Валерій Остапенко

СВІТ ЗА ОЧІ

П. Петрові Фединському від В.О.

Валерій Остапенко

СВІТ ЗА ОЧІ

Valerij Ostapenko

S V I T Z A O C H I

novel

cover by Gregory '77

Library of Congress Card Number
77-002480

All rights reserved

Published by

ZOLOTI LITAVRY

Ця книжечка може бути продовженням повісті "Вершники в житах".І може бути окремою розповідю про останніх козацьких нащадків. Десь-хтось зберігає козацькі реліквії і віру, що козаччина ще повернеться.

Більшість козацьких полків, посталих з молоді нашої доби, загинули в долині Драви підчас Другої світової війни,від зрадницької руки і віри - боротися за життя і волю, стоячки на колінах.А рештки, сильні духом, подалися світ за очі.

В долині Драви насипана козацька могила. Там же, у підніжжі австрійських Альп, стоїть забутий людьми пам'ятник. На його сірому холодному граніті витесані слова:

ІМЕНА ЇХ ТИ ВЕСІ ГОСПОДИ

А під пам'ятником лежить, замість гірляндового вінка вічної слави, чорна козацька шапка з червоним шликом.

Це й усе...

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Пізньої осені 1941 року Георгієвськ ще нагадував мирні часи. Фронт був далеко, німецька авіація не досягала кавказького підгір'я і життя в місті проходило відносно спокійно.

Ще з часів гасав-юртовської округи Терського Козацького Війська в Георгієвську збереглося кілька похмурих урядових будинків, козацька православна церква, поросла мохом, стара в'язниця і казарма-фортеця. Як була, лишилася річечка Підкумна, а потойбік - слобода Краснокумка. Лише міський бульвар, де колись прогулювались козацькі офіцери з панночками--козачками та дочками багатих міщан, заріс алеєю каштанів.

Тієї осені небувалим і вартим уваги явищем в Георгієвську був учбовий жіночий батальйон, де навчалися майбутні радистки, телефоністки і шифрувальниці фронтових штабів.

Вік - від вісімнадцяти до двадцяти з лишком. Ладна спеціяльна форма. По-хлоп'ячому підстрижене волосся. І жодної, боронь Боже, косметики. Та природа цього краю сама наклала рум'янці, підвела чорні брови, намалювала рожеві уста.

Спокуса - наявна. Особливо для молоді тутешнього кінного полку, і начальство взяло до уваги ці виняткові та делікатні обставини в армії.

Коли група командирів фронтовиків, щойно прибулих з госпіталя, вишикувалась перед суворим полковником, той виставив перед собою франтуватий кавалерійський стек і тицькаючи ним кожного в груди промовляв:

- Підете інструкторами в жіночий батальйон. І не вдавайте, що вперше чуєте про нього... Народ там зібрався молодий та наївний. А ви, бачу по фізіономіях і орденах, вже пройшли Рим і Крим... Отож, як почую про якісь шури-мури, голови поздіймаю!..

2

Як тільки полковий сурмач заграв раню зорю, Журба зірвався з ліжка, наче ошпарений. Ще у ві сні йому ввижалася

досить похмура перспектива старшого інструктора жіночого батальйону. Це дав ясно зрозуміти напередодні полковник, коли додатково викликав і навчав:

- Не допускати жодного лібералізму на тлі милосердя до тих тендітних істот в батальйоні. Наказ є наказ. І суворо армійська дисципліна на першому місці!..

Армійську дисципліну Журба сам добре знав. Та були прогалини у власній дисципліні, розхитаної по госпіталях. Щодо зовнішньої дисципліни, то ще звечора пішли в роботу: щітка для чобіт, голка з ниткою і трофейна німецька бритва. Але слід було подумати й про внутрішню дисципліну, тобто, настроїти себе так, щоб з місця ліквідувати у курсанток учбового батальйону всі їх цивільні пережитки.

В командирській їдальні похапцем випорожнив миску пшоняної каші, запив чаєм і пішов в розташування батальйону, прикидаючи в голові усі можливі варіянти першого знайомства.

Несподіванки, і то досить прикрі, виявилися відразу біля брами казармів батальйону. Якесь мале дівча, з автоматом на грудях, загородило дорогу і спитало про перепустку. А Журба її не мав. Про те, що тут мало місце якесь непорозуміння, що хтось в штабі просто недоглядів, дівча на варті й слухати не хотіло. Коли ж він почав наполягати, сердито блиснули оченята і рука твердо лягла на автомат...

Довелося викликати начальника варти, також у спідниці, доводити, переконувати, мало що не просити. Нарешті, після телефонного виклику штабу і вияснення особи Журби, йому дозволили вступити в розташування батальйону, у це окреме жіноче царство...

За рогом якоїсь цегляної будівлі побачив широкий плац, а на ньому - вишикуваний в каре жіночий батальйон. В ту ж мить, наче з-під землі, з'явилася висока струнка дівчина з відзнаками старшого сержанта. Підійшла і відрапортувала так чітко, що Журба від несподіванки оторопів. Ситуація ускладнювалася тим, що хоч військова виправка дівчини-сержанта була, як і належиться в армії, та очі зухвало сміялися. Не менш зухвала посмішка тремтіла в кутиках уст...

"Тримайся, тримайся" - підбадьорював себе Журба і почав шукати в рядах, до чого б присікнутись, щоб тут же на місці ліквідувати подібні цивільні пережитки. Подивився на рівень чобіт, а там була така рівна лінія, наче натягнута струна. "Непогано, непогано" - подумав і перевів погляд на рівень грудей. А там лінія була така нерівна, горбата, ніби кавказьке підгір'я...

Червоний від пересердя і глузливих поглядів сотень очей почав обходити ряди. Лівофлангова, наймежна курсантка мала не по-формі вдягнену пілотку, армійський пас з'їхав на ліве стегно, а синя спідничка, видно завелика, здавалося, ось-ось сповзе... І тоді майнула думка, використати цю нагоду, щоб віддячити за все пережите цього ранку. Ще й подумав: "А все ж Бог не без милості, козак не без щастя".

Спокійним, але твердим начальницьким голосом почав робити

зауваження і враз побачив у карих оченятах сльози. Хотів піднести голос, попередити, що сльози в армії недочого, але слова так і застрягли в горлі. А в голові металися думки: "Що ж робити? Як командувати?.. Ні зауваження зробити, ні голосу піднести - відразу сльози"...

3

Тримісячне навчання батальйону тягнулося для інструкторів нестерпно довго. Боролися між собою два почуття. Почуття службових обов'язків зненацька натрапляло на звичайні людські почуття. Бо ж курсантки батальйону теж були живими істотами, та ще й обдарованими природою чорномор'я та широких кубанських степів.

Лейтенант Петро Кунда - також з кубанців - все стогнав:

- Журба, ради Бога, звільни з цього батальйону-монастиря... Я ж, як і ти, кіннотник, а вже забув, що кінь на чотирьох ногах. Крім того, вже сил нема ходити, як той кіт біля забороненого сала...

- Терпи, терпи, - повчально говорив Журба. - Наказ є наказ. Армійська дисципліна на першому місці.

Стояла люта зима. Крутилася метелиця. З чорномор'я не шухав крижаний вітер-низовик. Синюватий твердий сніг вкрив Георгієвськ, річечку Підкумку і слободу Краснокумку.

На цій слободі, з кількома десятками козацьких хат, поселився Журба. Що його загнало у цей глухий закуток, й сам не знав. Як ще були осінні зливи, потопав до самого краю халяв у рідкій грязюці. А як почалася заметіль, що й світу Божого не видно, борсався у снігових кучугурах і допрівав останнім потом, поки діставався до казармів батальйону.

Хлопці інструктори сміялися:

- Живеш, ніби Лермонтов на вигнанні!..

Якось надумав переселитися в місто. Вже й квартиру підшукав. Та нараз прояснилося небо, на стріхах повисли льодяні бурульки, зацвірінькали горобці. І тоді зрозумів, що любить тишу цієї слободи, вільний подих кавказьких гір, далекий від суєти міста заслободянський степ...

Бувало, ввечорі зайде Кунда з пляшкою кахетинського вина. Господиня-солдатка принесе з горища збережених на зиму яблук і піде спати. А вони вдвох бенкетують. Помаленько попивають вино, гризуть тверді запашні яблука, тихенько, щоб не збудити господиню, мугикають фронтові пісні, згадують фронт, його діла, боєвих побратимів - живих і мертвих...

Якось Журба шукав паршивого олівця, бо забув в казармах свого планшета. Відкрив валізу і побачив на дні пачку новеньких карбованців, що їх одержав ще в госпіталі, за усі минулі місяці війни плюс фронтові. Великі гроші в тилу - явна спокуса. Та ще й коли тут є пару ресторанів, полковий клуб, кінотеатр, де можна зав'язати знайомство з цивільними дівчатами.

Того ж вечора, шукаючи паршивого олівця, Журба вирішив взяти з валізи гроші і плюнути на той батальйон-монастир.

В казармах почав з'являтися ріденько, покладаючись на старанність інших інструкторів. А ті використали таку слушну нагоду і собі загуляли. І курсантки батальйону були задоволені, бо, що не кажіть, а сидіти в теплих казармах приємніше, ніж товктися в полі на морозі.

Та, як кажуть, всьому буває кінець.

Наказавши Журбі зачинити за собою двері, лютий полковник вдарив по столі своїм нерозлучним стеком і крізь зуби процідив:

- Порозпускалися в тилу? На фронт захотіли? Забули, що через два тижні випускні екзамени батальйону?.. Наказую зробити відповідні висновки!..

І Журба зробив. Слово "фронт" у ті часи мало подвійне значення. В газетах, радіопередачах Інформбюро, на лекціях політграмоти воно звучало патріотично. Але в устах полковника - і Журба це добре знав - слово "фронт" означало явну погрозу...

Наступного дня Журба з'явився в батальйон до зорі. Повиганяв усіх на мороз і цілий день керував навчанням. Ввечорі знову вигнав курсанток на мороз і наказав маршувати з піснями. В будинках вже світилися вечірні вогні, а дівчата далі співали і дивували жителів своїм голосним та гарним співом. Дивувалися і в штабі такій небувалій системі бойової підготовки. Та Журба видно знав, що робив... І так день за днем впродовж двох тижнів перед екзаменами.

День екзаменів видався похмурим. Над містом нависли снігові хмари, ось-ось зірветься заметіль. На посинілих обличчях екзаменаційної комісії явно було видно бажання, навіть, нетерпець - якнайскорше повернутися в теплі приміщення.

Головою комісії був якийсь старенький генерал з Армавіру. Для початку перевірки професійних якостей курсанток він наказав провести їх парадним маршом. Журба виконав наказ. А потім завернув батальйон і провів його перед генералом - з піснею. Дівчата співали так, що, здавалося, увесь світ заспівав. Генерал до того розчулився, що в його очах з'явилися сльози. Не встигла луна пісні влягтися десь в заслободянських степах, як генерал підняв руку і вигукнув:

- Досить! Відмінно! Розійдись!..

На плацу вже нікого не було. А Журба далі стояв на морозі, дмухав на задубілі пальці і весело посміхався...

Того ж вечора, в клубі місцевого гарнізона, відбулося урочисте зібрання, присвячене випускові жіночого учбового батальйону. Грав полковий оркестр, лунали патріотичні промови, летіли слова похвали. Потім Журбу та інших інструкторів викликали на сцену і повідомили про присвоєння чергового звання та грошову премію.

Того вечора Журба став капітаном і ще раз подумав:

"А все ж, Бог не без милості, козак не без щастя"...

Напровесні слобода Краснокумка потопала в такій грязюці, що хоч розводь руки і жливи. Тирчали чорні оголені дерева. В сірому тумані ховався заслободянський степ. Солений вітер з чорномор'я проймав до кісток...

Маршовий ескадрон, яким тепер командував Журба, розташувався у суміжному із слободою радгоспі. Журбинина господиня радо взяла на квартиру також лейтенанта Кунду, якого штаб призначив помічником Журби. Стало веселіше. Крім того, цей низькуватий але місний як дуб кубанець, із зеленкуватими тигрячими очима, виявився добрим помічником і товаришем. Він цілими днями пропадав на конюшнях ескадрону, читав мораль дижурним, переконував, кричав, одним словом, наводив порядок.

А порядок на конюшнях був нікудишній. Станки для коней - самі ями. Кормушки діряві. Навколо кучугури замерзлого гною. Коні - щойно із сальських ремонтних заводів - молоді, полохливі, вразливі на кожний звук і дотик людської руки. Так і вважай, що гризоне або лигне копитом. Та постійні крики Кунди, гуркотіння з-під його чобота порожніх відер, поступово привчали кінський молодняк до армійських порядків.

Гірше було з людським складом. Фронтовики, що вже встигли нанюхатись фронтового пороху і всіляких запахів перев'язочних пунктів та шпиталів, рахували себе привілейованою кастою. Начальство - ніби для них не існувало, накази виконували непоспішаючи, холодком.

Не ліпше було і з молодим контингентом. Здебільше, хлопчаки, щойно від шкільних парт. Валькуваті, незграбні, ніколи не тримали зброї в руках, і більшість вперше сідали на коня.

Кунда кривився на обличчі і казав:

- Явно сирий матеріял. Гірше коней...

Та усі ці клопотання з кіньми та людьми виявились даремними. Бо полетіли накази за наказами: готувати черговий маршовий ескадрон на фронт. Як місяць, так і давай нове поповнення фронтові.

Десь шаліла війна. Вмирали люди. На Кавказ прибували ешелони з пораненими. Їх вилікували на колишніх курортах, долікували в запасних полках, сяк-так навчали, підтягали дисципліну, одягали, взували і - на фронт. А Журба з постійним штатом лейтенантів, сержантів, писарів, кухарів, ковалів - лишався на глухій слободі і готував черговий маршовий ескадрон на фронт.

Госпіталі бувають всілякі - тилові, фронтові, стаціонарні, похідні, евакуаційні... Але, щоб місто було госпіталем - неймовірно!

Та Кисловодськ у ті часи виглядав справжнім містом-госпіталем. Усі лікарні, санаторії, готелі, школи, театри заповнені пораненими. Скрізь, де тільки глянь - бинти, гіпси, милиці, шини на перебитих руках і ногах, або, вже безрукі чи безногі каліки.

Це - нове плем'я. Воно народилося в спеціяльно сприятливих для себе умовах і розплодилося із швидкістю, небувалою в історії усіх племен людства. Плем'я поранених має свої закони, звичаї, психіку, культуру.

Закони та звичаї племені поранених - неписані, їх створила стихія, багатющий досвід пройденого шляху, саме життя. І ці закони та звичаї - непорушні, як скеля. В жодному племені, народі та нації так не розвинена людяність, як у племені поранених. Взаємодопомога, співчуття, розуміння потреб, болю, бажань суплемінника - це святість, яку ніхто не сміє порушити.

Мова племені поранених проста і зрозуміла з першого слова. Вона доречна, не обтяжує, не мудить красномовством та всілякими філологічними вигадками.

- Де?
- На південно-західньому.
- Куди?
- Вище коліна. Але кість ціла.
- Тоді скоро знову на фронт... А у мене уламок литку вирвав...
- Рвана рана гоїться довго.
- І добре. Довше буду в тилу...

Психіка, погляди на життя племені поранених також своєрідні. Вони виходять з формули: світ продажний і ним верховодять політики, комерсанти, вчені, трапляється теж духовенство. Це розмаїття - здебільше вроджені боягузи - своїми політичними ідеями, економічним шахрайством, спотворенням науки, духовних вартостей та релігії - обдаровують людство пеклом на землі, названим його війною. І можен із своєї трибуни, катедри чи дзвіниці гучномовно заявляє, що війни неминучі, оправдані державними інтересами, навіть, усього людства... А солдат що, хіба теж не людина? Хіба й він не хоче жити і мати цілими руки і ноги?.. Так ні, солдата на фронт, під танки, кулемети, авіабомби, а самі - безсоромні боягузи - второнні, спостерігають, вичікують,

підраховують, ворожать - на чиєму боці буде перемога і кому дістануться криваві плоди війни... Тому це плем'я поранених має свої погляди на життя: живи - поки живий, поки цілі руки і ноги, поки ще не прострелені груди і не харкають кров'ю, поки голова не контужена і не тіпається, ніби пугало від вітру...

А щодо культури племени поранених, то й воно, як і кожне суспільство має свою культуру, подобається це комусь чи ні. Громадянин племені поранених не гадає некультурним з'явитися на людях у шпитальному халаті, або, на вимогу лікаря-жінки скинути штани і показати рану в області соромицького місця. Не є некультурним і кріпко лайнутись, коли хірург почне орудувати своїм пенцетом. І нарешті, у кого повернеться язик назвати пораненого некультурним, коли він, бідолаха, щойно вискочивши з пекла війни, щіпне якусь гарненьку пишногруду медсестру...

Ці медсестри, хоч і не належать до племени поранених, але вірні його союзники. Вони покірно, з небувалою самопожертвою, навіть, любов'ю обдаровують поранених усіма своїми професійними якостями. Їх руки обережні, ніжні, майже не чути дотику до болючого місця. І мова лагідна, ніжна, хоч до рани прикладай. Поранений, якщо він не втратив свідомості, потребує не тільки медичної, а теж духовної опіки. І тоді ці медсестри, в білосніжних косинках, перетворюються у янголів. Їх посмішка небесна. Їх рухи божественні. Їх... та що тут багато говорити, коли й так зрозуміла чародійна дія цих біленьких накрохмалених косинок... О, ці медсестри, ці сестри-жалібниці, володіють не тільки професійними якостями, а ще й суто жіночими, чимсь таким, що не тільки пораненого, а й мертвого зворушить. Хіба ж, не зворушливо почути, як вже ходячий поранений просить:

- Галю, медсестро божествена... Ось як стемніє, вийди в парк. Посідаємо біля нарзанового джерела, поп'ємо цілючих мінералів, зорями полюбуємось, побалакаємо...

- А ще що?.. - посміхнеться божественно медсестра.

- Ну, може, пригорну...

- А ще що?

- Може поцілую, якщо дозволиш... Я ж не цілував дівчат, відколи війна почалася.

І медсестра відповість: "Прийду". Бо вона вважала б себе великою грішницею, якби не покорилася такому скромному бажанню цього пораненого сержанта. Зрештою, вона також людина, обдарована усіма прикметами і почуттям дівчини. Їй теж хочеться, бодай на хвильку, позбутися усіх цих палат, перев'язочних, шприців, пенцетів, закривавлених тампонів... Хіба ж це гріх вийти у вечірній парк, в чарівну тишу, під зорі і подарувати поцілунок хлопцеві. Та й просить не хто, а цей сержант. Кожного разу, відколи сержант Тарасенко почав прогулюватись на милицях, не одна медсестра оглядається на нього. І є чому. Хоч і спирається на милиці і тягне поранену ногу, а постать висока, струнка. В плечах - майже

метр, а в стані тонкий, як черкес. А щодо того русявого кучерявого чуба та карих очей з орлиним поглядом, то зачарує будь-кого.

Кожна медсестра відділу тяжко поранених знає чого натерпівся цей сержант. На тілі, крім двох нових ран, кілька старих, вже загоєних. А коли поклали на операційний стіл, щоб витягнути з литки уламок міни, і піднесли до обличчя марлю з хлороформом, відвів руку і сказав: "Витримаю й так, бо від вашого хлороформу потім ригачка буде"...

І витривалий же цей Гриць Тарасенко! Чи бува не з роду Залізняків? Твердий, як залізо: чим довше його куєш, тим міцніше воно стає...

6

Над дверима ескадронної канцелярії тускло жевріла електрична лямпочка. Дашок над нею лишав у тіні частину веранди і там хтось стояв. Журба пройшов до дверей, а той хтось дзенькнув острогами і віддав честь. Журба відповів на привітання і взявся рукою за клямку, аж нараз почув:

- Дозвольте звернутися, товаришу капітан.

Журба завмер. Голос був такий знайомий, такий приємний, що боявся оглянутись, щоб не виявилась помилка.

Знову дзенькнули остроги і вже поруч:

- Не впізнали?

Враз обернувся і побачив перед собою високу струнку постать у чорній кубанці і кавалерійській венгерці, підперезаній широким армійським пасом. З-під роскішного чуба світилися карі очі, а ряд білих зубів весело посміхався.

- Тарасенко!.. Чортяка!.. Звідки ти?!.

- Прямою дорогою з госпіталя... В штабі призначили в цей ескадрон. А коли почув, що ви ним командуєте, на крилах полетів. Приймаєте?

- Та вже як вийде... - посміхнувся Журба і штовхнув чоботом двері.

На тапчані спав писар. Біля дверей на стільці куняв зв'язківець. Ще з порога Журба гукнув:

- Годі спати, дармоїди! Підіймайсь зустрічати нове поповнення ескадрону!

Зв'язківцеві наказав принести з квартири пляшку кахетинського вина, що її лишив Кунда до слушної нагоди. А писаря погнав на ескадронну кухню за консервами і хлібом.

Писар знову улігся спати. Біля дверей продовжував куняти зв'язківець. А вони вдвох пробалакали за північ. Згадували далеке минуле, початок війни, бої, оточення, прориви, боєвих друзів - живих і мертвих. Коли вже не було чого згадувати, починали спочатку. І так майже до ранку.

7

Того ранку над Георгієвськом вперше з'явилися німецькі літаки. Налет був на залізничну станцію. Кілька авіабомб подіравили врешето товарняк на запасних коліях. Одна бомба спалила елеватор.

Потім поповзли чутки, що німці вже в Армавірі. В канцелярії ескадрону зібрався командний склад і обговорював останні події. Одні доводили, що гуркіт на півночі, це не бомбардування з повітря, а відгомін фронтової артилерії. Кунда, який минулої доби дижурив в штабі, розповів,що усю ніч чув недалекі кулеметні черги. Це підтверджувало попередні поголоски, що десь поблизу німці скинули десант...

Після полудня в штабі полку відбулася нарада, на якій начальник штабу повідомив, що їх полк наказано розформувати. Більшість командного складу відряжалась в різні частини, що були тоді на Кавказі. Журба і Кунда одержали призначення в штаб кавацького кавалерійського корпусу в Краснодарі.

Але на станції опинилися під повторним налетом німецької авіації. Пересидівши налет в якомусь привокзальному льоху, пішли до начальника станції довідатись про потяг на Краснодар.

Начальник станції - з довгими сивими вусами запорожця здивовано подивився на молодих командирів.

- Ви що, з неба звалилися? Та ж Краснодар вже два дні в оточенні...

Повернулися до штабу, але там вже нікого не було. Самі порожні кімнати, оголені стіни, всюди розкидані меблі.

В комендатурі була та ж картина. І там зустріли Тарасенка. Сержант розповів, що уся команда, яку він мав супроводжувати до Тіфлісу, розбіглася підчас налету на станцію, хто-куди...

Журба пройшов до уцілілого стола, сів на краєчку і запалив цигарку. Кунда підійшов до вікна і почав дивитися на спорожнілу вулицю. Недалеко на півночі чулися вибухи. Кілька снарядів розірвалися на сусідній вулиці. В інтервалах між вибухами строкотіли кулемети...

Журба загасив цигарку і мовив:

- Здається, хлопці, фронт вже нам на п'яти наступає...

Кунда швидко обернувся від вікна.

- Це мені дуже подобається!.. Хтось би подумав, що ми тікаємо...

Журба тактовно промовчав.

Біля дверей кашлянув Тарасенко і обережно заговорив:

- Тут, звичайно, є старші званням. Та на мій простий розсуд, в цій ситуації потрапити до німців, як раз плюнути...

- Звичайно, звичайно! - підхопив Журба. - Старший тут я. І я гадаю, що наш святий обов'язок, як достойних воїнів першої та єдиної в історії людства робітничо-селянської армії, під прапорами Маркса-Енґельса-Леніна-Ста...

- Зажди! - перебив Кунда. - Ти хоч і старший званням, та починаєш городити якусь хріновину. При чому тут людство і смичка міста з селом під прапорами міжнародного люмперпролетаріату, коли мова йде про три безпартійні жертви мудрого командування... Сержант правду каже, що нам тепер потрапити до німців - раз плюнути. Ситуація дійсно слинява і я пропоную перечекати її на Кубані у моїй станиці.

- Гм... - подивився Журба на обох по-черзі. - Дивлюся я на вас і думаю. Армійські порядки засвоїли, хоч відразу в маршали висувай. А от поводитесь, як на колгоспних зборах. І я не допущу жодної дискусії чи голосування на цю тему. Кубань так Кубань. Веди, Кундо, на свою Кубань...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

1-го серпня 1942 року передові частини армії фон-Кляйста форсували нижній Дон. А наступного дня в прикордонній кубанській станиці Кущевській з'явився легкий танк і з нього виліз молодий німецький лейтенант. Він написав щось на аркуші паперу, відчепив від шовкового шалика на шиї перлямутрову шпильку і приколов нею той папір до телеграфного стовпа.

- Ніко зірвати!.. - погрозив пальцем натовпові людей і пішов до свого танка.

Танк зробив коло на майдані і подався далі на південь, де починалася і тягнулася до кавказьких гір Кубанська земля. А на телеграфному стовпі лишився висіти папір.

"Німецькі солдати! Мені припала велика честь першому вступити в цей чудовий край. Я гордий, що своїм танком веду вас до нових перемог. Вперед до Ельбрусу! л-т фон-Керн".

О, той молодий барон, той білявий і синьоокий, з квіткою гірського стрільця на шапці лейтенант, безумовно був великим романтиком. І якщо він лишився живим, то ніколи не забуде широкого хвилястого степу з острівцями рясних садів та виноградників, а серед них - білих чепурненьких хат, що ними так пишаються кубанські станиці... Він довіку пам'ятатиме, як височіє вкритий вічними снігами Ельбрус, як гуркоче і б'ється до каміння Теберда, а в долині тихо-тихо

шелестять до берега зеленою водою Великий та Малий Зеленчуки... І якщо хтось-колись згадає біля нього про Кубань, він з гордістю завважить, що в цьому чудовому краю, між високими горами і трьома морями, був колись і він...

2

Петро Кунда вів невелику валку на Кубань через карачаївські гори. Казав, що цей шлях довший і тяжчий, але безпечний з уваги на німців.

За Кундою йшов Журба. За ним Тарасенко вів у поводу коня, нав'юченого кукурудзяною мукою, салом та баранячим бурдюком з вином. А позаду йшов п'ятигорський учитель з жінкою полтавкою, які прилучилися до валки вже у самому підгір'ї.

Карачаївські гори не високі і пологі. Вийдеш на одну, а тут вже друга. Та заки спустишся з одної і підіймишся на другу - день минув. Дні в Карачаї гарячі, а ночі холодні. І вода в глибоких проваллях холодна, льодова. П'єш - щелепи зводить.

Трапляються невеликі аули - бідні, брудні. Неподалік пасуться отари овець, під наглядом чабана з собакою. Обидва мовчазні, нелюдяні, здичавілі в похмурих, завмерлих горах.

У першому попутньому аулі валку відразу обступили горці. У старих черкесках, дехто у ватяних азійських халатах. На головах великі, у пів барана, карачаївські шапки. Дивляться ворожо, косять чорними блискучими очима на зброю, мацькають матеріял військової форми, заглядають коневі у зуби, щось говорять своєю гартавою мовою.

Тримаючи руку на нагані, Кунда перекладає:

- Пропонують товарообмін... За коня дають віслюка і одного барана. За кожного нагана - одного барана. За автомата віслюка або три барани. А отой у подертій черкесці дає п'ять баранів за жінку учителя...

- Обмаль, обмаль дають... - люто цідить крізь зуби Тарасенко. - Ошукати хочуть, басурмани голомозі...

В наступному аулі зустріч була відкрито ворожа. З гомінливого натовпу вийшов старий горець і розмахуючи довгим кинджалом почав вигукувати ломаною російською мовою:

- Зачем прішол, праклятий камуна?!. Нємец прідьот і карачай будет урусам праклятим горло різіть!..

Цей аул довелося лишати, погрожуючи зброєю. Пропустивши поперед себе учителя з жінкою і Тарасенка з конем, Журба і Кунда стали впритул і так, крок за кроком, відступали з аула. Коли розлючений натовп наближався, стріляли над головами...

Вже в безпеці, Тарасенко запитав Кунду:

- Скажуть, лейтенант, отой їх "урус", це по нашому руський?

- Так.

- Але дозвольте, які ж ми руські. Ви кубанець. Решта нас

українці.

- Для кавказьких горпів усі ми руські... - в задумі відповів Кунда. - Давня загальна ненависть, відколи завоювали їх Кавказ...

3

На гори спустилася темна, холодна ніч. В глибокому проваллі гуркоче потік. Часом пролетись кажан. Десь за скелею моторошно виє, нагадуючи плач дитини, гірський шакал. Кінь боязко хропе і не відходить далеко від людей.

Кунда присів напочепки біля невеликого багаття і пече на камінні кукурудзяні чуреки. Тут же мовчки курять Журба і Тарасенко. Трохи оддалік, біля чинари, відпочивають учитель з жінкою. Вона тихо плаче. Чоловік поправляє на ній вовняну хустку, щось говорить, мабуть заспокоює.

- Налякали бідну жінку харцизи дикі, - обізвався Тарасенко. - І звідки у них така ненависть до нас?..

Перевертаючи на другий бік чуреки, Кунда відповів:

- Я ж казав, відколи завоювали їх Кавказ.. Ось вечеря зараз буде готова. Неси, сержант, бурдюк з вином.

Посідали навколо багаття. Мовчки жували просяклі димом, але смачні кукурудзяні коржі. Запивали холодним вином з овечого бурдюка.

Перший порушив мовчанку Журба:

- Скажи, Кундо, звідки у тебе такі знання цього краю? Мову місцеву знаєш і взагалі...

- Ще в дитинстві тут часто бував. Ми ж сусіди. Ось кінчиться Карачай і почнеться кубанська земля.

- Що ж ти тут хлопчаком робив? - знову запитав Журба.

- Всяко бувало... Здебільше ходив міняти всілякий товар. Сіль, мило, гас, сірники... Тут в найбільш віддалених аулах навіть крамниць не було.

- А горці приходили до вас в станиці? - запитав учитель.

- Колись спускалися з гір в долину. Та після повстання зрідка...

- Повстання?!.. - майже в один голос запитали Тарасенко і вчитель.

- Ніколи не чув про якесь тут повстання, - додав Журба.

Кунда відпив з бурдюка вина і посміхнувся.

- Бо влада робила з цього велику таємницю.

- А ти розповіж, якщо знаєш.

Кунда підкинув в багаття хмизу і запалив цигарку.

- До війни про такі речі говорити було небезпечно. Але тепер... Зрештою, нема про що багато тут оповідати. Подія коротка і сумна наслідками. Повстання проти совєтської влади почалося восени тридцятого року. Його організували горці, брати Бекмурза і Сохта Байрамукови. До них приєдналося чимало наших кубанців. Та не сила була повстанцям

встояти проти добірних військ НКВД. Більшість подалася в Туреччину, а ті, що повірили амнестії, зникли не знати й де...

- Подія дійсно смутна, - мовив учитель. - Те що повстання не вдалося, треба було чекати. Але зважитись на повстання проти влади в таких деспотичних умовах - це вже героїзм.

- Прагнення волі створює героїзм, - відповів Кунда і почав укладатися спати. - А горці народ волелюбний і надусе люблять свої гори... Сержант, як там наш кінь?

Тарасенко підвівся з землі.

- Мабуть треба стриножити, бо як налякають шакали, то лишимось без коня... А щодо горців, то ось прийдуть німці і дістануть волю і свої гори.

Журба здивовано подивився на Тарасенка.

- Ти що, справді у це віриш?

- Сам не знаю, капітан. Навманя сказав. А все ж, кортить знати, що з цього всього вийде.

Учитель, прикриваючи вже сплячу жінку піджаком, сказав:

- Заглянути в майбутнє не легка справа...

- А навіщо нам заглядати в майбутнє, - позіхаючи мовив Кунда. - Це клопіт для ворожок. А нам, ще день переходу і кубанська земля. Вдома, як кажуть, стіни допомагають.

4

З льодовиків кавказького хребта тече в долину повноводна, бурхлива Кубань. Заки дотече до Чорного моря долучить до себе блакитні води Теберди, зелені - Малого і Великого Зеленчуків, не забуде й про каламутного Урупа та обидві Лаби...

Над Малим Зеленчуком розкинулась станиця Карданиська. Весною її вкриває, наче сніг, білий цвіт. А влітку зеленіє так, що й білих хат не видно. Рясні сади обступили кожний козацький двір, підходять до самого тракту, тягнуться попри левади і далеко за околиці. А там, на сонячних схилах, море виноградників...

Відхиливши рукою густу листву мушмули, Кунда показав в долину.

- Там над зеленою річкою моя зелена заквітчена станиця. Там мій дім. Там гніздо старого козацького роду Кундів...

Поскидали спідні сорочки, загорнули в них зброю і тут же під мушмулою закопали.

- Що ж тепер? - запитав Журба. - Перевів ти нас через увесь Карачай, веди далі.

- Дочекаємося ночі і через річку перепливем на якомусь човні, бо на мосту вже може бути німецька варта.

Жінка учителя вже ледве трималася на ногах. Дивлячись на неї, учитель сказав:

- Ми підемо через міст. Будь що будь, але жінку більше мучити не буду. Цей перехід дався їй взнак.

Вже стемніло, коли повернувся від річки Кунда. Був веселий, задоволений.

- Там в очереті рибальський каюк. Ще й підсаки є. Хоч рибу лови!

... Зійшов місяць і три довгі тіні простягнулися перед трьома постатями, що крадькома йшли берегом. Під ногами тихо шарудів шпориш. За річкою почувся гуркіт мотоциклів. Потім і він затих, де починався Марухський перевал.

Кунда тихо сказав:

- Зайдемо спочатку на колгоспну пасіку. Там мій дід сторожем. У нього й розвідаємо про зміни в станиці...

5

У невеличкій мазанці з перекошеними дверима і одним віконцем тьмяно блимав каганець. Сивий як лунь дід, шкутильгаючи на дерев'яну кульчужку, замість ноги, метушився між мисником і столом. Ставив миску з медом, наливав молоко, краяв паляницю.

- Їжте, хлопці, що Бог дав.

Кунда занурив окраєць паляниці в миску з медом і запитав:

- Що, діду, нового в станиці?

- Влада нова...

- Бачили?

- А що на неї дивитись, щоб очі повилазили. Надивився на них, харцизів, ще в першу світову. З-за них і ноги тепер чорт-ма.

- Нові порядки заводять?

- Покищо ні. Лишили в станиці коменданта і кількох солдатів, а самі подалися до Ельбрусу. Теперечки нашим трактом їх обози проходять. Бува хтось загляне на пасіку за медом.

- Чия ж тепер ця пасіка, що ви її, діду, далі доглядаєте?

- Безвладна покищо. Та люди кажуть, що отамана оберемо. Тому й доглядати треба. Оком не доглянеш, калиткою доплатиш...

Журба посміхнувся. Кунда помітив і також посміхнувся.

- Мій дід, хлопці, на всілякі приказки великий майстер.

- Було та загуло, - мовив дід і почав набивати тютюном свою люльку.

Кунда відпив з глечика молока і знову запитав:

- А вдома як, все гаразд?

- Нівроку, усі живі та здорові. Микола також повернувся.

- Микола?!. - здивувався Кунда.

- Еге ж. В п'ятигорському госпіталі був, як німці підходили. Поранені, хто міг ходити, порозбігалися. А він, як оце й ти, додому пробрався.

- Злітаються соколики до рідного гнізда! - вигукнув Кунда. - Це, хлопці, мій старший брат. Теж в армії лейтенантом був. До війни їх кавдивізія в Мінську стояла... Як же німці, діду, не чіпають Миколу?

Дід пошкрябав чубуком люльки за вухом і мовив:

- Затіяв твій брат щось невлад німцям. Зібрав в горах партизанський загін і отаманує.

- Який загін? Проти кого?..

- Та хіба розбереш. Якийсь невтральний. За самостійну Кубань, чи що.

- Ну а німці на це що?

- Якби ж він їх чіпав. Сидить із своїм загоном в горах. Часом загляне додому, набере харчів, Настя руку незагоєну перев'яже, і знову в гори...

- Настя? А це хто?

- Ще торік, як у відпустці Микола був, привіз з собою жінку білоруску. Так і лишив у нас. Казав, що в Мінську впроголодь жила.

Кунда встав з-за столу і почав ходити по хаті. Зупинився біля кута, де висіла маленька іконка, і взяв з полички якусь стару книжку. Перелистав кілька сторінок, посміхнувся.

- Це ще мій Кобзар. Дід його замість Біблії у святому куті тримає.

Дід швидко повернувся до онука.

- А ти, Петре, не грішн!.. Бо я й Біблію читав і перечитав сто разів. А Кобзар теж наша Біблія. Не знаю, як у них твоїх побратимів на Україні, але в нашій станиці, сам знаєш, майже в кожній хаті Кобзар у святому куті лежить.

- Це правда, - відповів Кунда. - А щодо станиці, то нам туди іти тепер ризиково. Та ще й Микола ділов натворив із своєю партизанщиною...

Дід щось подумав і мовив:

- Вранці Наталка принесе мені хліба і молока. Ви тоді і розпитаєте її, що вас цікавить.

- Хлопці! - аж підскочив Кунда. - Це ж моя сестра!.. Наталка-пройдисвіт! Ви такого дива ще зроду не бачили. Правду кажу, діду?.. З любим юнем раду дасть. Сама ятіри на Зеленчуку ставить. А співає, аж в Ельбрусі відгукується.

6

Опівночі дід пошкандибав оглянути пасіку. Журба вклався спати в хаті на тапчані. Кунда з Тарасенком взяли дідового кожуха та якусь повсть і пішли спати надворі.

Журбу збудили голоси за дверима. Прислухавшись, зрозумів, що то були німці. Не встиг звестися з тапчана, як в хату вбіг німець. Крізь віконце пробивався ранок і було добре видно великого рудого німця, з червоним обличчям і булькуватими безкольоровими очима.

- Раус!.. Раус!.. Пся крев! Комісар!.. - кричав німець, тицькаючи Журбу автоматом в груди.

Здивовано дивився на німця, а той почав перегортати солому на тапчані. І нараз Журба побачив, як німець витягнув з соломи якусь стару заржавілу рушницю і такий же старий мисливський патронташ.

Німець ще щось кричав і тоді в хату вбіг другий німець. Почали швидко нишпорити по хаті і Журба побачив, як один схопив з ослану його шкіряний планшет з причіпленим на ремінчику військовим компасом.

- Партизайне!.. Комісар!.. Капут!.. - верещали німці, підштовхуючи автоматами до дверей.

Надворі було більше німців. А перед ними стояли, піднявши руки, Кунда і Тарасенко. Осторонь топтався на своїй дерев'яній нозі дід. Коли він побачив у німця стару берданку, кинувся до нього з криком:

- Лишіть, харцизи кляті, хлопців!.. Це не їх берданка!.. Це мабуть наш колгоспний об'їздник Ілько заховав. Шоб йому рачки світом лазити!..

Німці ще дужче заверещали, відштовхнули діда і повели своїх полонених до тракту, де проходив кінний обоз.

Коли тракт завернув за гору, Кунда непомітно оглянувся. Потім штовхнув Журбу у бік і тихо сказав:

- Наталка... Їй-бо вона. Біжить слідом за нами... Ну й чортова козачка. Ось згадаєш моє слово, вона щось надумала.

7

В льоху було темно, сиро. Тхнуло гнилизною і огірковим розсолом. Крізь маленьке віконце під самою стелею ледь проходило слабе світло.

Шукаючи в темноті, де б сісти, Журба запитав:

- Куди це нас, Кунда, пригнали?

- Це станиця Сторожова. Кілометрів двадцять від нашої. А посадили нас у самісіньку преісподню. Темно, хоч око виколи.

В одному куті наштовхнулися на купу картоплі. В другому була кадка із солеными огірками. Тарасенко занурив туди руку і витягнув одного. Хрумкаючи в тиші льоху говорив:

- Жити можна, хлопці. Якби ще якісь дрова, то й картоплі напекли.

- Невже? - обізвався Кунда. - Ось будуть тоді дрова, як повісять на сухій гіляці... Не повезло, нечиста сила. Подумати тільки, в партизани переродилися. Аж смішно. Повісять.

Обов'язково повісять, як Аллах приказав.

Журба також витягнув з кадки огірка і відкусив.

- Але ж і добрі огірки. А щодо шибениці, то думаю, якось виплутаємось... Мені ворожка ще у Львові ворожила, що помру своєю смертю.

- Чи казала, коли? - з іронією запитав Кунда.

- Не казала. І сам не питав, бо якось боязко довідатись такої правди...

Вгорі почулися кроки. Потім відчинилася ляда і драбиною зійшли у льох два німці. Один почав водити світлом кишенькового ліхтарика по ногах і зупинився на чоботах Журби.

Раптом почулася українська мова:

- Пан унтер-офіцер наказує вам скинути правий чобіт.

Зрозумівши, про що йдеться, Журба відповів:

- Ніколи не думав, що німецька армія така бідна на чоботи...

Перекладач затоптався на місці і ніяково сказав:

- Цього перекладати не буду, пане сотнику. Бо цей німака вас вб'є.

- Ти дивись, який лютий! - вигукнув Журба. - Скажіть йому, що один чобіт і йому і мені до с...ки. Дарую йому, як визволителю від комунізму - обидва!

Журба швидко роззувся і кинув під ноги німцеві свої армійські чоботи.

Не минуло й п'яти хвилин, як ляда знову відчинилася і в льох полетіли чоботи. Слідом за ними пролунав голос перекладача:

- Маєте щастя!.. Чоботи виявилися замалі!..

Коли ляда зачинилася, Кунда голосно розсміявся.

- І справді, має людина щастя. Бо хіба ж личить панові сотникові без чобіт у петлю лізти!..

8

У тіні старої яблуні стояв стіл, накритий домотканою скатертиною. На столі - начищений до блиску самовар, сковорода з яєшнею, тарілки з білим хлібом, маслом, сотковим медом, яблука, грона винограду.

Підстаркуватий німецький офіцер з моноклем у правому оці і повним ротом золотих зубів - непоспішаючи попивав чай.

Журба, хоч який був голодний, першу увагу звернув на край столу, де лежав його планшет з компасом. Тут же стояла, оперта до столу, знайома берданка.

Ліворуч Журби стояв Тарасенко. Він широко розставив ноги, заклав руки за спину, і з виглядом абсолютної байдужості дивився кудись вгору. Праворуч стояв Кунда. Але вигляд у нього був явно неспокійний. Він час-від-часу косив

очима на паркан, який відгороджував сад від вулиці. Журба це помітив і теж обережно подивився у той бік. Над парканом виднілася голова якоїсь дівчини у блакитній косинці, і він подумав, що це мабуть і є Наталка, сестра Кунди.

Нараз німецький офіцер заговорив такою чистою російською мовою, що Журба від несподіванки прослухав перші слова. А той вже говорив далі:

- Я не вірю, що ви партизани. Бо партизани не воюють такою допотопною зброєю, як ця застаріла берданка. Але ви служили у ворожій нам армії і тому вас відішлють до табору полонених, поки закінчиться війна... Це вже не довго. Наші гірські дивізії вже під Ельбрусом. І на інших фронтах німецькі солдати перемагають...

В цей час від вуличної хвіртки підійшов німецький солдат і щось доповів офіцерові.

- Хто тут серед вас Кунда?

- Я, - зробив той крок вперед.

- Це ваша сестра там на вулиці?

- Моя...

Офіцер щось наказав солдатові і він повернувся до хвіртки.

Мабуть тому, що минула небезпека бути повішаним, до Журби повернулася звичайна людська цікавість, і він подивився на дівчину, яка вже йшла подвір'ям.

Відразу вразила постава. В ній було щось неперевершено гордовите, вольове. Впевнений широкий крок. І голову тримала високо. Тому, мабуть, шовкова блакитна косинка сповзла на плеші і оголила укладені віночком чорні коси. Коли підійшла ближче, показала обличчя - смугляве, трохи вилицювате, як у більшості кубанців. Такий же кубанський прямий, тонкий ніс...

Офіцер за столом блиснув моноклем і показав золоті зуби.

- Це ваша сестра, Кунда?.. Чудова! Типовий представник суміші козацької крови і природи гір. Своєрідна раса!.. Недарма наш фюрер вподобав цей край... Яке ваше ім"я?..

- Наталка.

- Наталка-полтавка!.. Бував на цій опері в Берліні. Її ставили ваші емігранти. Чим же можу вам служити?

Наталка відвела очі від брата і рішучим голосом сказала:

- Мій брат Петро і ці два - козаки. А за розпорядженням німецької влади, козаків відпускають додому, хоч і служили в армії.

Офіцер відкинувся на спинку стільця і знову показав повний рот золотих зубів.

- Про це я знаю. Але ніхто мені не казав, що вони козаки... Якщо так, то справа полагоджена. Тільки необхідно, щоб отаман їх станиці видав посвідчення про їх козацький стан. Тоді можуть собі вільно йти додому.

У Тарасенка на устах майнула лукава посмішка. Посміхнулися теж Журба і Кунда. Тільки Наталка, вдаючи серйозну,

сказала офіцерові:

- Посвідчення я принесу. Про це не журіться. А тепер дозвольте з братом побалакати.

- Прошу, прошу. - відповів офіцер, підводячись з-за столу, і пішов до вуличної хвіртки.

Наталка кинулася братові на шию.

- Визволила таки, хвала Богові!.. Я усе бачила з-за кущів, коли підходила до пасіки. Потім дід розповів... Думала вже Миколу покликати з загоном, щоб визволили, та дід відмовив... А хто ці два з тобою?

Кунда розсміявся.

- Сама казала німцеві, що наші станичники, а тепер питаєш. Ну й Наталка-пройдисвіт!

Дівчина приклала пальця до уст.

- Цить. Бо може цей солдат по нашому розуміє. А щодо цих двох, то їм теж постараюся від отамана посвідчення. Особливо для оцього нижчого... Бач, як змарнів, бідолаха. Ось ми його в станиці відгодуємо... А тепер я вже мушу бігти.

- Почекай, Наталко! - кинувся Кунда до сестри. - Як же це так. Ти ж вже здвадцять кілометрів бігла. Дивись, усі ноги шпоришем поранила. Може б у людей коня роздобула.

- Коня всеодно німці відберуть. Бігла б вночі, так підстрелять, до лихої години. Ну, бувай. Дай ще раз поцілую.

Кунда стояв і захоплено говорив:

- Хіба я не казав вам, хлопці, яку сестру маю!.. Подумати тільки, вже стільки бігла і ще бігтиме. Ноги в кров поранила. І побіжить. Їй-бо побіжить. Для такої й коня не треба...

9

Надвечір до Журби підійшов перекладач і сказав:

- Пан комендант наказали післати вас з транспортною валкою через перевал.

- Куди-куди? - здивувався Журба.

- На карачаївський перевал, що в обхід Ельбрусу, - пояснив перекладач. - Там ваші полонені водять коней з боєприпасами і для них потрібно свого начальника, бо ніхто не знає німецької мови.

- Я теж не знаю цієї мови, - спокійно відповів Журба.

Перекладач хотів ще щось сказати, але його перебив Кунда.

- Почекайте. Тут якесь непорозуміння. Капітан козак, і його не сьогодні-завтра мають відпустити.

- Я нічого про це не знаю. Наказ є наказ. І пан сотник повинен покоритися.

Кунда зірвався на ноги.

- Що це за порядки! Розгардіяш якийсь!.. Я хочу бачити коменданта!

Перекладач безрадно розвів руками.

- Комендант виїхав на кілька днів. А наказ я мушу виконати...

Того ж вечора Журба розпрощався із своїми друзями і в супроводі конвоїра прилучився до кінного обозу, що проходив через станицю в напрямі гір.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Де починається карачаївський перевал і виносить з міжгір'я блакитні води Теберда, притулився до скелі старий аул Архіз. До війни тут був тартак. Але війна забрала на фронт усіх робітників, і в аулі лишилися самі старі горці, горянки та чорномаза дітвора. А сам тартак порозтягали до дощечки та гвинтика горці з вищих аулів.

Тут кінчався битий шлях і починалася гірська стежка. Звідси усі боєприпаси німці перекидали через перевал в'ючними кіньми.

З одного боку височіють стрімкі окелі, а з другого зяє бездонне провалля. Сама стежка вузенька - двом не розминутись. В'ючна валка поділена на окремі ланки з шістьох коней. Кожну таку ланку веде за повід переднього коня полонений. Коні зв'язані між собою поводами - задній кінь прив'язаний до хвоста переднього. Зірвався в провалля якийсь кінь, і потягнув за собою інших...

Майже щодня надлітають радянські винищувачі і обстрілюють бортовим вогнем чергову валку. Вбитих коней і полонених німці скидають в провалля, щоб не затримувався рух. А тяжко поранених дострілюють і теж скидають в провалля...

Слідом за Журбою вів першу ланку зовсім молоденький полонений, років вісімнадцяти. Невеличкий, марний, вже знесилений полоном.

Як тільки зацокотіли по окелях перші кулі винищувачів, він припав на праву ногу і застогнав.

- Не зупиняйся! - гукнув Журба. - Не подавай виду, що поранений. Бо пристрелять і скинуть в прірву...

Але хлопчисько йти не міг.

- Хватайся за шию. Понесу...

В юнацьких очах стояли сльози.

- Невже у цих горах мені кінець, товаришу капітан?..

- До кінця ще далеко... Тримайся міцно і не крутися, бо обидва полетимо в прірву...

Все вище й вище тягнеться в гори стежка. Вже й хмари опинилися внизу. А Журба далі ніс на собі пораненого хлопця. Коли відчував, що сили починають зраджувати, кликав

на допомогу всіляку фантазію. Навіть розгорнув у голові цілий філосовський трактат з поясненням, чому він несе на собі людину... Але, так і не зумів цього пояснити.

А в очах мутилося. Крок робився непевним. Кілька разів ступив на самий край стежки... І нараз побачив перед собою широке, зелене плато. Воно надвисало над проваллям і там пливли білі, наче молочні, хмари. Потойбік плато впиралося в зелену гору із шапкою білого снігу. А на схилі тої зеленої гори побачив білий замок. Останні рожеві промені сонця освітили гору і замок. Ніби в казці біліли зубчасті мури, вежі з бійницями, висока дзвіниця...

Потім на гори спустилася ніч. Навколо багаття сиділи полонені і пекли картоплю. Ось один вигорнув з попілу картоплину і простягнув її Журбі.

- Ця вже готова. І вона ваша, товаришу капітан. Ви сьогодні людині життя врятували...

Беручи першу спечену картоплину, Журба запитав:

- Де він тепер цей хлопчисько?

- Поки вас там німці розпікали за милосердя, ми його в замок віднесли. Там є люди. Вони його доглянуть.

Вже усі полонені повкладалися спати і біля багаття лишився Журба та ще один полонений. Залізли в свої намети німці. Неподалік завмер їх вартовий з автоматом.

Журба підкинув в багаття хмизу і запитав:

- Тяжко ходити перевалом?

- Тяжко, - відповів полонений.-У два кінці бере чотири дні. День відпочинку і знову на перевал... Нашого брата полоненого чимало гине. Найбільше від совєтських літаків.

- По своїх стріляють.

- Стріляють. Бо ми тепер для них лютіші вороги, ніж німці... Присягу не виконали.

- Так... Згідно з присягою, треба останню кулю собі.

- Нема дурних. Оту присягу вигадав якийсь дегенерат. В жодній армії за усіх часів такого глупства не було...

- А ви яке звання в армії мали? - обережно запитав Журба.

- Я військовий лікар. Але німці про це не знають.Вожу за повід в'ючного коня і тихцем наших хлопців лікую.

Якийсь час мовчали. Першим заговорив Журба.

- Мені оцей замок з голови не виходить. Ніби в казці.

- Для сторонніх це дійсно дивне явище.

- А ви хіба місцевий?

- Як сказати. Родом я з Одеси. Але виріс на Кавказі, в родині ось такого самого військового лікаря, як сам.

- І належно чули про цей замок?

- Аякже. Про нього серед горців ходить цікава легенда. Хочете почути?

- Навіть з великою охотою.

Тихенько тріскало багаття. Навколо міцно спали полонені. Осторонь темніла постать вартового. Дивлячись на багаття, лікар почав:

- Коли почалося завоювання Кавказу, проти росіян підняв повстання Шаміль, релігійний і політичний вождь кавказьких горців... Це ви, звичайно, знаєте... У Шаміля була красуня дочка Даханаго, прообраз орлеанської діви. Вона, як і французька національна героїня Жанна д'Арк, внесла надхнення в душі повстанців. Потім сама зібрала загін сміливих джигітів і з ним обороняла свій край. Чим закінчилося повстання Шаміля, ви також знаєте... Але, що сталося згодом, багато не знають... Шаміля з рештою його джигітів оточили вороги в Дагестані, на горі Гуніб. А дочка Даханого з частиною загону вирвалася з оточення і повернулася в ці гори. Ось на цьому плато загін Даханого оточили і розбили солдати князя Барятинського... Легенда оповідає, ніби Барятинський закохався в дочці Шаміля, і замість стратити її, як повстанського ватажка, збудував для неї цей замок-в'язницю... Горці вважали Даханого своєю царицею. А коли вона померла, зробили святою... Чабани, що пасуть в горах отари овець, можуть вам розповісти, як кожного разу, коли над горами сходить місяць, із замку виїзджає на ахалтекинському коні цариця Даханого. На ній завжди біла папаха і біла черкеска. Тоді в горах все завмирає. Ховаються олені і шакали. Зникають в глибоких проваллях кажани. Тільки серни супроводжують завжди царицю-святу. А насвітанку гори знову відживають і Даханаго повертається у свій таємничий білий замок...

2

Вже третій день спускається Журба з гір в долину. Тримається Теберди, бо знає, що вона далі текстиме поруч Малого Зеленчука.

Періщить дощ і сіра непроглядна мла лягла на гори. Нема дороги, нема стежки, самі круті гори, порослі столітніми дубами та чагарниками мушмули... Чіпляється задубілими руками за гілля, тулиться усім тілом до мокрих скель, щоб не звалитися в темне провалля. Б'ється серед скель гірський потік, рветься з темного міжгір'я в сонячну долину, вказує дорогу на волю.

Вже третій день їсть по одній печеній картоплині, що їх дали утікачеві полонені. Ніби скарб, охороняє від дощу сірники і жменю тютюну, що їх подарував лікар. Спить на якомусь дубі, прив'язує армійським пасом руку, щоб не звалитися сплячому на землю. А під дубом нишпорить зграя шакалів. Задирають хижаки морди, винюхують здобич, виють, ніби плачуть діти...

Четверта ніч була така темна, що й кроку не зробиш. А йти треба, обов'язково рухатись, гріти заклякле під холодним дощем тіло, скоріше виходити на перевал Клухор.

Все ближче й ближче клекоче Теберда. Коли почулася біля

самих ніг, почав міркувати, як перейти потойбік незамочившись. І тут же промайнула думка, від якої острах - як рукою зняло: "Але ж, і недотепа!.. Що за недобиток німецький!.. На тілі сухочо місця нема, а боюся замочити ноги".

Очі вже звикли до темряви і побачили каміння вузького порогу. Ступив на крайній камінь. На другому посковзнувся і пірнув по груди в льодяний гірський потік. Він підхопив задубіле тіло і поніс в темряву ночі. Вдарилося об якісь корчі і тоді під ногами відчулося тверде дно.

Напомацки пішов вздовж якоїсь плетеної загорожі. Потім намацав дошки, залізну скобу, засув... Якась брама. Коли відчинив, війнуло теплом і пахощами сіна. Вирив нору і заліз в неї з головою. Тілом розійшлося тепло і прийшов сон.

3

Крізь щілинки клуні пробивалося сонячне світло і сонячні зайчики бігали на току. Крізь одну таку щілинку Журба побачив на подвір'ї криницю з журавлем, а за нею хату під бляхою. Біля криниці греблися в землі кури. З-за хати вибіг гусак, а за ним хлопчик у білих полотняних штанцятах і з лозинкою в руці. Гусак хлопав крилами і кричав, а хлопчик розмахував лозинкою і сміявся. Гусак шмигнув у клуню. Хлопчик за тим. І тут побачив Журбу.

Якийсь час мовчки дивилися один на одного. Потім хлопчик підійшов ближче, заграв оченятами і сказав:

- А я знаю, хто ви. Ви теж втекли від німців...

Журба почав струшувати з себе сіно. А хлопчик реготав.

- Ой, який ви смішний!.. Весь у стручках!..

Заспокоївшись, сказав:

- Ви почекайте тут, дядьку, я зараз маму покличу.

Гусак засичав на Журбу і подався слідом за хлопчиком.

Перед Журбою стояла жінка середніх років, білява, сероока.

- Ви не горянка? - запитав.

- Ні. Я з долини... А ви на горця тепер схожі, такі чорні. Ходіть до хати.

В кухні жінка відразу налила у великий чавун води і поставила в піч.

- Нагрію води, щоб скупались... Ночви в сінях. Принесіть самі. А білизну киньте в кут. Спалю, бо там вошей не оберешся...

Журба почервонів.

- Як же я без білизни?

- Чоловікову дам. А соромитись вам нема чого. Перед вами такий самий втікач був. Хотіла випрати білизну, а там вошей тьма-тьмуща. Кинула в піч і спалила... Німці також воші мають. Минулого тижня двоє тут ночували. Чухалися усю ніч, аж в другій кімнаті було чути... А прати цим визволителям я не

буду. Визволили від останньої корови і половину курей порізали. Щоб їм очі повилазили, таким визволителям...

- Німці часто тут бувають? - обережно запитав Журба.

- Іноколи бувають, коли проходять на клухорський перевал.

- А він звідси далеко?

- Тут починається.

- Що тут, якесь село чи аул?

- До війни виноградний радгосп був. А тепер самі жінки та діти лишилися. Забрала війна і мого чоловіка. Мотористом тут працював... Ви ж купайтесь, а я піду поратися біля хазяйства, що лишилося від нових визволителів...

Обідали вареною картоплею з огірками, змащеними соняшною олією, і вони здавалися Журбі найсмачнішими у світі.

Коли почав витрушувати з кишень решту тютюну, господиня сказала:

- На горищі є сухе листя тютюну,лишилося від того, що забрав чоловік. Беріть скільки вам треба... Там один німець вже лазив. Покрутив носом, каже, що наш тютюн смердить. А мені їх цигаретки аптекою відганяють. Цілий день хату вивітрювала...

Журба посміхнувся.

- Покоштував і я їхніх цигарок, ще в станиці Сторожевій. Дійсно слабеньке для нашого брата зілля... Дякую вам за все. Піду в клуню досипляти, бо вночі вирушу в дальшу дорогу...

- Вночі я вам не раджу ходити. Безпечніше вдень. Німці, хоч і спритні до чужого добра, та дурні. Ви тепер мирним жителем виглядаєте і вони вас не чіпатимуть. Дам вам ще чоловікову вишиту сорочку і зовсім перетворитесь в цивільного.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

На майдані зібралася уся станиця. Старий сивий козак вийшов на ґанок станичної ради, поправив на голові кудлату кавказьку шапку, поважно кашлянув у кулак і звернувся до людей.

- Козаки!.. Стару владу вже чорти взяли. Повік її не забути... Нова ще не знати, з чим прийшла. Обираймо, про всяк випадок, свого отамана. Бо козакам без влади жити - сам Аллах заказав...

Того ж дня спорожніли до нитки колгоспні комори, стайла, токи. Розтягнули все - плуги, сіялки, косилки, до останньої лопати, підкови... У кого були діти, дістав корову. Коней вистачило по одному на десять дворів. Та надвечір гурт малих козачат пригнав в станицю чималий табун

військових коней під драгунськими сідлами.

- В Канаковій балці знайшли!..

- Рештки розбитого полку!

- Перші воєнні трофеї!..

Дивується станиця.

- Чи не бісової віри діти. Вже й трофеї підбирають...

А малеча радіє, вигарцьовує кіньми, вигукує козацький боєвий клич:

- Га-ля-ля-ля-ля!..

В напрямі Ельбрусу пройшли передові німецькі частини, а позаду розташовувалась в станицях окупаційна влада заводити новий порядок.

Походжають станицею німці і дивуються багатству козацьких дворів. А ті двори, ніби Ноїв ковчег - всякої тварі по парі... Став німець біля тину і зазирає на подвір'я. Там гріється на сонечку старий хлібороб і пестить заскорузлою рукою - колись колгоспний, а тепер свій плуг. Дивиться німець, дивується, стукає пальцем до лоба.

- Ферікт!..

Звозять станичники з колгоспних ланів золоту пшеницю і зсипають її - не в державні, а свої засіки.

Німці прицмокують язиками, плескають себе по гладких стегнах, дивуються.

- Майн Ґот!.. Я ніколи не бачив стільки хліба!..

У шкільному саду розсівся новообраний станичний отаман і вирішує долю всіляких приблуд, подорожніх, оточенців, відсталих від своїх частин і звичайних дезертирів.

Стають перед отаманові очі по-одному. А той крутить вуса, протинає очима, прислухається до вимови.

- Ну й чого ти, чоловіче, язика вивертаєш? І так пізнати, що кацап. Іди помаленьку додому. Там мабуть жінка і діти чекають.

Підходить другий. Високий, чорнявий. В отаманові очі дивиться сміливо, на запитання відповідає прямо. І мова така ж як у чорноморців.

Станичний писар нахилився до отаманового вуха.

- Це той, що з Кундою Петром прийшов...

Отаман ховає у вусах лукаву посмішку.

- Хоч не з козаків, та наш. Дозволяю перебути в станиці. Бо заки доберешся до своєї України, то й війні кінець.

Іде вулицею приблуда і думає тяжку думу: де б попоїсти.

А молода вдовичка вийшла за ворота гусей завертати.

- Добрий день, молодичко!

- Добрий, якщо не брешете!.. - повела козачка чорними, як дві гадюки, бровами.

Дивиться приблуда на ті брови і питає:

- Чи можна у вас води напитись, бо їсти хочеться і нема де переночувати...

Наступного дня, ще раненько, сусідка гукає через тин:

- Здорова була, Марфо!.. Хто це в тебе на леваді сіно перевертає?

- Приблуда якийсь. Іде додому на свою Україну і попросився день-два перебути... А я ж не басурманка, треба своїм людям помогти.

- Еге ж... - посміхнулася сусідка. - Милосердна, що й казати. І про себе не забуває...

2

Берегом Малого Зеленчука в'ється стежка. То підійде до самої води, і тоді до ніг хлюпають хвилі, то заверне від берега, обходячи болотце з мочарами, і тоді не чути пісні хвиль. Нараз стежина вперлася у стіну очерету. Не інакше, як тут заховав хтось рибальський кають... А це що в очереті шарудить?.. Та це ж дика качка з виводками-жовтодзюбиками!..

Стежина кінчилася, а річка тече далі. "Тече річка невеличка з вишневого саду"... - мугикає Журба під ніс і ляскає лозинкою по халяві чобота. Обійшов очеретовий клин і побачив блискуче на сонці плесо, із зеленим лататтям і білими ліліями. Тихо, мирно, ніби й війни немає...

Знову десь взялася стежка. Шарудить під чоботами шпориш і нагадує, що чоботи ще військові, а сорочка вже біла, полотняна та ще й вишита. Грають на сонці барвисті взори і радісно дихають груди. Що не кажіть, а від німців утік, трясця їх матері!.. Хоч і настраждався у тих горах та на перевалах, а таки утік, шукай вітру в полі!..

Ляскає лозинкою по чоботях і радіє, що на волі, уявляє, яке справить враження на родину Кундів його зненацька поява...

На мосту чатують два козаки. У повній кубанській формі. У одного, вже майже діда, виблискує на черкесці царський Георгій. У другого, ще безвусого, на грудях совєтська боєва медаль. Що за дивна комбінація! Що за мішанина протилежних світів!..

Не встиг привітатись, як вже питають: хто, звідки, куди? Якось вийшло так, що збрехав, мовляв, тутешній, із станиці Сторожевої, іде відвідати Петра Кунду, з яким разом служив в армії. Для більшого переконання розповів байку про те, що й Миколу Кунду добре знає, пригадує їх діда пасічника і їх сестру Наталку... Закрався сумнів, чи вірять ці герої протилежних світів. А вони думали, думали - і повірили...

Біля крайніх хат розпитував у дівчинки, що бавилась з цуценям, де хата Кундів. І нараз побачив, як за ворота хати з великим садом вийшла Наталка. Посміхнулася і махнула рукою.

- Сюди!.. Сюди! Це наша хата!

Коли підійшов, почервоніла і відвела очі.

- Я й сьогодні вийшла за ворота виглядати. Бо знала, що прийдете...

3

Кінь під Миколою Кундою був породистий кабардинський жеребець. Вуздечка із срібними та бірюзовими прикрасами. Сідло в мідній оправі. Позолоченою серпанкою оторочений підсідельник. А на самому чорна черкеска, ще з дореволюційного дачкового сукна, і біла кавказька папаха. Блакитний шовковий бешмет ладно облягав широкі груди. Такий же блакитний башлик звісав за плечима.

Зловивши жеребця за повід, Петро Кунда просив брата:

- Миколо, чортів брате, дай проїхатись.

- Не можна, не можна, братіку... Такий кінь тільки для вершників, як я і, хібащо, маршал Буденний всидить...

Петро не пускав повода і другою рукою схопив стремено.

- Злізай, бо скину!

Микола звів жеребця на дибки, але Петро не пускав рук. В якусь мить схопив брата за ногу і сильним штовханом знизу викинув з сідла. Жеребець ще раз став на дибки, заїржав і метнувся до воріт. Але на ньому вже сидів Петро.

Микола післав навздогін братові усіх чортів, підняв з землі папаху і пішов до хати.

Біля печі поралася Настя. А біля святого кута Наталка вішала чистий рушник. Побачивши на порозі брата, засміялася.

- Що, скинув тебе з сідла Петро. Я у вікно все бачила.

- Якби не поранена рука, не скинув би, - відповів зло Микола і сів на ослоні під вікном.

Підійшла Настя.

- Дай подивлюся рану. Може треба перев'язати.

- Не чіпай!.. - не міняючи злого тону відповів Микола і відвернувся до вікна.

Настя обережно поклала руку на плече чоловіка.

- Миколо, що тебе допікає? Ти останні дні на людину не схожий.

Той мовчав.

Тимчасом, Наталка зіскочила з лавки, відійшла на середину хати і почала придивлятись, чи рівно висить рушник. Схилила голову на один бік, потім на другий і лишилася задоволена.

- Висить рівно-рівнесенько, як сам Бог приказав.

Крутнулася на місці дзигою і пішла до дверей. Та на порозі затрималась і уважно подивилася на брата.

- Миколо, сьогодні ввечорі прийде з пасіки дід. Буде Петро, Настя і я. І ми всією родиною порадимось, що тобі робити...

- Як це розуміти? - посміхнувся Микола. - Сімейну раду

скликаєте? Чи може суд?

- Нехай ліпше родина судить, а не німці. Вчора на сходці комендант попереджав, якщо не перестанете бавитись в партизани, викличе есесівський карний загін і вас угіх там в горах переловлять.

- Нехай спочатку знайдуть, - знову посміхнувся Микола.

Настя пригорнулася до чоловіка і заплакала.

- Благаю тебе, лиши ті кляті гори. Тебе ж німці за них повісять.

Микола взяв обома руками жінчину голову і заглянув в очі.

- Ну чого заголосила, мов на похоронах, білоруська ти калинонько... Кажу ж, нехай спочатку зловлять.

- Бо німці дурні, - відізвалася Наталка. - І дякуй людям, що не видають. Але хтось може знайтися і виявити німцям правду про тебе...

Микола обережно відсторонив жінку, підвівся з лавки і почав ходити по хаті, щось думаючи. Підійшов до вікна, ще подумав і сказав:

- Добре. Будь по-вашому. Тільки спочатку з хлопцями в горах пораджусь. Та й з отаманом треба порадитись відносно переходу, як кажуть, на легальне життя... Гей-гей!.. Зачекайте, дівчата. Я щось пригадав. Признавайтесь, де це ви нашого гостя, капітана, переховуєте?.. Треба ж бодай познайомитись.

- Капітан спить в клуні на сіні, - швидко відповіла Наталка.

- Так довго? - здивувався Микола. - Вже ж сонце до полудня доходить.

- Ти б також відсиплявся, якби стільки полазив тими перевалами.

Порівнявшись з сестрою, Микола заглянув їй в очі.

- А може це ти, сестричко, його приспала...

- У-у! Шайтан гірський!.. - відштовхнула Наталка брата і вибігла з хати.

4

Ввечорі в хаті Куидів зібралася сімейна рада. Як звичайно у таких випадках, верховодив дід Трохим. Тому і тепер він зайняв місце під образами. Микола скинув черкеску і в самому бешметі сів за стіл напроти діда. Петро присів скраєчку столу і, розклавши перед собою шахову дошку з фігурами, обмірковував якусь комбінацію. А Наталка з Настею примостились на теплій лежанці, подалі від столу, бо наперед знали, що їм не дадуть багато говорити.

Запросили Журбу лишитися, щоб може чимсь порадив. Але він посміхнувся і сказав:

- Родинні справи - темний ліс. Піду відвідаю Тарасенка. Довідаюсь, як йому там живеться наймитом у Марфи Бондаренко.

Дід Трохим набив тютюном люльку, почухав чубуком за вухом і мовив:

- Поки я живий і лишаюся найстаршим в роду Кундів, не дозволю тут довгих базікань. Запишіть це собі на лобах... Ти, Миколо, накапустив із своєю партизанщиною - сам дідько спідкнеться...

- Абощо? - скосив на діда очі Микола.

- А то, що самі не знаєте на яку ногу стати. За що воюєте? Га?

- Та ми, ніби, й не воюємо, покищо...

- Еге ж. Хоч раз в житті правду сказав, що уся ваша там в горах турбота - кулішу наїстися та поспати від зорі до зорі.

Микола посміхнувся.

- Набираємося сили, діду.

- На кого?! - шарпонувся дід Трохим. - На німців, даремна робота, бо їх і без вас чорти візьмуть. А повернуться совєти - повісять на першій гіляці.

Микола знову посміхнувся.

- Самі ж ви, діду, і висновок зробили, що ні від одних ні від других добра не чекай.

- А ти до мене зуби не скаль, бо й так в рай не попадеш.

- Діду! - відізвалася з лежанки Наталка. - Годі вже вам сваритися.. Треба щось путнє рішити.

- А тебе хто питає? Лускаєте там насіння до щербин в зубах і лускайте. Без вас обійдеться.

- Та ніби ж зібралися на сімейну раду, а слова сказати не можна...

- Пить! - гримнув дід п"ястуком по столі. - І ти, Миколо, бісової віри дитино, слухай, що дід говорить!.. Щоб завтра ж лишив свої цюцюбабки в горах і повернувся в станицю. А там буде видно... На цьому й кінець сімейній раді!

Дід виліз з-за столу, перехрестився до святого кута і пошкандибав на дерев"яній нозі до дверей. Гримнув ними так, що посуд на миснику задзеленчав.

Якийсь час в хаті тривала мовчанка. Перший її порушив Петро.

- Цікава комбінація виходить... Якщо посунути пішака, а тоді турою зробити шах, то буде мат...

Наталка зіскочила з лежанки і підбігла до брата.

- Петре! Бійся Бога! Тут важливу справу вирішують, а ти хочби слово дідові сказав.

- Навіщо? Нашого діда всеодно не переговориш.

Настя теж зіскочила з лежанки і підійшла до чоловіка.

- Миколо, слухай діда. Він тобі добра бажає... Чи ти привіз мене на свою Кубань, щоб отакечки в розлуці жити...

Микола розцібнув до половини гачки на бешметі і почухав

волосаті груди.
- Подумаю...

5

Миколи Кунди не було цілий тиждень. Нараз з'явився серед білого дня і прямою дорогою до колишньої станради, де розташувався німецький комендант. Дав потримати свого жеребця якомусь козачаті і пройшов всередину.

Саме тоді комендант скликав нараду в справі партизанського загону, що вештався недалеко в горах. Був станичний отаман, писар, священик, кілька найстарших в станиці козаків та перекладачка, учителька німецької мови.

Коли до кімнати зайшов Кунда, комендант мабуть подумав, що це хтось із шановних в станиці козаків, хоч і молодий, і показав рукою на порожній стілець.

- Біте, біте. Сідайте.

Отаман кашлянув і розправив вуса. Писар сховав голову в плечі і почав щось швидко писати. Священик сховав очі під стіл і почав читати про себе молитву. А вчителька засовалась на стільці, ніби на голках... Бідолаха ніяк не могла збагнути такої дивної ситуації. Тут обговорюють питання партизанського загону, комендант вимагає негайної його капітуляції, погрожує, що викличе есесовський карний загін, а сам ватажок цього загону розгулює серед білого дня в станиці, відвідує кожної неділі, як на свята, свою жіночку-білоруску і знову в гори... Що за дурний народ ці німці... Звичайно, вона, як і уся станиця, симпатизує Миколі Кунді, ще й німецької мови вчила його колись в школі, і про його пустощі в горах мовчить перед комендантом, ніби води в рота набрала. Але ж, подумати тільки, так спритно водити німців за носа. Що за дурні, ці німці...

Нарада тривала довгенько. Більше говорив комендант і отаман. Комендант наполягав на своєму, вже котрий раз висловлював обурення з приводу того, що десь під самим його носом діє партизанський загін, що це недопустиме явище в умовах нового порядку, що він є не будь-хто, а комендант, представник німецької влади і більше не буде зносити подібного свинства... Отаман всіляко доводив, що партизанський загін хоч, нема де правди діти, існує, та не діє, що він може і є німцям більмом чи сіллю в оці, але, якщо зважити на всі боки, то від цього загону - чорт-ма і зла і добра.

Учителька сяк-так перекладала, плутала, запиналася, гикала. З острахом дивилася на коменданта, благально на отамана, молитовно на священика. На Кунду - навіть не глянула. І коли він зненацька заговорив, буквально захолола...

А Кунда тимчасом говорив:

- Я пропоную післати в гори когось із станичних хлопчаків. Вони там усі стежки знають. І передати тому загонові ультиматум, щоб через двадцять чотири години з'явилися в станицю і склали зброю... Чуму ж ви, Катерино Іванівна, не перекладаєте?

Учителька дивилася на Кунду широко відкритими очима. Нарешті якось спромоглася витиснути з себе:

- Змилуйтесь, ради Бога. У мене від страху вже ноги захололи. Комендант як довідається, що ви і той ватажок одна особа...

- Перекладайте, перекладайте, - посміхнувся Кунда. - Це ж ваш обов'язок. А усі ваші страхи та переляки позичте мені.

6

На станичному майдані отаман скликав сходку обирати начальника поліції. Німецький комендант попередив, що як не буде в станиці своєї поліції для порядку, то оголосить воєнний стан зі всіма його атрибутами, включно з комендантською годиною. Щоправда, отаман не розповів станичникам, як комендант тупотів ногами і верещав, коли довідався, що той присутній на нараді козак був ніхто інший, як сам ватажок загону. Отаман теж змовчав, що комендант має пристрасть до козацької сивухи, особливо, вишняку. І він відразу заспокоївся, коли на столі з'явилася ціла сулія "козакен шнапс".

На майдані обирати начальника поліції зібралася майже уся станиця. Та були це здебільше жінки та дівчата. Лише де-не-де виднілися козацькі шапки та брилі.

Отаман подивився на юрбу майже самих хусток і розвів руками.

- Нема з кого і обирати. Війна забрала усе козацтво...

З юрби хтось гукнув:

- Миколу Кунду в начальники поліції!..

- Тю-у!.. - почулося з другого кінця. - Ще вчора партизанив, а сьогодні в поліцію! Чи вам вже зовсім повилазило!

- А чому ні! - тупнув ногою отаман. - Людина своя. Крім того лейтенантов в кавалерії служив і фронтових. Ліпшого не знайти!..

- Згода!.. Згода!.. залуноло зі всіх кінців.

А наступного дня, на тому ж майдані, вишикувались двадцять козаків у повній кубанській формі і на добрих конях. Усі були із партизанського загону.

Виїхавши перед лавою на своєму кабардинському жеребці, Микола Кунда навчав:

- Усі ви мене знаєте. Але для певності нагадаю, що я з

козацького роду Кундів, родовід якого починається із Запорожжя. Закінчив кавалерійську школу. Тому дисципліну і порядки заведу армійські... Ви тепер поліція. Щоправда, це слівце відганяє гнилою европейською культурою, та якось знести можна. Поліція-поліцією, а щоб мені виглядали, як козацьке військо. Насамперед, наказую позакидати нагаї, бо це не Петербурґ і не демонстрації пролетаріяту з попом Гапоном, а козацька станиця. Коней чистити до лиску. Гриви і хвости мити з милом щодня, щоб як коси у дівчат блищали... Ветеринара в станиці нема, самі знаєте. І щоб у коней не заводилися мокриці, наказую, при кожній нагоді сцяти на копита... Тепер, коли совєтська влада випарилась, станиця почала гуляти на всі боки. Тому наказую показати приклад і подалі триматися від сивухи та молодиць. І щоб мені кожної неділі усі були в церкві...

7

Перший йшов з косою дід Трохим. Смішно підстрибуючи на дерев'яній нозі, гукнув:

- Не відставай, Петре!.. Що, забув в армії, як косити?

Третім мав іти з косою Журба. Та з першого ж маху загнав косу до половини в землю, аж задзвевіла. Дід критично подивився на таку роботу, плюнув в долоні і знову взявся за косу. Петро теж не без іронії посміхнувся. А Наталка і Настя, які в'язали снопи, сміялися на все поле. Щоб Журба не дармував, усі погодились на тому, що більше користі буде від нього, коли зноситиме і складатиме снопи в копиці.

Полуднали під гіллястим дубом при дорозі. Їли борщ, кашу з салом, коржі з маком, були теж пампушки з медом. Коли вже кінчали полуднати, Настя побігла до воза і повернулася з великим полумиском.

- Мало-що не забули. Тут ще кисіль є...

Дід Трохим докірливо похитав головою.

- Гріх великий беремо на себе... Хіба ж можна так переводити страву.

- Чому переводити? - здивувався Петро. - Я, наприклад, їм з апетитом.

Дід Трохим облизав ложку і незадоволено пробубонів:

- Та у тебе, онучок, апетит ніврoку, аж чортам тошно...

- І чого це ви, діду, ремствуєте? - відізвалася Наталка. - Нехай хлопці їдять, поки є. Колгосп ліквідували, держава не забірає у свої бездонні комори. Крім того, це ж усе праця наших рук.

- Ач, заступниця знайшлася! - обернувся до онуки дід Трохим. - Що колгоспу позбулися, трястя його матері. Тільки но працю своїх рук треба шанувати. В станиці казна-що робиться. З кожного димаря відганає, якщо не сивухою, так всіляким печеним та смаженим. І все це, скажу я вам, не

перед добром...

Петро підсунувся ближче до миски з кисілем і скоса поподивився на діда.

- Ви маєте на думці повернення совєтської влади?

- А ти звідки взяв, що повернеться?!. - шарпонувся дід.

- Від вас же і чув, - відповів Петро і набрав ложку киселю. - Ви із станичними дідами про це тільки балакаєте...

- Бо мудріші від вас молодих. І бачимо до чого приведе політика нових визволителів. А щоб і ти помудрішав, то можу сказати до чого приведе - до власної і нашої загибелі.

- Мудрість велика, що й казати, - посміхнувся Петро і подивився на Журбу. - Чого ж ти, Андрію, мовчиш? Допоможи діда переговорити, бо в суперечці з ним сам дідько спідкнеться.

Дід Трохим крякну і зібрався щось сказати, але в той час заговорив Журба.

- Мовчу тому, що цікаво вас слухати. Особливо діда. Тому, Петре, на мою підтримку не розраховуй.

Дід враз повеселішав.

- А що, вкусив, онучок?.. Твій товариш теж розуміє, що німцям капут, або, як у нас кажуть, жаба цицьки дасть...

Наталка спалахнулу і скоса подивилася на Журбу.

- Ви, діду, хочби чужої людини посоромились. Лишили б свої приказки на пасіці.

Журба посміхнувся.

- Дід Трохим просто любить образно висловлюватись.Що ж до німців,то якщо вони скрізь так поводяться, як з нашими полоненими на карачаївському перевалі, то їм, як дід каже, капут неминучий.

- З цього виходить, що совєтська влада повернеться? - запитав Петро.

- А ти не випереджай з копита вскач! - вигукнув дід, - І ти, Наталко, не тицькай межіочі моїми приказками, бо це народня мудрість.

- Та я вже й мовчу... - зітхнула Наталка.

Журба побачив спрямовані на нього запитливі погляди і знову заговорив:

- Взагалі, заглянути в майбутнє не легка справа. Але, може статися так. що на нашій землі не буде - а ні совєтської, а ні німецької влади...

- А яка? - з цікавістю вигукнула Настя. - Мій Микола, наприклад, каже, що буде самостійна Кубань.

Дід Трохим знову почухав за вухом чубуком люльки.

- Підожди, невістко, припрошувати до паляниці, коли ще й борошна чорт-ма...

Журба трохи помовчав і мовив:

- Тепер народ має зброю в своїх руках. Вижине нею німців, а тоді мовою тієї ж зброї поговорить з ким треба серед своїх поневолювачів.

- Оце діло людина говорить!.. - задоволено вигукнув дід Трохим. - Неспроста в армії капітана дали. Не те що ти,Петре,

якийсь лейтенант недокінчений. Ні Богові свічка, ні чортові шпичка.

Усі засміялися. А найголосніше Петро.

- Чи ви, діду, справді усі свої приказки з пасіки принесли?

Дід люто подивився на онука.

- Ану підіймайсь косити, ледащо!

- Ви, діду, як старший роками і розумом, починайте. А я вам допоможу.

Дід Трохим крутнувся на своїй дерев'яній нозі і на його обличчі з'явилася єхидна посмішка.

- Кажеш, допоможеш косити? Та ж з тебе - ні пава, ні гава, ні грач, ні косач...

8

Вечір. На станичному майдані зібралася молодь. Поприходили і старі козаки - покурити, погуторити, подивитись, як гуляє тепер молодь.

А ту молодь, ніби хтось підмінив. Ходить гордо, задиркувато, якби самого чорта зловили за роги. Парубки повитягали з батьківських таємних сховок смушкові шапки, черкески із срібними газирями, розкішні башлики, довгі кавказькі кинджали та дамаські шаблі з дорогою прикрасою. І дівчата вичипурились, ніби на весілля - в гарних корсетках, заквітчених серпанкою або із синьої китайки, у віночках із польових квітів, навіть у коси позаплітали квіти...

Заграли музики. Закрутилася метелиця, загарцював гопак.

Старий козак вибиває люльку до обчаса і радіє.

- Так-так... Видно, не перевелася хвацька вдача Запорожжя.

А сусід до нього:

- Хвали, хвали, Сафроне, та не перехвали. Бо Шаміля їм не станцювати. Віджили, віджили майстрі на Шаміля...

Поруч заворухався гурт парубків. Хтось пішов до музик. Хтось гукнув, щоб зробити ширше коло.

Стихли музики і навколо тихо-тихо. Навіть чути, як пролетить хрущ і зашепочуть невгомонні дівчата.

Нараз, музики знову заграли і серед кола вийшов молодий козак. На ньому велика бараняча шапка і чорна черкеска - вічний символ Кавказу, країни казок і легенд.

Ніби десь з далека долітає мелодія гір. Спочатку тихо, потім голосніше і переходить в музичну тему. Вона розповідає, що десь за синьою завісою туману ховається старий Кавказ. Там гори вкриті вічними снігами. На схилах ростуть столітні сосни та дуби. В темних як ніч проваллях гуркочуть потоки... Ось на зелену гальку вибігла полохлива

серна. Стрункий олень поточив роги до стовбуру чинари. З темного провалля вилетів кажан...

Музична тема розвивається далі і розповідає про багаті гірські аули з білими саклями та мечетями, про струнких горців та горянок, вершників-джигітів і страшних абреків із Чечні...

Козак серед кола обертається до сходу, сідає на схрещені по-мусульманському ноги і підносить до неба руки.

- Нема Бога крім Бога і Магомет пророк Його...

Музична тема розвивається далі:

- Бум-бум, бум-бум, бум-бум!..

Це сторожові бубни сповіщають гірські аули, що з півночі ідуть солдати завойовувати вільний Кавказ.

А козак серед кола вже стоїть на ногах. Очі палають вогнем. Широкі рукави черкески нагадують крила орла, володаря гірських висот.

- Бум-бум, бум-бум, бум-бум!..

Закликають бубни мусульманський Кавказ стати під зелені прапори Пророка на війну проти північного царя, на священну війну - Газават!..

Легкі кавказькі чоботи козака ледь торкаються землі. Він вже не танцює, а літає - ніби вітер, ніби вихор з гірських висот. Широкі рукави черкески - це вже страшний шайтан, це тінь гірського духа-джіна, гнів Аллаха на тих Його синів, що забули свою віру і схилили голови перед північним царем.

Над кубанською станицею зійшов серп місяця. Майдан спорожнів. Із степу пройшов низовик і зашарудів очерет над рікою. Десь вночі спить старий Кавказ - країна казок і легенд.

9

В синє небо злетів кибець і виглядає здобич. З гір надлетів орел і землею пройшла тінь його крил. Полуденне сонце обдаровує землю теплом, пестить природу, дає сили життя.

Під його теплим промінням умліває безкраїй кубанський степ. А на леваді пахощі - аж дух займає!..

Згрібає сіно Тарасенко і радіє. Широкі груди сержанта розпирають тисячі радощів, що звалилися на його русяву чубасту голову - щасливо уникнув німецької петлі, станичний отаман дав притулок, і капітан Журба утік від німців і прийшов в станицю...

Згрібає сіно і не чує в міцних залізних руках грабель. Тими руками підкови гнути, схопити бугая за роги, гори перевертати. Бушує сила в молодому тілі степовика і нараз зникає. Дивиться сержант в сторону хати і в голові метається заблудна думка - лине туди, де на порозі стоїть Марфа і з-під долоні стежить за летом орла. Підійшла до криниці, витягнула цеберку води і шукає очима когось на леваді...

знайшла. Посміхнулася. Підв'язала косинку на черкеський манір і пішла стежкою до ливади.

- Грицько! Час полуднати!.. - полетів у степ дзвінкий голос козачки.

Дивиться, як назустріч іде високий та чубатий приблуда з України, тисне руки до грудей, чує, як там б'ється невгомонне серце...

- Їсти принесу сюди, під верби, бо в хаті долівку вимазала.

Побігла до хати. Повернулася з квітчатою повстю і розіслала на траві. Потім принесла два полумиски - один з варениками, другий, не багато менший, з сметаною.

Їсть сержант і насолоджується. Умліває від смачних вареників, пахощів сіножаті і присутності вродливої козачки.

Подякував. Простягнувся у тіні кучерявої верби, заклав руки під голову і дивиться в синє небо. А поруч збирає посуд Марфа. Не поспішає, обережно, ніби це не глиняні миски, а заморські кришталині вази...

В небі знову з'явився орел. Землею пройшла тінь його крил. З кущів спірхнув жайворонок. В лішині відізвалася горлиця...

Сів Тарасенко на траві, кинув очима на Марфу і схопив у міцні обійми.

Запустила козачка пальці в кучеряву голову приблуди з України і шепоче на вухо:

- Коли ж ти повертаєшся на свою Україну?

- Може ніколи, якщо візьмеш в прийми.

- Та вже ніби й взяла...

10

Живе Журба в родині Кундів, байдикуючи. Іноді піде з господарями в поле, допоможе в садку яблука збирати або приб'є якусь дошку - щоб даремно не їсти шматок хліба,хоч той хліб був з добрих, щирих рук.

Але здебільше ходив з Петром ловити рибу.

Пробігає над Малим Зеленчуком вітерець. Б'ються до берега зеленкуваті хвилі. Тихо шарудить очерет. А в синюватій далечині виростає снігова шапка Ельбрусу.

Притих кубанський край. Прислухається до боїв в горах. Думає про свою невідому долю.

А для двох рибалок ніби й світ не існує. Гойдається на хвилях рибальський каюк, а вони сміються, пустують, неначе малі діти, витягають повні ятери. Б'ється в сітках риба, рветься на волю, а вони далі сміються, штовхаються, спихають один одного у річку.

На березі розкладають багаття. Журба порається біля багатого улову, складає в торби, ховає в холодочку очерету. А Петро, вибравши кількох молоденьких окунів, смажить на запашній соняшній олії.

Скварчить на сковороді риба, а Петро простягнувся на траві.

- Благодать...

Купаються в холодній гірській воді, вигріваються на сонці, ведуть неважливі буденні побрехеньки. А проходом додому, заносять кілька рибин дідові на посіку. Дід смажить рибу, приносить з городика біля мазанки зелену цибулю, ставить на стіл пляшку первачку із власної гуральні.

- Це, хлопі, цілюча вода. Не рівня всіляким кісловодським нарзанам.

- А ми, діду, й так, хвалити Бога, не хворі, - сміється Петро. - І вам нічого не бракує, хібащо, одної ноги...

Дід сердито сопе, а очі сміються.

- Прожив пів віку на одній нозі і ні разу не спіткнувся.

- Здається раз було.

- Було та загуло...

- А ви розкажіть Андрієві. Він ще не чув...

Дід Трохим набиває тютюном свою саморобну люльку, ховає під вусами вишневий чубук і мовчить.

- Не буде діла, - махнув рукою Петро. - Цей випадок нагадує дідові давно минулу молодість.

Дід посилає онука під усі чорти і виходить з хати.

- Що ж це за випадок з твоїм дідом був, що він такий сердитий? - питає Журба.

Петро налив чарки.

- Давай ще по одній випорожнемо та й додому. Дорогою розповім...

Вийшли стежкою на широкий тракт, де щойно пройшов до Ельбрусу німецький обоз. Постояли, подивилися вслід і пішли в станицю.

Вночі загострюється кожний звук. Гучно ступають трактом дві пари чобіт. З недалекої ліщини відізвалася горлиця і стихла. Петро послухав ніч і почав розповідати про діда.

- Повернувся дід з русько-турецької війни ще парубком, та без ноги. Парубки з дівчатами гуляють, а він вдома сидить, журиться... Як ішов на війну з пластунською сотнею урядником, отаманова дочка, це моя баба, присягалася, що чекатиме, хоч безногого... Дід потім не раз згадував їй: бач, як вгадала... Отож, як повернувся з війни, так і живе на безлюддю місяць, два. Коли одного вечора приходить сама отаманівна і вплач. Питає діда, чи ти чекаєш, щоб я перша прислала старостів?.. Одним словом, побралися. Ще парубкуючи, дід ніколи не відчіпляв дерев'яної ноги, навіть спав з нею. Ну, а коли першу ніч пішли з молодою в комору спати, то дерев'яну культяжку довелося відчепити, сам розумієш... Тільки полягали, а тут Сірко почав вити. Дід схопив

культяжку, поскакав на одній нозі надвір і запустив у собаку. Так культяжка і лишилася надворі...Вранці до ноги, а її чорт-ма. Щойно в обід прийшов посланець від станичного парубоцтва і пропонує: за ногу відро горілки і смаженого барана... Тут кожна копійка на обліку, пасіку надумали придбати, і нараз, такі видатки. Баранів своя була отара, а відро горілки довелося купити. І дід цього по сей день не може забути...

11.

Прийшла Наталка з околиці, де співала з дівчатами, і притулилася до воріт. А з-за хати через вулицю визирнув місяць і поплив над станицею. Кидає біле, холодне світло, посміхається лукаво, манить в країну мрій. А ті мрії такі далекі, недосяжні, як і сам місяць-чародій...

Через дорогу лягли дві довгі тіні. Фиркнув кінь, дзенькнуло стремено. То проїхав козацький патруль. І знову тихо... Місяць зачепився за верховіття тополі і завмер.

Ось скрипнули хатні двері. Біля криниці стукнула цеберка. Це Настя вийшла набрати води... Місяць відірвався від тополі і далі поплив над станицею.

Знову скрипнули хатні двері і хтось пішов до клуні. Це він... Чудний, скільки не казали, щоб спав у хаті, навіть ліжко спеціяльно приготували в коморі, а він своє: на сіні ліпше... Завжди, як зустічаються їх погляди, він посміхнеться, підморгне і далі робить своє. Бува зупинить на ній свій погляд і вона розуміє, що хоч і дивиться на неї, та бачить не її...

Невже сюди іде? Тікати? Ховатись?.. Пізно.

- Це ви, Наталко?.. Хотів послухати співи дівчат на околиці, та видно спізнився. Без вас ті співи не так гарні.

Щось відповісти - голосу немає. Втекти до хати - сил немає...

А він вже вийшов за ворота, став на погості, дивиться на місяць.

- Гарна ніч.

- Гарна... - ледь витиснула з себе.

- Щось спати не хочеться. Можна біля вас постояти?

Забігали розгублено очі, ніби шукаючи порятунку. Зупинилися на ньому, великі, благальні, і не вгадати, чи просять, щоб підійшов ближче, чи йшов геть, не заважав линути в країну мрій...

Місяць заховався за другу тополю і визира потроху...

А він вже підійшов майже впритул, вийняв кисета і почав скручувати цигарку.

Аби не мовчати, запитала:
- Подобається вам в нашій станиці?
- Навіть дуже. Здається, ніколи не лишив би цей край.
- Скажіть, капітан...
Журба розсміявся.
- Чому ви завжди кличете мене капітаном? Який з мене тепер капітан. Сама тінь лишилася.
- Як же вас кликати?
- Кличте Андрієм, як це робить Петро, Настя, дід.
- Якось боязко...
Журба знову засміявся.
- Ну й чудна ж ви дівчина!.. Петро казав, що має сестру -на всю станицю і околиці бойову, і раптом - боязко.
- Ваш сержант Тарасенко теж кличе вас капітаном.
- Звик. Армійські пережитки...
- Він якось казав, що маєте наречену...
- Щоб наречену, то ні. До таких формальностей не дійшло. Була колись, як кажуть, фронтова подруга... Скажіть, Наталко, а чи у вас наречений є? Бо я щось не помічав. Може десь на фронті?
Місяць далі пливе над станицею, ховається за тополі, бавиться в піджмурки...
- Аякже!.. - вигукнула дівчина. - І у мене суджений є! І зустрічаємося майже кожної ночі, хоч ви не бачите. Гляньте, зараз заховається за тополю... Гарний, правда?..
Схилила голову і пішла до хати. А він далі стояв на погості, дивився на місяць і думав: "Хіба ж у чужу душу заглянеш"...

12

Давно так не святкувала станиця Покрову, як того року. Напередодні цього козацького свята по хатах і дворах все ходило ходуном. Гримали двері, стукали рогачі, відра, дзеренчав посуд. З димарів валив дим, розносячи пахощі всілякого варива та печива. А в садках і базах старші козаки гнали сивуху - з пшениці, сливок, буряків, заправляли медом, вишневим соком і ще бог-зна чим.
Напередодні Покрови Наталка і Настя моталися з хати на подвір"я, знову до хати, в комору, на горище, в льох. То гуску скубуть, то ковбаси начиняють, то мак труть. А до самих - ліпше не підходь. Тицьнуть в руки окраєць хліба і геть з хати, мовляв, тепер не до обідів, проживете на самому хлібі... Прийшов був дід з пасіки у якійсь домашній справі і не зауважив, що долівка щойно підмазана. Тільки ступив на поріг, а Наталка за плечі та з хати.

- Свят, свят... - перехрестився дід. - Судома і Гомора за часів Авраама...

Напередодні Покрови станицю об'їзджав на дворесорній лінійці в запрязі двох баських ковей - сам станичний отаман, Сафрон Нечіпайло. Ще в двадцять дев'ятому зник десь з станиці. Казали, що працює на донбаській шахті, під іншим прізвищем. А прийшли німці, і він повернувся в станицю, став отаманом і завів давні козацькі порядки.

Біля хати, де помічав на погості якесь сміття, зупиняв запряг, статечно йшов до хати, там скидав шапку і хрестився до святого кута.

- Мир і спокій у вашій хаті. Та на погості, хочби для людей позамітали. Завтра ж Покрова... Щоб мені позамітали і вирівняли, хоч яєчко катай!..

А на вигоні за станицею козаки з поліції, поскидавши черкески, готували все необхідне для кінно-спортивних змагань. Ставили станки для рубання лози, розставляли різні перешкоди для стрибків, намічали стежку для джігітовки.

В день Покрови до церкви прийшла вся станиця, від малого до старого. Наталка і Настя співали на криласі. Під ним в куточку примостилися Петро і Журба. Микола Кунда, як начальник поліції, стояв спереду, біля отамана і німецького коменданта.

Обідали всією родиною. Журба вже рахувався, ніби свій. Запросили Тарасенка з Марфою Бондаренко, як найближчих знайомих. На цьому найбільше наполягав Петро, навіть сказав пошепки Натальці, що хотів би бути у них кумом.

- Чи ти здурів! - вигукнула Наталка.

- Абощо? - здивувався Петро. - Хоч сержант живе у Марфи, ніби наймитом, та, відрубай мені руку, сплять разом...

Серед обіду Микола Кунда ні з сього ні з того запитав:

- А чому це наш капітан не готується до кінних змагань?

- І справді! - підхопив Петро. - Як це нікому в голову не прийшло?..

- Зажди, Петре, зажди, - мовив дід. - Джігітовка це не в цюцюбабки бавитись, можна й голову згубити. Крім того, чи капітан справиться з нашими парубками...

- На те і змагання, що хтось мусить програти! - засміявся Микола. - Але капітан має певну перевагу над нашими парубками-джігітами, бо закінчив добру кавшколу.

Журба якось непевно подивився на присутніх.

- Було це давно і боюся, що тільки осоромлюсь. Я ж і коня не маю.

- Позичу свого кабардинця, - відразу запропонував Микола.

- А він хоч на джігітовку ходить? - вже з цікавістю запитав Журба.

- Навчив чорта. Довго вчив, а таки навчив. Іде по прямій, як по струні. На сантиметр не відхилиться.

Журба думав. І тоді почув, як Наталка торкнулася його руки.

- Зробіть це для мене. Я вас дуже прошу.

Тоді ж відізвався дід:

- Якщо така справа, то горілки більше не пити!

- Згода, - сказав Микола.

- Сам Аллах заказав! - підтримав Петро.

... На вигоні, як і вранці в церкві, зібралася вся станиця. Двадцять вершників вишикувались перед отаманом. Усі в черкесках з червоними башликами, у смушкових шапках. Грають на сонці газирі, сяє прикраса на довгих кинджалах. На правому флангу значковий тримає козацьку піку із чорно-червоним значком.

Коли почалася джігітовка, Журба став з конем Миколи останнім у черзі. Стояв і чув від недалекого гурту дівчат їх суди-пересуди.

- А це хто вирядився не по формі?.. Усі в черкесках, а цей в самій сорочці, аж жаль дивитись.

- І та мабуть з Петрового плеча... Бідолаха.

- Шитьте, бо ще почує.

- То це той, що в Кундів на квартирі?

- Еге ж.

- А де сама Наталка?

- Не бачиш? Ондечки через дорогу стоїть. Ач, як вичипурилася, ніби королева. І з свого квартиранта очей не зводить. Неспроста...

- Цікаво, де він у них спить?

- А хіба що?

- Може Наталка до нього приходить...

Стояв Журба, червонів, ховався за морду коня.

Нарешті пішов на джігітовку козак, що стояв попереду. Зробив "ножиці", "вертушку", схилився з сідла, щоб схопити хусточку на землі, та не встиг. Вона так і лишилася на землі.

Зі всіх сторін почувся сміх, свист, тюкання на адресу невдахи.

Нараз вигон завмер. Усі дивилися,де стримував гарячого коня вершник у білій вишитій сорочці. Простоволосий. Спітнілий русявий чуб прилип до лоба. Лівою рукою натягнув поводи, а правою пестить жеребця по шиї.

Ось з другого боку вигону отаман махнув рукою. Жеребець злетів на дибки, а Журба лише встиг подумати "Боже поможи" і пустив коня з місця в намет...

В наступну мить пустив поводи і схопився за передню луку. Ще мить - і викинув тіло з сідла, легко відштовхнувся від землі, перекинув тіло на другий бік коня, ще раз відштовхнувся від землі - і знову в сідлі... А позаду вже лишилося чверть вигона. Кінь летів, ніби вітер, але рівно, як струна. Майнула думка: "Цей копитом не зачепить, можна спробувати "мертву петлю"... Схопився рукою за підпругу і вже під черевом коня. В обличчя кинуло землею, а друга рука вже зловила підпругу з другого боку. Друга рука зловила луку, і - знову в сідлі...

Вигоном пройшов віддих полегши, як це буває, коли минає небезпека. А кінь летів прямісінько до хусточки на землі. "Підберу" - майнула думка, і, схилившись з сідла, зловив...

Вигон гудів. Летіли в повітря шапки. Стріляла вгору поліція.

До верболозу, де зупинився кінь, надбігли Петро і Тарасенко. Раділи, ляскали по спині, тицькали пястуками під боки. Потім повели до отамана.

Той підняв руку і коротко сказав:

- Підождіть!..

Покликав Миколу Кунду, станичного писаря, кількох найстарших козаків. Стали в круг і щось радили.

Ось отаман підійшов до Журби і вклонився.

- Станиця передає тобі, приблуда з України, низький поклін. І приймає в козацький стан. А щоб і виглядав козаком, дарує цю шапку.

Тримав Журба в руках розкішну чорну шапку з червоним шликом і не знав, що далі робити. А Перто Кунда наступив на ногу і пошепки до вуха:

- Кланяйся, новоспечений козак, отаманові за велику честь... А тепер усій станиці. Та на всі чотири сторони... Нижче, нижче, до самої землиці...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Світанками землю вкривала біла заморозь. Рілля взялася грудками і гуділа під чобітьми. Із синюватої морозної далі виростала снігова шапка Ельбрусу. В степу дзвеніла тиша...

Тепер Журба ходив з Петром в степ на зайців. Карабінки брали в поліції. Німецький комендант репетував, тупотів ногами, пригадував Миколі Кунді його партизанщину. Та коли перед ним з'являлася пляшка вишняку, враз добрішав...

Жене вітер кубанським степом перекотиполе. Приносить з Чорномор'я залах соленої води. Коле шпильками обличчя. А вони стануть на одно коліно і викинуть перед собою короткі кавалерійські карабіни.

Ловить Петро на мушку зайця і каже:

- Цей вже буде мій.

- А якщо разом пальнемо, як тоді пізнати, чий?

- Бо ти промажеш...

Підбирають вбитого зайця, а в ньому дві дірочки - одна в голові, друга в шиї. І знов суперечка, бо ж кулі одного калібру...

Вечорами уся родина Кундів збирається в світлиці. Петро з Журбою грають в шахи. Наталка з Настею на теплій лежанці лускають насіння і про щось тихенько розмовляють. Вже пізно ввечорі приїде на своєму жеребці Микола, випорожнить похапцем миску борщу і знову - в свою поліцію. Настя дорікає чоловікові за те, що днями і ночами пропаває в поліції, зітхає і непомітно витирає сльози.

- Білорусонько моя, - пригортає Микола жінку. - Така вже моя служба, а твоя доля. Ти теж можеш послужити козацтву, якщо триматимеш для мене тепле ліжко...

Інколи Наталка бере з полички під образами Кобзаря, сідає біля гасової лямпи і вголос читає. Буває приходить з пасіки дід Трохим і зайдуть сусіди. Тоді до пізньої ночі точиться гутірка про війну. Усі погоджуються, що німці довго не втримаються на Кавказі, що повернеться совєтська влада і тоді на Кубані почнеться розправа...

Одного такого вечора Журба відсунув шахову доску і сказав Петрові:

- Пішли надвір покуримо.

Поставали біля варіт. На морозному небі мерехкотіли зорі. Десь на другій околиці вив собака. В горах котилася артилерійська канонада...

Скрутивши цигарку, Журба мовив:

- Чи не пора вже нам, Петре, відкопати зброю в Карачаї.

- Я вже сам про це думав.

- Тоді, завтра ж випросимо у Миколи пару сідлових коней і в дорогу...

2

Гуде під копитами мерзла земля. Біла паморозь вкрила морди коней. З крупів валить пар. На двох вершниках теплі кавказькі бурки. Голови закутані башликами.

Шлях простягається вздовж Малого Зеленчука. Вже не плюскається в ньому риба, відлетіли птахи, пожовкли зелені береги. Сумує річка...

Ночують на березі. Годують коней з пригорщі вівсом, стриножують і пускають на бідну пашу. Потім розкладають з сухого очерету багаття і смажать сало, настромивши на патички.

Вночі випав перший сніг. Все навколо вкрилося білим покровом. Помутніли зелені води Малого Зеленчука.

Стріпуючи з бурки сніг, Петро говорив:

- Коней доведеться вести здебільше в поводу, щоб бува не вскочити в якусь ковдовину... Не врахували снігу. Тепер за два дні до Карачаю не доберемось.

Йти стало тяжко. Все вгору й вгору. Ковзалися коні, боязко хропіли і кидалися від темних провалль. Натягнуті

туго поводи врізаються в руки. До чобіт прилипав глинозем і враз замерзав. В полудень з-за хмар визирнуло сонце, і тоді побачили перед собою гору Марух. Зліва, потойбік Кубані, виростав в синій морозній далі Ельбрус...

На глухорський перевал вийшли, коли вже сідало сонце. Але Петро вирішив не зупинятися до самої схованки зброї. Її знайшли, коли на гори спустилася ніч. Напомацки довбали мисливськими ножами мерзлу землю. Коли грунт пом'якшав, гребли руками.

Загорнені у спідні сорочки були, як лишили, два нагани і два німецькі автомати. Тут же лежали в хусточці три боєві медалі - дві Журби і одна Петра.

- Ну а з цим іконостасом що будемо робити? - відізвався в темноті Петро. - Хібащо, збережемо на спомин...

- Збережемо, - погодився Журба. - Ми їх заслужили в боях проти такого ж окупанта...

Вночі знову випав сніг і зовсім поховав під собою вузьку стежку, що спускалася в долину.

- В горах сніг, це не жарт, - говорив Петро. - Замерзнути або зірватися в провалля - як раз плюнути.

- Підемо повільніше. Вдома не горить.

- І дуже повільно не можна. Хліба і сала лишилося всього на день. Обмаль і вівса для коней.

Вирушили в зворотній путь. Попереду йшов Петро, часто зупинявся, розглядав сніг, обережно пробував ногою і тільки тоді йшов далі.

Коли минали гору Марух, Журба раптом побачив на дереві рись. Дика кішка витягнулася усім тулубом і готувалася стрибнути на Петрового коня... В наступну мить коні метнулися всторону і заіржали. Журба лише встиг крикнути: "Петре, вважай!", як рись вже була в повітрі. Коли кричав, наган вже був в руці, і так не цілячись, розрядив його в темний клубок...

На снігу лежала, простягнувшись усім тулубом, велика, майже в метр, дика кішка. Блищала коротка бура шерсть. Тирчали гострі пазурі. Мертво дивилися зеленкуваті очі.

А Петро бігав навколо і радів.

- Оце так котеня!.. Гарний гостинець привеземо додому!

- Як же ти везтимеш? Коні подуріють.

- Саму шкіру заберемо. А тушу шакали розтягнуть... Давай свого ножа, бо мій затупився. Ось я зараз цю кицю розпотрошу...

- Кому ж ти подаруєш шкіру?

- Твоя рись і ти даруватимеш.

- Хоч порадь кому. Я ж тепер сирота на всі боки...

- Натальці подаруй. На рисячу шубку...

3

Дарував коханий шубку на прощання.
Пестив коня і казав:
Будеш ти любая гріти кохання,
поки мій час не настав...

Шубонька бурая риссю виблискує.
Гріє кохання моє.
Вітер бушує, степом розвіює
щастя моє і твоє...

Обірвалася мисливська пісня і затихла, як підстрелена горлиця. Нездоланна туга застигла в Натальчиних очах.

Тоскно на душі. Стискається серце. Метаються думки, не знаходять спокою. Чому саме їй подарував цю рисячу шкіру? Адже ж в станиці стільки дівчат. Якби ж сказав при цьому якесь привітне слово. Тільки кинув байдуже: "Це для вас" і вийшов з хати...

І так завжди - кине слово і відходить. І вона теж, скаже одне-два слова і тікає, наче боїться, уникає, особливо коли лишаються насамоті...

Підійшла до жердки під стіною, де висіла рисяча шкіра. Погладила м'яку шерсть. Притулила до щоки. Але ж і гарна буде рисяча шубка!.. Петро казав, що вистежать з отим приблудою ще одну буру рись на горі Марух, і тоді вистачить ще й на шапочку. І піде вона станицею, як королева.

Нехай усі дівчата дивляться і дивуються. Нехай цікавляться і допитуються, звідки рисяча шубка. А вона їм правди не скаже. Хібащо, таємничо розповість, що, як спала, цю шубку поклав у головах чародій з країни мрій...

Може цей приблуда з України і є той чародій?..

Ну й дурна ж! І прийде таке до голови, наче дідько наплутав. Цур йому пек!.. Ніякий він не чародій і не дух, а звичайнісінький смертний, випадковий прохожий, приблуда, пройдисвіт. Ось перебуде війну в станиці і повернеться на свою Україну... Подумаєш, велике цабе! В козацький стан прийняли. Ще й пишається, ніби усі земні почесті склали до ніг. А ту козацьку шапку за джігітовку мабуть у ві сні бачить...

Якби лишився в станиці і взяв якусь панночку-козачку, може й вийшов з нього справжній козак. А так, здибає якусь кацапку чи калмичку і підуть дітоньки кирпоносі чи косоокі, аж гидко подумати... Не те що його сержант - пристав у

прийми до Марфи Бондаренко і живуть собі, як люди. І станиця нічого проти не має. А цей пройдисвіт... І чого це він їй в голову заліз? Якщо погорджує, то й вона гордощі має, бо козацького роду, ще й запорожців Кундів. І не дасть, щоб дідько нею верховодив, потурав, спокушував на гріх. Вже й так станичні дівчата казна-що балакають. І нехай балакають, на те й довгі язики мають. Побалакають і перестануть. А вона лишиться гордою, як і вродилася. І він нехай ходить із своїми гордощами. Ось візьме і викине з голови, забуде, як і не знала...

Стукнули ворота. За вікном почувся скрип снігу під чобітьми.

Невже він?.. А вона в хаті сама!..

Відчинилися із сіней двері і на порозі став Журба. На голові чорна смушкова шапка з червоним шликом, що подарувала станиця за джігітовку. У короткому кожушку, що його "викроїв" з поліційного запасу Микола. На нагах, ще свої армійські чоботи.

Метнулася до вікна і почала поправляти заніску.Потім, не обертаючись, запитала:

- Будете тепер обідати, чи почекаєте, коли усі зійдуться?

- Певно, що почекаю. Куди ж це усі порозходились?

- Петро пішов до отамана в якійсь справі. А Настя понесла корові пійло.

Роздягнувшись, Журба сів на ослоні біля того ж вікна.

- А я у поліцаїв наших був. Різалися в очко. До копійки програв.

- Ті абреки хоч кого обіграють...

Відхилила завіску і почала водити пальцем по причудливих візерунках наморозі на вікні. Подивилася на вісячі ходики на стіні і ненароком торкнулася Журбининого плеча.

Він подивився на неї.

- Подобається вам рисяча шкіра?

- Петро казав, що ви йому життя врятували.

- Та не йому, а коневі, - засміявся Журба. - І то випадково, бо стріляв згарячу.

- На шкірі видно, що одна куля в саме серце влучила.

- Кажу ж, випадково...

Якось незграбно повернулася і впала на коліна Журби.

Уста якось самі знайшли одні одних. І тоді в дверях з'явилася Настя з порожнім цеберком.

- Так би вже давно!.. А я чекаю-недочекаюся побачити таку сцену!..

4

Зима того року видалася люта, як ніколи.

Після ожеледиці випав глибокий сніг. Потім зірвався штормовий вітер і наніс попід хати і бази високі кучугури. Крижаний шторм з чорномор'я не вщухав кілька днів. Широкими вулицями станиці котилося сухе перекотиполе...

В саму ніч перед новим роком Журбу збудив шум на вулиці. Крізь стіни комори чувся гул моторів, гуркотіння мерзлим трактом важких фургонів, голоси німців.

Нашвидко вдягнувся і обережно, щоб не збудити Петра, вийшов в сіни. Відчинив надвірні двері і побачив перед собою високу кучугуру снігу.

Пройшов до світлиці, щоб крізь вікно подивитися на вулицю. На столі блимав каганець. Мирно стукали дешевенькі ходики. В суміжній кімнатці хропів Микола. Звідти вийшла заспана Настя.

- Почула, хтось скрипнув дверима... Прийшли напитися води?.. А що це там на вулиці за шум?

- Зараз подивлюся, - відповів Журба і пройшов до вікна.

Крізь верхню шибку, що не була замерзла, побачив заллятий місячним світлом широкий тракт. На південь рухалися у три ряди німецькі обози. Обабіч попід хатами проходила безладно піхота...

- Що там? - тихо запитала Настя.

- Німці відступають...

У суміжній кімнатці далі хропів Микола. Рівномірно стукали на стіні ходики. Притуливши до грудей руки, завмерла серед хати Настя.

Журба підійшов до лавки з відром і напився води. Біля протилежної стіни заворухалася на ліжку Наталка. Барвиста домоткана повсть зсунулася на долівку і оголила вище колін ноги.

Журба посміхнувся і сказав Насті:

- Будіть Миколу. А я піду будити Петра.

5

Вранці в хаті Кундів зібралася невелика рада. Пришкандибав з пасіки дід Трохим. Прийшов з поліції Микола. Запросили теж Тарасенка.

Кинувши на лавку кожушка і шапку, Микола сказав:

- Німцям, видно, добре припікає, бо вже й артилерію виводять з гір...

- А ви чого чекаєте?!. - вигукнув дід Трохим - Щоб сам Йоська Сталін на п'яти наступив?!.

- Так скоро не наступить, - посміхнувся Микола. - Але, щось думати треба...

Усі мовчали. Журба пішов до комори і повернувся з наганом. Поклав його на лавці і почав перетирати патрони.

Дід Трохим подивився на Журбу.

- Ось Андрій вже надумав, що робити...

- Не зовсім... Але, на всяк випадок, вірного друга варто доглядіти...

- Еге ж, де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш... Я, діти, міркую так. Німець, хай йому очі повилазять, вже відходить на лоно Авраама. А за ним прийдуть братішки. І вам усім, хоч круть хоч верть, тікати треба.

- Куди? - запитав Микола.

Журба підкинув на руці нагана і мовив:

- Не знаю, хто куди, а я слідом за німцями, бо від своїх порятунку не чекай. Піду світ за очі...

- Я з капітаном, -спокійно сказав Тарасенко. - І Марфу візьму з собою.

- Діло мовить сержант! - вигукнув дід Трохим. - Треба триматися разом.

Петро подивився на усіх.

- Якщо разом, то пишіть і мене до кумпанії.

- А мене ніхто й не питає! - відізвалася від вікна Наталка. - Це мені дуже подобається. Усі кудись збираються, а я що, якась зайва річ, щоб лишати напризволище?!.

- Чого розходилася! - знову вигукнув дід. - Не питають, бо ще не доросла, щоб питати. І не вибрикуй мені. Ач, як заграла очима... Поїдеш з братами.

- Ну а самі ж ви, діду, як? - запитав Микола.

- Вмиратиму на рідній землі. І це теж без зайвих базікань... Чого вирячились, немов кацап на галушки - рад би очима їсти, та в пельку не лізе... Зараз же мені збирайтеся в дорогу, бо справді антихрест нажене... Заїдете до мене на пасіку, там я припас барильце старого меду і бурдюк з сливянкою-первачком. В далекій дорозі не завадять.

Микола постукав пальцями по столі.

- Та-ак... Кажете,збиратися в дорогу. Але ж та дорога, як світ, має чотири сторони...

- Щось надумав на власну руку? - швидко подивився дід.

Якусь хвилину Микола мовчав. Нараз рішучо сказав:

- Іду з хлопцями з поліції в гори...

- До лихої години!.. - крякнув дід. - Вирішив, значця, воювати з антихристом?

- Ні. Несила нам, жменці, його здолати. Перебудемо зиму в якомусь дальньому аулі, а з весною подамося в Туреччину... Настя іде зі мною. Я вже про це з нею говорив.

В хаті нависла гнітюча тиша. Настя притулилася до чоловіка і тихо плакала. Петро і Тарасенко мовчки курили.

Наталка дивилася кудись за вікно. Журба повільно крутив барабан нагана і вкладав в нього кулі...

Ось дід Трохим ще раз крякнув, підвівся з лавки і перехрестився до святого кута.

- Допоможи вам діти Боже у далекій незнаній дорозі... А мене, старого, не поминайте лихом...

Біля порога дід оглянувся і в його очах заблищали сльози. Змахнув одну і вийшов з хати.

... Вранці другого дня на подвір'ї Кундів стояли гринджоли в запрязі двох баських коней. Тут же біля тину стояли наприпоні троє сідлових коней під драгунськими сідлами. На санках, прикриті домотканою барвистою повстю - мішок борошна найвищого помолу, другий з вівсом, торба з салом, барило старого меду, бурдюк слив'янки і шість ще гарячих, щойно з печі, паляниць. Ззаду на санках, глибоко під сіном захований ручний кулемет і кілька запасних дисків.

Віжки тримала Наталка. Поруч вмостилася Марфа. Обидві в кожушках і теплих хустках.

Петро відчинив ворота і пропустив запряг з гринджолами. Коли Журба і Тарасенко вивели на вулицю своїх коней, сів на свого.

- Прощай рідний дім. Прощай гніздо старого козацького роду Кундів. Вічна вам слава,мої батьки і діди...

Наталка стьобнула віжками по конях і санки виїхали на широкий тракт. За станицею, оминаючи німецькі війська з обозами, винеслися в просторий кубанський степ.

Лишався позаду зеснїжений Ельбрус. На сході, де простягалися сальські степи, і на заході, в напрямі чорномор'я, котилися відгомони боїв.

В непорушному морозному повітрі літали сніжинки. Пара ситих лискучих коней легко тягнули санки. Позаду, стремено до стремена, поспішали три вершники...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Усіма дорогами тягнулися на північ відступаючі частини кавказької армії фон Кляйста. Замерзали в легеньких, підбитих "вітром" шинелях, вичерпували рештки сил на мізерних армійських пайках, кидали напризволище непридатну в глибоких снігах боєву техніку.

Разом з відступаючою армією лишали рідний край тисячі

кубанських козаків. Рушили в далеку невідому дорогу цілими станицями, хуторами, родинами, одинцем. Йшли назустріч невідомому - з жінками, дітьми, худобою, всілякими пожитками...

А слідом спускався з гір в долину живий потік - пішо, на конях, кулеметних тачанках, гарматних передках, чіплявся за танки, тягачі, всюдиходи. У білих, під сніг, кожушках, маскхалатах, ватняках. Озброєний новенькими автоматами і підбадьорений фронтовою порцією московської горілки.

Цей живий потік наздоганяв, заходив з флангів, випереджав, перетинав шлях утікачам, нестримано линув вперед.

- Дайош Ростов!.. Дайош Варшаву!.. Дайош Берлін!..

Козак вже не раз дивився смерті в очі. Він не боїться вмерти в бою. Він не тікає від правди, людяних законів, справедливості. Він тікає від розбешеної брехливою пропагандою п'яної маси, яка несе наругу, глум, знущання. Він тікає від п'яного садиста, який притисне коліном груди, схопить брудними руками горло і дихне горілкою.

- Враг!.. Предатель!.. Казацкая сволочь!.. Мать твою!..

2

Довга колона військових фургонів, автомашин, вперемішу з козацькими санками, зупинилася. Десь спереду гомоніли німці, завивали мотори, іржали коні.

Біля фургонів і автомашин тупцювали замерзлі баварці, тірольці, жителі австрійських Альп, незвиклі до лютих зим чужого краю. Голови замотані жіночими хустками, рушниками, поверх чобіт з короткими незграбними халявами - якесь ганчір'я... Притупцюють на морозі, клянуть війну, заздрісно поглядають на козаків - у кожуха, теплих шапках, кавказьких бурках. Деревеніє тіло, не слухаються руки, замерзає мозок...

Колона стоїть. Ні проїхати вперед, ні оминути, ні повернути назад. Скрізь попід хатами, у дворах і осиротілих на зиму садках теж повно автомашин, фургонів, санок.

Журба з Тарасенком пішли були шукати в хатах бодай тимчасовий теплий куточок для Наталки і Марфи. Та в кожній хаті - ніде й ногою ступити.

Трясуться, туляться одна до одної на санках Наталка і Марфа. А Тарасенко підносить їм фляжку з горілкою і просить:

- Випийте трохи, дівчата. Хоч пригубіть, Бо ж замерзнете, до лихої години...

Вони хитають заперечливо головами, кривляться, відмахуються від пекучої рідини.

Петро, червоний від морозу і дідової слив'янки, бігає

навколо гринджол, б'є наотмаш себе руками, пританцьовує.

- Пішов би в присядки, так німці сміятимуться...

- Їх тепер сам Гебельс не розсмішить, - відзивається з санок Наталка. - Ондечки один вже перевернувся... Ніби горобець на льоту впав і закляк...

А мороз лютішав. Колона не рухалась. Де Чорне море, почало ховатися сонце.

Журба припинив біганину навколо санок і рішучо сказав:

- Цьому чеканню не буде кінця. Вже й коні замерзли. Пропадемо за нічию душу... Випрягай, хлопці, коней!

Біля ближньої хати знайшли невеликий прохід у двір, а потім - в садок. Провели запряг і сідлових коней. Потім, разом з дівчатами, якось протягнули боком санки. А там, за садком, знову широкий степ.

Лишився позаду застряглий німецький обоз. Надійшов вечір, а за ним зоряна ніч. Мерехтять зірки. Тихенько скриплять на твердому снігу полози. Весело біжать замерзлі коні.

3

Несуться білим степом легкі кубанські гринджоли. Пара сильних коней тягнуть їх майже на самих віжках. Інколи запряг влетить в якусь засніжену ковдовину і заборсається в глибокому снігу.

- Гави ловиш!.. - гукне Журба Петрові, який розвідує спереду дорогу.

Той лише посміхнеться і вертає коня, щоб допомогти витягнути із снігу санки.

Далі несуться степом гринджоли. Б'є в передок сніг зпопід копит. А Наталка впреться чобітьми в передок, намотає на рукавиці віжки і улюлюкає по-козацькому:

- Га-ля-ля-ля-ля!.. Коники бистроногі! Веселіше, веселіше біжіть! Бо оті чорти в сідлах вже випереджають!..

Стороною від гринджол вигарцьовують кіньми Журба і Тарасенко, приймають виклик на змаг, випереджають санки. На самих чорні кавказькі бурки, горять червоним маком кубанські башлики, виблискує на сонці прикраса вуздечок.

Затримка. У Тарасенка злетіла з голови шапка. Осадив на місці коня, зробив полем коло і, нахилившись з сідла, схопив шапку.

Сміється на санках Марфа, радіє за вправність свого Гриця-приблуди, штовхає у бік Наталку.

- Швидше! Швидше!.. Бо випередять!

У вершників знову затримка. Журба, не зглядівся, як влетів з конем в якийсь рівчак. Кінь упав на коліна, а Журба через голову, і зник в глибокому заметі.

Але санки не чекають. Вони далі несуться вперед, лишаючи позаду веселий сміх дівчат.

У шаленній гонитьбі швидко минають кілометри. Все далі й далі лишаються позаду кавказькі гори. Вже зник з очей і білий Ельбрус. Десь за Чорним морем знову ховається сонце. Лютішає мороз. Але в жилах весело біжить молода кров, не дає мезнути тілові, підбадьорює рухатися вперед.

Вперед! Тільки вперед!..

4

Швидше, швидше, щоб ще до ночі знайти якесь укриття, якийсь притулок. Бо зі сходу насуваються чорні снігові хмари, ось-ось зірветься заметіль. Вже й коні поприставали, похилили голови, тяжко дихають боками, хватають находу сніг.

Турбується Наталка. Хочби якийсь хутір знайшли хлопці. Вже Марфа уся зблідла, тремтить, ледь ворухає посиніілими губами. Хотіла була бігти за санками, щоб зігрітись, та нараз схопилася за поперек і упала на санки.

- Що тобі, Марфо? - спитала стурбовано Наталка.

Молода козачка подивилася дивними очима, а в них - і смуток і радість.

- Мабуть, маленький Гриць надумав народитися на світ.

Пригорнула Наталка до себе подругу, гріє своїм подихом посиніле лице, цілує теплі сльозинки і питає:

- Чи великий Гриць знає?..

- Не казала... Не хочу, щоб побивався, бо ж наша дорога така далека й незнана...

Турбується Наталка за подругу. Думає про якийсь загублений в степу хутір, бо ж і хліба треба десь спекти. Їм, отим чортам на конях, хочби-що. П'ють дідову слив'янку, гризуть замерзле сало і байдужі до всього.

Чи байдужі?..

Ондечки Петро знову виїхав далеко наперід, зліз з коня і уважно розглядає дорогу... І Тарасенко не байдужий. Тримається поблизу санок. То запитає, чи померзли, то поправить збрую на конях... І Журба неспокійний, стримує часто коня, оглядає позаду степ, чи не наздоганяє совєтський роз'їзд...

Снігові хмари вже закрили пів неба і принесли перші сніжинки. Страшний сніговий шторм в кубанських степах, нема порятунку від нього...

Журба і Тарасенко вийняли з-під сіна на санках німецькі автомати і поїхали вперед на розвідку. Біля санок лишився Петро. А сніжинки падають все густіше й густіше, і

нараз зірвався сніговий шторм. Сніг падав навскоси, густою, суцільною масою. Санки і запряг враз вкрив білий покров.

Петро зліз з коня і повів запряг за вуздечки. А йти було тяжче й тяжче. Сніг заліплював очі, вітер забивав дух, коні хропіли і впиралися. Став трохи перепочити. Заховав голову між мордами коней, їх тепло передалося тілові і захотілося спати...

Звідкись попливли казкові образи. Як гарно... Зеленіє вигон, а на ньому бігає дітвора, і він серед неї, босоніж, у білих полотняних штанцятах, веселий, щасливий. Усі козачата верхи на лозинках, іржать як коні, ватагою несуться до верболозу, де засіли "турки" - дітвора з другої околиці. Він усіх випереджає, потім легко відривається від землі і летить, все вище й вище. Навколо пливуть кучеряві хмарки, внизу зеленіє вигон, в морі зелених садків біліють хати станиці. А ондечки і їх хата. В ореолі сонячних променів стоїть на порозі мати. Яка ж вона молода і гарна. У неї барвиста хустка, підв'язана на черкеский манір, нарядна корсетка із синьої китайки. Ось мама простягає руки і кличе його до себе...

Нараз крізь чарівний сон майнула страшна думка:

- Дівчата!.. Дівчата на санках замерзли!

Несамовито розгортав з санок сніг. Потім скинув рукавиці і голими руками тер обличчя, тряс, кричав крізь хуртовину:

- Наталко!.. Марфо!.. Пробудіться! Та позамерзаєте,дівчата!

Схопив флягу і налив трохи горілки в уста сестрі.

Наталка закашлялась і слабо запитала:

- Петре, це ти? Де ми?

- Ще в степу...

Кинувся до Марфи. Але металева шийка фляги тільки стукалася до міцно стиснутих зубів. Вихопив з-за халяви ножа, розціпив ним зуби і влив до рота трохи горілки.

Марфа заворухалась.

- Грицю... Де ти забарився?.. А я для тебе подаруночок маю. Гарний, як і ти. На все життя буде радість...

Петро схопив обома руками дві голови у вовняних хустках і притулив до себе.

- Живі!.. Живі!.. Хіба ж можна так лякати, чортові козачки!.. Ось виберемося з цього пекла, їй-бо, позадираю спідниці і випорю віжками, де матері пороли...

5

Наранок сніговий шторм почав вщухати. Потім визирнуло сонце і перед очима простягнулася безкрая біла даль. Така ж уся біла дивна тиша нависла над степом...

Петро протер від снігу коням очі і підійшов до гринджол.

- Дівчата, вилазьте вже із свого кубла.

Заворухалася купа кожухів, рядон, сіна, і з-під них визирнули дві голови.

- Вже приїхали?

- Аякже, приїхали... - глузливо відповів Петро. - Просимо до теплої хати.

Навколо лише білів голий степ. Дівчата схвильовано дивилися і нараз, майже в один голос вигукнули:

- Де хлопці?!.

- Нема. Видно, заблудили в шторм... Віднайдуться. А нам треба рухатись вперед.

Через якийсь кілометр коні стали перед широким положистим яром, потойбік якого виднівся занесений снігом хутірець. Обережно переїхали яр і зупинилися біля крайньої хати.

З-за воріт вибіг великий кудлатий собака. Гавкнув, помахав хвостом і підбіг до санок.

- Своїх пізнав, хазяїн? - весело гукнув Петро.

- А ти ще раз запитай, може відповість, - сміялася Наталка.

В хаті був дід і баба. Дід човгав валянцями по долівці, метушився, запрошував сідати. Баба сиділа на печі і щось шепотіла, мабуть, молитву.

- Чи в хуторі є ще якась жива душа? - запитав діда Петро.

- Нема. Усі повтікали. Оце ми з бабою самі лишилися помирати на своїй землі...

- А чи двох наших тут були? - знову запитав Петро. - Обидва на конях. На гнідому і буланому.

- Якщо на гнідому і буланому, то були...

- Ну і що?

- Та нічого. Пересиділи сніговію, нагодували коней і подалися вас шукати.

- Чому, думаєте, нас, діду?

- Бо казали, якщо сюди заїдуть санки з двома дівчатами і вершник, то щоб чекали тут. Оце я й прикинув в голові, хто ви і хто вони...

- Люблю порядок! - вигукнув Петро. - Як на фронті - ми сюди, вони туди, збірний пункт в оточенні... Піду зажену у двір санки. А ви, дівчата, заходьтеся хліб пекти. І дідові

з бабою лишемо пару боханців... Діду, де у вас тут дрова?

- Які в степу дрова, козаче? Соломою та кизяками топимо.

- Чим би не топили, а хліб спекти треба, - відізвалася Наталка. - Бо наші хлопці на самому мерзлому салі змарніли, аж шкода дивитись.

Повернувся Петро з пів мішком борошна і бурдюком із сливянкою. Кинув на долівку борошно і витягнув з бурдюка корок.

- Треба флягу наповнити, бо порожня... І що за хріновина? Звечора була повна, і нараз - порожня.

Дівчата багатозначно переглянулись.

На них підозріло подивився Петро.

- Може якось вилялася. А може це ви, дівчата, за ніч висмоктали. Признавайтесь.

- Може й ми, - бадьоро відповіла Наталка.

- Еге ж, ми і висмоктали, - додала Марфа, висипаючи борошно в діжу. - Для тебе, Петре, і старалися, щоб гріху на душу не взяв... Пригадуєш, як в заметіль побивався над нами, причитаючи: та не позамерзайте, та не повмирайте...

Петро хотів щось сказати, але тільки махнув рукою і пішов до дверей.

- Треба до коней подивитися.

Дівчата скоренько замісили в діжі тісто, спекли перепечок і посадили у піч хліб.

Полуднали перепечками, до яких баба принесла з комори сметани. Потім дівчата заходилися мити одна одній волосся, а Петро весь час виходив на вулицю, уважно вдивлявся в білий степ, виглядав Журбу і Тарасенка.

Яскраво світило сонце. Знову кріпшав мороз. Біля санок мирно жували сіно коні. В хаті на лавці вистигав свіжоспечений хліб. А Журби з Тарасенком не було.

Повернувся Петро ще раз до хати і рішучо сказав:

- Збирайтеся, дівчата. Довше чекати нам не можна, бо товариші наженуть... Діду, яка найближча звідси станиця?

- Усть-Лабинська. Там і міст є через Кубань, бо льодом небезпечно. В цьому місці Кубань мало замерзає.

- Дякуємо, діду, за пораду. А нашим хлопцям перекажете, якщо з'являться, що ми вирушили в Усть-Лабинську... Складайте, дівчата, хліб у лантух, винесу на санки. І самі рухайтесь швидше. Що вам тут, посиденьки?..

Петро пішов запрягати коней. Але вирішив спочатку ще раз оглянути степ. Вийшов за ворота, потім за крайній хлів, звідки проглядався на південь білий степ, і завмер...

Із синюватої морозної далі наближалися вершники. Петро нарахував їх дванадцять. Якусь хвилину думав і побіг до хати.

- Дівчата! Тільки без паніки... До хутора наближається совєтський роз'їзд...

- Запрягай! - крикнула Наталка.

- Пізно. В степу наженуть.

Марфа скрикнула і присіла біля лавки.

- Що надумав, Петре? - спокійно запитала Наталка.

- Бери Марфу і тікайте в баз... Тримайте запряг напоготівлі. І мого сідлайте.

- А ти? - не рухалася з місця Наталка.

- А я зустріну непрошених гостей...

Побіг до санок, витягнув з-під сіна ручний кулемет і кратькома вийшов з ним за ворота. Там упав в сніг, трохи проповз вперед і поставив "діхтяра" на ніжки.

Вершники вже були недалеко від хутора. Вже було добре видно шапки-вушанки, білі кожушки, карабіни поперек сідел. Ось передній підняв руку і роз'їзд став.

Петро швидко стягнув зубами праву рукавицю і поклав пальця на спусковий гачок. І тоді почув поруч тяжке дихання.

- Наталко!.. Забирайся звідси!

- Оні, братику. Самого тебе не лишу.

Петро кинув швидкий погляд на сестру, потім на вершників.

- Якщо так, то повзи до санок і притягни запасні диски. Одним, мабуть, не впораємось...

І тоді серед вершників сталося якесь замішання. Одні зіскочили з коней і залягли в снігу. Інші безладно моталися полем. Кілька коней бігали без вершників. Один кінь волочив за собою вершника з ногою в стремені...

Чомусь спочатку не почув тріскотні автоматів десь зліва від хутора. Коли тріскотня повторилася, розпізнав у ній чітке дріботіння німецьких автоматів, ще й подумав, звідки тут взялися німці...

А поруч радісно вигукувала Наталка:

- Наші, Петре!.. Це ж наші стріляють з яру!.. Ондечки їх коні тікають до хутора. Гнідий та буланий!..

Затіпався, заскакав кулемет. Полетіли в степ трасуючі кулі. Було видно, як над розладнаним роз'їздом потягнулися вогневі нитки і зникли у синюватій далечині.

- Високо взяв, дурень! - вилаяв себе Петро і знову натиснув спусковий гачок.

З яру теж не вмовкали автомати. Полем носилися вершники. Ті що залягли в снігу, кинулися ловити своїх коней. А кілька так і лишилися на снігу нерухомо...

Коли в степу вже не було видно живої душі, Петро встав зі снігу і витер рукавицею спітніле чоло.

- Аж упрів на морозі від такої роботи... Гайда, Наталко, ловити гнідого та буланого, поки наша підмога з яру вилізе...

Спереду знову простягнувся білий безкаїй степ. Перед гриндзолами вигарцьовує на своєму коні Петро, розглядаючи дорогу. А за гриндзолами, стремено до стремена,поспішають Журба і Тарасенко. На санках, закутані в теплі хустки

і кожухи, весело цокотять дівчата, раді що минула небезпека опинитися в руках совєтського роз'їзду.

Десь на другому кілометрі Петро нараз стримав коня і вигукнув:

- А хліб?!..

- Який хліб? - здивувався Журба.

- Та ж дівчата свіжий спекли. А ми забули.

Тарасенко так уважно слухав, що аж став на стременах.

- Кажете, хліб? Справжній свіжий хліб?.. О ні, таке добро гріх забувати...

Марфа зіскочила з санок.

- Ви що, подуріли, до лихої години!..

Але Журба і Тарасенко вже повертали коней...

6

Гнана з трьох сторін совєтськими військами козацька валка, кинулася навпростець через замерзле Озівське море.

Від Єйського лиману до Таганрогу в цьому місці - 25 кілометрів. Тут німці проклали трасу-дороговказ з дерев'яних віх із солом'яними пучками.

Лід твердий, тримає козацькі гринджоли і вершників. Між гринджолами інтервал у сто метрів. Вершники їдуть стороною, щоб зменшити тягар. Повільно, обережно, крок за кроком, посувається валка до таганрігського берега. Трішить мороз, легенько потріскує лід, Коні боязко наставляють вуха, впираються гострими шипами підков у твердий лід.

За Єйським лиманом вже ховається червоне сонце, а Таганрогу ще не видно. Лише далеко на півночі рівний блискучий лід перетинає чорна смужка землі...

Вже сховався в надвечір'ї Єйський лиман, і тоді звідти надлетів гул, а за ним - совєтські штурмовики. Пролетіли над валкою, похитавши крилами, зробили коло, зайшли спереду і сіконули кулеметним вогнем... Іржали коні, кричали люди, плакали діти.

Штурмовики ще раз зробили коло і скинули бомби.

Заколихався лід. В різні сторони побігли тріщини. Журба і Тарасенко зіскочили з коней і кинулися до санок з Наталкою і Марфою. Коні рвали з рук поводи, каженіли, несамовито кресали шипами лід. Упав кінь Тарасенка і притиснув ногу Журби. А поруч лежав непритомний, з розбитою головою, Тарасенко. Біля голови з'явилася баюрка крови і тут же замерзла...

Журба намагався звільнити ногу, але кінь сковзався і не міг встати. А лід далі тріщав, коловся на великі крижини, розсувався і там чорніла холодна безодня.

Потойбік валки пішов під лід Петро з конем. До нього побігли люди, хтось кинув віжки і витягнув з води.

Величезна крига одним краєм повільно задиралася в небо, а другий край занурювався у воду. Було видно, як у воду зсувалися санки з запрягом рудих коней. Із санок вивалився козак з маленькою дівчинкою, у червоній хустині і таких же червоних рукавичках. Ось три руки схопилися за віху, що вказувала шлях на Таганріг. Було навіть видно одну голу руку і дві червоні рукавички. В наступну мить віха зламалася і козак почав зсуватися у чорну холодну ополонку. Та нараз відштовхнувся від криги і стрибнув на цілий лід.

Вмить скинув кожуха, роззувся, в правій руці блиснув ніж. Стрибнув на похилену кригу і вдарив наотмаш ножем. Вперся босими ногами і знову зачетився ножем. І так все вище й вище, де трималися за уламок віхи червоні рукавички. А позаду босих ніг лишалися на льоду криваві сліди...

Було видно, як козак схопив дівчинку лівою рукою і пригорнув до себе...

Кидався Журба на всі боки, намагаючись звільнити ногу з-під коня. Поруч лежав нерухомо з розбитою головою Тарасенко. По другому боці ополонки люди закутували в кожухи Петра.

А позаду, трохи оддалік, хиталася задершись до неба друга велика крижина, на якій мали бути санки з Наталкою і Марфою. Але там вже нікого не було...

Крижина почала повільно випростовуватись, зрівнялася з іншими кригами і закрила чорну холодну безодню...

На чорному морозному небі мерехкотіли зірки. Обабіч вулиці темніли сонні, притихлі будинки Таганрогу. Твердим, накатаним снігом тихенько скрипіли полози козацьких гринджол. На передніх лежав козак з замотаними рушниками ногами. До нього притулилася дівчинка з червоними рукавичками. Тут же лежав напівпритомний Петро Кунда.

А слідом за санками йшли з похиленими головами Журба і Тарасенко. Голова сержанта замотана білими бинтами, з грудей виривається хрипіння, могутня постать схилилася під непосильним тягарем страшного горя...

Ось на санках почувся ніжний голосок дівчинки з червоними рукавичками:

- Татусь, ви вже не спите?
- Ні, Оля, я вже не сплю...
- І ноші у вас вже не болять?
- Ні, не болять.
- Яка я рада!..

На сході гуркотіла канонада. Там йшли бої. А вулицями притихлого міста йшли поруч, як завжди нерозлучні в житті, радість і горе...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Тої зими Таганріг нагадував міжнароднє місто.

Зібралися всілякі мови світу - українська, російська, німецька, польська, румунська, італійська, угорська, еспанська... Справжнє вавилонське розмаїття мов.

Діяли штаби різних окупаційних армій, всілякі евакуаційні установи, добродійні чи прибуткові організації, союзи, товариства, комітети...

Вдень, в перерви між налетами совєтської авіації, вулицями вештались різні люди - у бутафорних армійських формах, в старих совєтських шинелях, кубанських черкесках і в якомусь лахмітті. На жінках - кожушки, хутряні шуби, селянські хустки, старомодні капелюшки, шалі, вуалі...

На рогах вулиць стирчали з довоєнними пережитками тумби, на яких поверх старих театральних афіш рябіли всілякі накази окупаційної влади. Кожний наказ щось забороняв. Все і всюди - заборонено... заборонено... заборонено... І кожна заборона супроводжувалась попередженням про розстріл на місці...

Тимчасом, на привокзальній площі тихцем процвітав чорний ринок, де можна було купити чи продади все, що душа бажає - мило, сірники, гас, совєтські і закордонні консерви, кременчуцьку махорку і сухумський тютюн, пляшку кахетинського вина і паршивого німецького коньяку, золотий годинник, англійські черевики, американське тушковане сало з програми "ленд-лізу", черкеску дачкового сукна, стару козацьку шаблю дамаської сталі...

Вночі з катакомбів міста виповзав злочинний світ. Грабував, гвалтував, убивав за гаманець, годинник, перстень. З ресторанів лунала пісня "Лілі Марлен". Румунський офіцер хлястав по обличчю свого солдата. Голосила згвалтована жінка...

У ті часи окремим життям жив один з цехів таганрізького шкіряного заводу. Цей порожній, напів зруйнований цех німці призначили для поранених совєтських полонених. На вибитих вікнах, замість шибок, солом'яні мати. На стінах біла заморозь. Цементна підлога заслана гнилою соломою для поранених полонених... Темно, холодно, стоїть сморід гнилої соломи, гноїстих ран, відра для людських відходів. Під ранок, коли стихають стогони, в соломі шарудять воші...

Окремо в куточку, завішаному старою німецькою ковдрою, просте залізне ліжко, дерев'яна тумбочка із слідами колишньої палітури, на цвяшку висить стара совєтська шинеля.

Пізно ввечорі в цей куточок приходить молоденька медсестра - теж полонена, виснажена, голодна, напів хвора. Сідає на ліжко, кутається в стареньку шинелю, дивиться нерухомо на слабенький вогник каганця і думає...

А ті думи такі тяжкі, невідрадні, нездоланні своєю жорстокістю. Понад сто поранених, а вона сама. І ні ліків, ні бинтів, ні теплої води. Подерла на бинти свою сорочку, та її вистачило лише для кількох поранених. Мала у своїй санітарній сумці пляшечку йодоформу, і його вже нема. Кілька разів підходила до вартового біля дверей, пояснювала, просила, благала, а він відштовхував автоматом і верещав на ввесь цех: "Вшіскоєдно, капут!"...

Холодно... голодно... моторошно... Нестерпно болить голова. Ослаблене тіло проймає хворий озноб. І жодної надії на порятунок. Та найтяжче гнітить самітність, відсутність близького друга, якому розповісти б про своє горе, почути від нього слова утіхи...

2

Крізь щілинки солом'яних матів на вікнах почав проглядати світанок і сіра напів мла заповнила цех. Притихли стогони поранених, навколо лягла могильна тиша...

Нараз, у тривожний болючий сон увірвалися верескливі голоси і два німецькі солдати витягнули на середину цеху залізну бочку. В морозному повітрі приміщення заклубився гарячий пар, розносячи нудновато-квасний сморід.

З підлоги біля куточка медсестри підвівся поранений в голову сержант-танкіст.

- Сестро! Оксано! Вставайте!.. Баланду притягнули.

А біля бочки вже зібралися поранені, що могли ходити. Підставляли під черпак якусь посудину, жадібно випивали каламутну, смердючу, але теплу жижу, знову наповняли посудину і розносили лежачим пораненим.

Коли бочка спорожніла, один німецький солдат поманив рукою медсестру.

- Ком!..

За дверима цеху простягнув кусник хліба і приклав до рота пальця.

- Нікс говорити. Ферботен...

Потім почали виносити з цеху захололі за ніч тіла. Знову почулися стогони, хтось в кутку плакав, хтось молився. Як і кожного ранку, поранених обходила єдина медсестра,

всупроводі сержанта-танкіста, який мав ще сили ходити.

Нахилялася над кожним пораненим, поправляла брудні, закривавлені бинти, заспокоювала, як могла. А в голові металася та ж думка: "Чим я тобі допоможу?.. Ні бинтів,ні ліків"... І поранений розумів. В його очах - ні дорікання, ні скарг, самий смуток. Ловив слабеньку посинілу руку, тулив до щоки, цілував, плакав. Плакала і вона...

На вулиці піднявся вітер і зірвав з вікна солом'яний мат. Сержант підняв його з підлоги і почав чіпляти знову на вікно.

- Наші!.. Кубанці!.. Їй-бо вони. По шапках пізнав. Ось подивіться, сестро...

На велике подвір'я через дорогу в'їзжала валка санок разом з кількома вершниками. Заїхали. Розмістили санки біля сусіднього будинку, дали коням сіно і заходилися розкладати ватру. Хтось приніс соломи, хтось притягнув якусь стару дошку і серед подвір'я весело затанцював вогонь.

Коли на димлі над ватрою з'явився великий польовий казан, поранений сержант біля вікна - аж присів.

- Кашу варять!.. Їй-бо не брешу. Щоб Сталін і Гітлер до пекла не долізли, якщо брешу... І мабуть пшоняну. Та ще з салом. От щасливі!..

А вона вже ледве трималася на ногах. Схилилася на підвіконня, схопилася за раму вибитого вікна і не зводила очей з двох прибулих козаків, які вийшли на вулицю.

Один високий, широкий в плечах. Другий менший і тонший. Обидва у короткий кожушках і козацьких шапках. Шапка на меншому з роскішним червоним шликом.

Роздивитися ліпше обличчя - сльози не дають. Лише щось знайоме до болю - притягає, кличе, нагадує давно минулі дні і події...

Ось менший вийняв кисета, скрутив цигарку і передав тютюн вищому. Курять. Про щось розмовляють. А її вже лишають рештки сил.Вже тільки одна рука тримається за раму. Вже тіло звисає з підвіконня. І тоді, з останніх сил, крикнула у вибите вікно:

- Андрію!.. Гоицю!.. Рятуйте!..

3

І знову ніч - холодна, тривожна, сповнена стогонів, сліз, молитв. Той же сирий, холодний куточок, завішаний старою німецькою ковдрою, залізне ліжко, облуплена тумбочка, а на ній - томик Тичини. Старенький, ще перших віршів. Який довгий і тяжкий шлях пройшов з нею цей томик.

Спочатку лежав, читаний-перечитаний, на поличці її бібліотечки у Великих Мостах. Його взяв почитати Журба, ще й

казав, що подобається. Особливо вірш про Аскольдову могилу. Навіть на пам'ять завчив... Потім почалася війна. Потягнулися фронтові дні і її непосильна служба в медсанбаті. Минали, як у ві сні, Жовква, Рава Руська, галицьке поділля, Буг, Дніпро... Десь на фронті, по своїх і ворожих тилах мотався із своїм ескадроном Журба. Інколи, в перервах між боями, зустрічались, потім їх фронтові дороги знову розходились, а цей старенький, читаний-перечитаний томик завжди був з нею. Він воскресав у пам'яті минулі дні і події, потішав в тяжкі хвилини...

Простягнула руку з тепла шинелі і взяла томик. Відкрила навгад і при слабенькому світлі каганця перед очима зарябіли знайомі рядки:

На Аскольдовій Могилі
поховали їх -
тридцять мучнів українців,
славних молодих...

На Аскольдовій Могилі
український цвіт -
по кривавій по дорозі
нам іти у світ...

Ох, і кривава ж та наша дорога - як колись, так і тепер... І ви, у цьому холодному як домовина цеху, теж славні молоді, і теж караєтесь за чиїсь гріхи...

На кого посміла знятись
зрадницька рука?
Квітне сонце, грає вітер
і Дніпро ріка...

На кого завзявся ворог?
Боже, покарай!
Понад все вони любили
свій коханий край...

І ви, що ваші захололі тіла виносять після кожної ночі, хіба ж ви теж не любили свій коханий край?.. О, Боже! За що ж ви вмираєте?..

Вмерли в Новім Заповіті
з славою святих.
На Аскольдовій Могилі
поховали їх...

А вас?.. Вас же навіть не ховають...

В очах потемніло. Тілом пройшов хворий озноб. Ослабла рука випустила томик. Потім прийшло забуття...

4

Того ранку медсестра із свого куточка не вийшла. Поранений в голову сержант-танкіст покликав кілька разів, потім обережно відхилив краєчок ковдри і побачив усю в жару медсестру.

Кинувся до вартового біля дверей, пояснював, що їх єдина медсестра хвора, але у відповідь дістав удар автоматом в груди. Якось втримався на ногах і стиснувши в люті п'ястуки, повернувся до хворої.

Шкрябав нігтями зі стіни білу паморозь, прикладав до палаючого чола, знову шкрябав, рятував як міг вмираючу дівчину-полонену...

В обідню пору прийшов перекладач з якимсь папірцем і повідомив, що медсестру звільняють з полону.

Сержант подумав, що йому почулося. Стоїть і розгублено дивиться на перекладача. А той говорить, що медсестру чекають за дверима два козаки, якась рідня чи що...

Обернувся до ліжка, щоб переказати хворій у маяченні велику радість, а вона вже дивилася на нього великими очима і слабенько посміхалась.

- Таки прийшли, пройдисвіти... А я вже думала, що забули...

Хитаючись, підтримана пораненим сержантом, якось подолала відстань від куточка до дверей. Переступила поріг і звалилася на руки Журби і Тарасенка. Вони підхопили попід руки, хочуть вести з цього пекла на землі, а вона хитає заперечливо головою, простягає руку до цеху, дивиться палаючими очима на перекладача.

- Не лишайте їх так... Перекажіть своєму начальству, що їм потрібні ліки, бинти і обов'язково лікаря... Вони ж гинуть від ран... Вони ж такі славні молоді... На Аскольдовій Могилі поховали їх...

5

В тепло натопленій кімнаті дві козачки з валки утікачів роздягнули Оксану до стану, в якому мати народила, і

викупали в гарячій воді. Потім загорнули в полотняну повсть, поклали в ліжко і накрили кожухами.

- Тепер зіпріє і хвороба зникне, як корова язиком злиже, - сказала старша, відходячи від ліжка. - Слабенька, правда. Напоневірялася у тому стоклятому полоні.

- Еге ж,-підхопила молодша. - А все ж, має щастя, що якась рідня віднайшлася і визволила.

- Яка там рідня! - махнула рукою старша. - Все це вигадки, щоб німців в оману ввести... Щоправда, сама вона з козачок, та ті двоє, що бігали по комендатурах, з України. Вони в нашій станиці німецьку окупацію пересиділи...

- А я чула, що той вищий і що ходить, як та чорна хмара, у вашій станиці в приймах був.

- Було та загуло і в Чорне море відплило... Поховав він свою Марфу в Озівській затоці під льодом...

- Я теж чула, що й отой менший у приймах був у тої, що разом з Марфою під лід пішла.

- У Наталки?! - вигукнула старша і, подивившись на ліжко, вже тихше додала: - Не все люди брешуть. Я сусідка Кундів і все бачила на власні очі. Може що й було між ними,та теж загуло... Царство їй небесне.

- Еге ж, - зітхнула молодша і пошепки додала: - Оцей, капітан якийсь чи що, найбільше старався про визволення з полону медсестри. І це неспроста, скажу я вам. Тут мусить бути якийсь зв'язок...

- Цить!.. Бо здається, хтось іде. Якби не вони...

Відразу з порога Журба запитав:

- Ну як тут наша родичка? Вже передумала тікати на той світ?

- Хто б вона для вас не була, а добре зробили, що визволили з полону, - поспішила відповісти молодша козачка і лукаво посміхнулася.

А старша кинула на неї сердитий погляд і в свою чергу відповіла:

- Видужає, бо козацького роду.

Журба і Тарасенко пройшли в кімнату, скинули шапки і сіли за стіл. Козачки зібралися іти, але Журба зупинив.

- Почекайте. Не знаю, чим вам віддячити...

Старша швидко подивилася.

- Казна-що говорите!.. Щоб нам на люди не вийти від сорому... Буде для нас нагорода, як скоро видужає.

- Хіба що, для годиться... - почала була молодша, але старша потягнула її до дверей.

Журба і Тарасенко сиділи за столом і мовчали.

В кімнаті насувалися сутінки. Весело тріскали в печі дрова. Мороз виводив на вікнах чудернацькі взори. Журба дивився, як за вікном гаснув день. Тарасенко схилив голову на руки і думав... Нараз скрегонув зубами, стиснув в люті п'ястуки і вийшов серед кімнати.

- Я їм смерти Марфи не подарую!.. Не знаю як, а за неї віддячу!

Журба дивився на могутню постать сержанта, розумів його тяжкі побивання і мовчав. Що він міг сказати? Чим заспокоїти? Адже ж і сам згубив під льодом Озівського моря якусь частинку свого тривожного, невгамованого життя...

Тарасенко повільно перевів погляд в кут кімнати, де лежала на ліжку Оксана, і запитав:

- Що ж тепер надумав робити, капітан?

Журба мовчав. А той далі говорив:

- Не хотілося б з вами розлучатись. Все ж, як не кажіть, пройшли разом довгий і тяжкий шлях... Не знаю, як ви, а я маю ще виконати на цьому світі одну місію... Я їм загибелі Марфи і дитини не подарую!..

Журба швидко подивився на сержанта. Той перехопив погляд.

- Казала... День перед загибелью відкрилася. Ще й побивалася, бідна, тужила, як пронесе через війну немовля. От і принесла. Під лід в крижану воду принесла...

Журба підійшов до сержанта і поклав руку на плече.

- Грицю, облиш... Не карай себе так... А щодо нашої розлуки, то і я не хотів би покидати тебе. Помічник ти був добрий на фронті і вірний друг в житті.

Сіли знову за стіл. В кімнаті згущувались сутінки. В печі згасав вогонь.

- Видужає Оксана, і Петро прийде до себе після холодної купелі, тоді порадимось разом, що далі робити.

- Так. Лишилося нас четверо. І двоє коней. Все загинуло. Санки, провіянт, кулемет...

- А як автомати? Надійно заховав від німців?

- Не знайдуть. Заховав покищо на горищі будинку,де відлежується Петро... Не знаю, як ваш автомат, а мій ще знадобиться...

- Я чув, що тут в Таганрозі формується козацький загін.

- Чув і я. Але, як це розуміти, разом з німцями воювати?

- Ніби так...

- Не подобається мені такий союз. Від Сталіна до Гітлера - раз плюнути... Ніякої різниці.

Журба засміявся.

- Ти придивися ближче. У нашого вождя вуса довші.

Сміх збудив Оксану. Вона заворухалася в ліжку і тихо запитала:

- Це ти, Андрію?.. А ще хто з тобою? Чому тут так темно?..

Тарасенко сказав:

- Піду знайду якесь світло. Та й про якусь вечерю треба подумати.

Журба підійшов до ліжка і приклав долоню до Оксаниного чола.

- Температури немає. Значить пішло на поправку.

- Ви дивіться, який лікар знайшовся! - слабенько вигукнула Оксана і в її голосі почулися веселі нотки.

- О! Так ти вже навіть жартуєш! Явний доказ, що здорова.

- А я, знаєш, думала, що ви про мене забули. Або не чули, як через вікно гукала рятувати...

- Гукала ти дійсно слабенько, - засміявся Журба. - Тарасенко навіть подумав, що це якесь котеня через дорогу м'явчить.

- Вже й котеня... - образливо сказала Оксана. Знайшла в темноті руку Журби і легенько потиснула. - Де ж це ти,поневірявся після нашої останньої розлуки?

- Довга історія. Колись при нагоді розповім... А ти як в полоні опинилась?

- Теж довга історія... А пригадуєш, як ще в сорок першому, в Козельці, ми розлучались під каштаном?.. Я тебе питала, чи наші фронтові дороги колись зійдуться. Бачиш, і зійшлися...

До кімнати зайшов Тарасенко з каганцем в руці.

- Тарасенко! - покликала Оксана. - Підійдіть ближче.Хоч подивлюся на вас. Ми ж теж давно не бачились.

- Давненько, нема де правди діти.

Висока постать сержанта мало не досягала стелі. Тускло блимав каганець. На стінах танцювали чудернацькі тіні.У дівочих очах заблищали сльози.

- А це з чого надумала ревіти? - запитав Журба.

- З радости...

Тарасенко підійшов до столу і примостив там каганця.

- У сусідньому будинку, де відлежується наш Петро, козачки борщ зварили. Зараз і нам принесуть... Подумати тільки - серед зими, в поході і раптом - справжній борщ. Що за народ!..

6

Кожушок прийшовся саме враз. Але чоботи виявилися завеликі. Усі вирішили, що це на зиму добре, бо є місце для додаткових онуч. Зате хустка справила на Оксану неймовірне враження. Тепла, пухнаста, заквітчена.

Розглядаючи себе в дзеркало, радісно питала:

- І де ви все це роздобули?

- На базарі виміняли, - відповів Журба. - За кожушок віддав свого годинника. А за чоботи пішов Тарасенків. Кунда каже, що хустку виміняв за свого золотого ланцюжка для хрестика... От і вийшло, як кажуть, з миру по нитці, а бідному сорочка.

- Хіба ж так можна, хлопці! - вигукнула Оксана. - Я б якось і без цього обійшлася.

Журба посміхнувся.

- Аякже, обійшлася, якби влітку і на якомусь чорноморському пляжу. Та ще й, як мати народила...

- Чому: як мати народила? - обурилася Оксана. - Я мала шинелю і...

- Ваша шинеля вже світилася, ніби решето!.. - засміявся Петро.

- А від армійських чобіт самі халяви лишилися, - додав Тарасенко, розглядаючи кусень матерії, що готувався подерти на онучі для Оксани.

Вона подивилася на всіх своїми зеленкуватими в поволоці очима, заховала під хустку пасмо густого каштанового волосся і вигукнула:

- Ой, мої ви любі!.. Дайте за це вас поцілую!

Як сказала, так і зробила. Кунду цьомкнула в щоку і той враз почервонів. Тарасенка, щоб досягнути, пригнула за чуба. А Журбу поцілувала в самісінькі губи.

- Це несправедливо!... - майже в один голос вигукнули Кунда і Тарасенко.

- Що ж я бідна зроблю, - відповіла Оксана, знову розглядаючи себе в дзеркалі. - Рада б душа і вас, хлопці, в уста поцілувати, так ваш начальник такий ревнивий, не приведи Господи...

- Фъ-ю-ю!.. - свиснув Журба і пройшов до дверей. - Не баріться тут довго, бо вже валка виїхала на вулицю.

... Засніженим степом, що простягався на захід, вирушила довга валка утікачів. Позаду, трохи відстаючи, їхали парокінні санки з дівчиною у барвистій хустці. А за санками йшли три молоді чоловіки - вряд, твердим армійським кроком. Часом зупинялися, вдивлялися в пройдений степ, прислухалися до боїв на сході і наздоганяли санки...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Точно о сьомій годині ранку, як завжди, командир 436 полку 155 дивізії, донський козак майор Іван Кононів, викликав на нараду командний склад свого полку.

Як завжди, розгладив свої біляві, пшеничні вуса, повів гострими сірими очима по присутніх і підійшов до похідного столика з оперативною мапою.

Все було, як звичайно. Лише незвичайним було те, що на столику, поверх мапи, лежав автомат.

Ще раз розгладив свої пшеничні вуса і мовив:

- Цілком свідомо вам заявляю, що я совєтську владу ненавиджу!.. Зараз я переходжу на сторону німців для збройної боротьби проти тирана Сталіна... Хто хоче іти зі мною,

відходь вправо. Хто хоче залишитись, відходь вліво. Попереджаю, що цим нічого тут не загрожує...

Згодом, вже на німецькій стороні, полковий комісар Дмитро Панченко оповідав:

- Від тих слів командира полку у мене волосся піднялося.

Вліво відійшли кілька командирів і політруків. Майор Кононів наказав їм іти в штаб дивізії і розповісти про все.

Тимчасом, на поляні вишикувався полк. Коли майор Кононів повторив тут свою заяву, з усіх кінців залунало:

- З тобою, батько!..

- Геть колгоспи і НКВД!..

- Веди, батьку, за вільний козацький край!..

Добровільний і організований перехід на німецьку сторону цілого совєтського полку було великою несподіванкою для командування Центральним фронтом. А коли командир армійського корпусу генерал-лейтенант Шенкендорф довідався, що це той самий Кононів, який завдавав йому чималих клопотів своїми боєвими здібностями, він весело зареготав.

Слід сказати, що генерал Шенкендорф був людиною досить розумною і чесною. Це був німець, здібний багато розуміти. Того ж дня він влаштував для майора Кононіва і його офіцерів дружнє приняття...

У травні 1943 року, в польське місто Млава, де почалося формування першої козацької дивізії, прибув з фронту козацький полк підполковника Кононіва. Почали прибувати теж інші козацькі загони, і серед них - окрема сотня Журби.

Її розташували поблизу кононівського полку, але, тримали відокремлено. Створювалося враження, що цю окрему сотню тримають в якомусь карантині.

Командир першої чоти хорунжий Петро Кунда зробив з такої ситуації свій висновок:

- Не інакше, як нам не довіряють. Може закінчитися тим, що усю сотню відправлять в табір полонених...

Але дні минали без жодних змін. Щоб козаки сотні не дармували, її вахмістр Грицько Тарасенко вигадував всіляку роботу. Зброя, сідла, польова кухня і усі фургони обозу були вже до того чисті, хоч язиком лижи. А у коней від щіток і скребниць - мало шерсть не повилазила...

Поступово хлопці сотні Журби встановили, що кононівський полк має свої козацькі відзнаки - малинові із срібними списами навхрест. Усі офіцери теж свої, козацькі. Познайомившись ближче, Журбинині хлопці помітили, що кононівці німців ненавидять, дивляться на усіх звисока і явно почувають свою якусь перевагу над іншими козацькими полками дивізії. Відкрито виступаючи проти присутності в дивізії німецького технічного персоналу, кононівці величають свого командира полку не інакше - як "батько", і прославляють його до небес.

Одного дня Журбі наказали привести свою сотню на плац, де вишикувався кононівський полк. У всіх кононівців "чортом" заламані козацькі шапки. У багатьох блищить у вусі велика

запорозька серіжка. За халявами люльки з довгими кривими чубуками.

Полковий малиновий прапор тримає сивий козак, який втратив у підвалах НКВД чотирьох синів і двох братів. Асистентами біля прапороносця - два кубанці у розкішних черкесках. Одному - нема тридцяти п"яти років, але він вже встиг відсидіти десять років совєтських в'язниць і таборів. Підчас допитів йому вибили усі зуби, зламали ліву руку і два пальці на правій руці. Другий асистент прапороносця - колишній політрук, який став на відкриту збройну боротьбу проти сталінського терору і вже встиг заслужити найбільше в полку боєвих орденів.

На плацу німа тиша. Полк чекає прибуття свого командира. Перед рівними рядами сотень походжає офіцер штабу, сотник Шикула - колишній совєтський капітан-кавалерист. Ось він зупинився біля сотні Журби і лукаво посміхнувся.

Кунда нахилився до вуха Журби і тихо мовив:

- Насміхається, холера, чи що...

- Мабуть з нашого партизанського вигляду, - так само тихо відповів Журба.

Нараз заграли полкові сурми і на плац виїхав на сірому англо-арабі сам командир полку підполковник Кононів.

На привітання "батька" полк дружньо відповів. Але сотня Журби промовчала, ніби набрала до рота води...

Після короткої промови "батько" почав обходити вишикувані сотні. Біля сотні Журби зупинився, разгладив свої біляві пшеничні вуса, блиснув очима.

- Героїв скільки! Синочки ви мої!.. Коли це ви встигли заслужити стільки орденів та медалів!?.

Журба зробив крок вперед.

- Батьку, якщо надумали розформувати сотню, їй-бо, розбіжаться в ліси...

- Навіщо, синок, розформовувати таку героїчну сотню. Ось вона і буде в моєму полку Третьою кінною сотнею, із своїм командиром і усіма своїми офіцерами... А тепер, дозволь, синок, поцілувати тебе на людях, за старим козацьким звичаєм. Назбірав ти пройдисвітів, мабуть, зі всього світу. Та ми з вас зробимо щось путнє...

Обернувшись до сотника Шикули, "батько" сказав:

- Перетворіть цих партизанів у регулярну сотню. Боєвих орденів багато, а вигляд - ніби зібралися на бал-маскарад.

2

Штабартц Крюґер здивовано подивився на двох дівчат, що зайшли до дивізійного медпункту. Відколи почалося формування козацької дивізії, він ще не бачив тут цивільних людей,

та ще й жіночої статі. Подивився підозріло поверх окулярів і запитав:

- Ви звідки тут взялися?

- Прибули у ваше розпорядження медсестрами, - відповіла за обох Оксана.

Це ще більше здивувало штабартца.

- Ви? Медсестрами?.. Що за вигадки. Хто вас прислав?

- Самі прийшли...

Штабартц Крюґер - недавно мобілізований в армію підстаркуватий лікар з Мюнхену - ніколи раніше в армії не служив із-за поганого зору. Але про армійські порядки дещо чув, і заява "самі прийшли" остаточно його спантеличила. Те що перед ним не німки, а якісь словянки, він зрозумів з їх мови. Навіть подумав, що це "остовки" утекли з якоїсь фабрики і відрухово подивився на телефонний апарат на столі, щоб викликати варту.

Але Оксана знову заговорила:

- Ми досвідчені медсестри. Прибули з фронту із сотнею Журби.

- Якого Зюрби? - далі дивувався штабартц.

- Сотник Журба. Ротмістр по-вашому. Він тепер із своєю сотнею у полку Кононіва.

- Кононіва?! - вигукнув штабартц і на його обличчі з'явилося явне збентеження. - Це той козакен оберст, що ходить з нагаєм і терпіти не може німців?.. Властиво, я нічого проти вас не маю. Навпаки, мені потрібні досвідчені медсестри... Але ж, зрозумійте самі, це хоч і козацька дивізія, але якісь порядки мусять бути... Вас потрібно оформити. Повинен бути якийсь наказ...

Побачивши на обличчі штабартца явне замішання, Оксана ще сміліше мовила:

- Всілякі формальності, очевидно, потрібні. Але якщо йдеться в принципі, якщо ви, гер Крюґер, проти козацьких медсестер, то ми в цій справі звернемося безпосередньо до батька Кононіва...

- Ні-ні!.. Навіщо до батька!.. - заметушився штабартц. - Я ось зв'яжуся із штабом і виясню справу... Сідайте тимчасом!..

Кудись телефонував. З кимсь говорив. На обличчі виникало - то здивовання, то збентеження. Поклавши трубку на апарат, безрадно розвів руками.

- В штабі не хочуть входити без крайніх потреб у контакти з оберстом Кононовим, і мені не радять... Так що ви можете спокійно іти і чекати виклику.

Цим разом вже дівчата були здивовані, коли штабартц Крюґер запобігливо відкрив перед ними двері.

3

Крюґер прибув до Млави саме в період перших, і останніх, сутичок Кононіва з німецьким персоналом. Цей мюнхенський лікар походив з культурної баварської родини і сам був досить освіченою людиною. Він навіть дещо читав з історії козаччини, про Дике поле, Запорозьку Січ, про козаків донських, кубанських, терських, уральських... І його перше знайомство з козаками у Млаві було для нього не абиякою цікавістю. Але його мандри у своєрідну екзотику з великою домішкою романтизму поступово привели до інших поглядів про козаків. Замість романтичного захоплення Диким полем, з'явилося почуття настороженості, навіть, якогось прихованого страху...

Причиною таких змін була поведінка "батька" Кононіва і його козаків. Спочатку німецький персонал був явно сконфужений вимогами підполковника Кононіва, щоб кожний німець вітав козацьких офіцерів. Такі вимоги козацького "оберста" не були запереченням німецьких дисциплінарних статутів, і довелося підкоритися...

Кононів рішучо заборонив вживати у своєму полку німецькі команди, методи дисциплінарного покарання, внутрішній розпорядок. Потім мали місце кілька серйозних ексцесів.

Деякі німці, заражені гітлерівським нацизмом, брутально ставилися до козаків 4 сотні Сибірського полку. Однієї ночі козаки сотні увірвалися в приміщення, де спав німецький персонал, забрали зброю, збудили німців, наказали роздягнутися до гола, вишикували двома шеренгами лицем до лиця і примусили вилаяти один одного останніми словами...На столі козаки лишили записку: "Шанувати козаків - це бути людиною"... Ця пригода викликала серед німців обурення,та її кумедний характер примусив усю справу зам'яти.

Другий ексцес, який не на жарт налякав штабартца Крюґера, був дуже серйозний. В складі постачання один німець вдарив в обличчя козака 3-го Кубанського полку. Присутні інші козаки тут же на місці вбили німця. Прокуратура дивізії довго дізнавалася, хто ж конкретно убив німецького унтер-офіцера. Але відповіть була одна: "Уся сотня"... І цей серйозний ексцес лишився без будь-яких заходів з боку німців...

Штабартц Крюґер по-своєму оцінив випадок вбивства цього унтер-офіцера. На його думку це була справедлива відповідь на брутальність. Правда, аж така рішуча реакція трохи збентежила, лишивши назавжди почуття прихованого страху

перед кожним козаком і козачкою...

Коли наступного дня в дивізійному медпункті знову з'явилися дві панночки-козачки, маючи офіційний наказ про їх призначення медсестрами, штабартц запобігливо заговорив:

- Ось бачите, чи на правду я казав, що все влаштується якнайліпше!.. І я особисто дуже радий мати таких досвідчених медсестер!..

Оксана таємничо посміхнулася, бо знала, що її подруга Галя - донька старого хорунжого Гната Перекотія, командира чоти постачання сотні Журби - не має жодного поняття про медицину. Починаючи усю цю затію з влаштуванням в дивізійний медпункт, Оксана говорила Галі:

- Не бійся, дурна. Навчишся при мені усім примудростям міряти температуру і ставити клізьму... А влаштуватись нам при дивізії треба, бо інакше можуть відправити в якийсь табір остовців...

Вже обходячи із штабартцем хворих, Оксана висловлювала деякі поради щодо внутрішнього порядку, навіть виявила досить широкі знання з медицини.

Штабартц дивувався такій професійній обізнаності медсестри з "дикого поля", у всьому їй підтакував, з усім погоджувався і намагався збагнути - чи й ці панночки-козачки мають таку ж круту вдачу, як і оті козаки з Кубанського полку...

4

В червні 1943 року закінчилося формування Першої козацької дивізії - в складі двох бригад, в кожній три полки, разом - 20 тисяч козаків. А 29 вересня перші потяги з полками дивізії вирушили на Балкани.

З першим ешелоном, авангардом дивізії, залишили Млаву: 3-тя кінна сотня Журби, пластунська сотня і батарея - під загальним командуванням офіцера штабу, сотника Шикули.

В сотні Журби понад двісті козаків. Командирами боєвих чот: хорунжі Кунда, Денисенко, Дзиґа. Командиром господарчої чоти - хорунжий Перекотій. В лаиці управління сотні - - три урядники: Горб, Бур'ян і Чемерис - усі колишні сержанти совєтської казацької дивізії. А вахмістром сотні - - незамінний на цю посаду - Тарасенко, який вже встиг відростити довгі вуса для більшого ефекту володаря козацької і кінської долі.

На усіх козаках і офіцерах сотні - чорні смушкові шапки з червоним шликом. В одному усі - за старим запорозьким звичаєм - велика срібна серіжка. І за неписаним законом сотні, коли вона на конях, куриш чи не куриш, а люльку в зубах тримай. І на шароварах - козацькі малинові лампаси.

Все здавалося чин-чином, по-козацькому, Та чимало псували нерви козаків - оті сіро-зелені френчі, явна подоба жаб'ячої шкіри. Щоправда, трохи оживляли бруднуватий колір цих німецьких френчів - свої козацькі відзнаки - малинові із срібними списами навхрест.

І усі коні теж свої - руді дончаки, кабардинці, а у командира сотні - породистий ахалтекинець.

... Все далі й далі на південь мчить потяг. Стукають на стиках рейок колеса. Хитаються вагони. Хитаються у станках коні. А в проходах між станками порозсідалися на соломі козаки і ріжуться в "очко".

Біжить потяг. А біля відкритих дверей, звісивши ноги, розсілися любителі побалакати на лоні природи.

- Ну й чого це ти, Юрчику, так розмахався ногою?.. Ось зіб'єш телеграфний стовб і кінець воєнній комунікації з Балканами.

- І на-біса нас на ті Балкани везуть?..

- Тіта зловити за я... Бо, як не козаки, хто на таке спритний...

- І я кажу, що неспроста козаків посилають, де сам дідько спідкнеться...

- Така вже наша історична доля.

- А я міркую інакше. Питається, що для нас Тіто, або ми для нього?.. Порожнє місце, глечик без дна... Наша історична місія, скажу я вам, хлопці, самим Аллахом вказана: зловити за будь-щось Йоську Сталіна.

- Тіто теж з тих, що за комуною в пекло полізе.

- Виходить, що наша історична місія - бити світовий комунізм?

- Не думаю, щоб впоралися у світовому маштабі.

- Балкани-балканами, та все ж ліпше, ніж на Атлантичному валу проти союзників воювати. Вони ж для нас символ волі.

- Це правда, як Аллах наказав...

- Годі вам базікати!.. Здається, потяг зупиняється. Гей там, банкомет! Ховай карти. Бо як надлетить вахмістр Тарасенко - душу вимотає за "очко"...

Потяг набрав ходу і знову біжить на південь. А в спеціяльному для козацьких офіцерів салон-вагоні зібралася компанія розіграти одиу-дві партії в преферанс.

Грає командир батареї сотник Джміль, командир пластунської сотні хорунжий Наливайко, командир кінної сотні Журба, і лікар Петрусевич, що недавно прибув в дивізію з табору полонених. Окремо, біля вікна, примостився молоденький ветеринар Валентин Чуян і бринькає на своїй гітарі.

Біжить потяг. І біжать плутаною чередою думки в голові Журби. Грає неуважно і раз-пораз програє, бо з голови не виходить остання розмова з Оксаною. На станції в Млаві, взагалі, ні про що не говорили, бо прибігла, коли потяг вже відходив. Встигла тільки помахати рукою, і то не знати кому... Остання , напередодні розмова вийшла у них досить

задиркуватою з обох сторін. Почалося з того, що він прийшов на її квартиру, делікатно випроводив з кімнати Галю і категорично заявив, що вона, Оксана, зробила непоправну помилку, влаштувавшись в дивізії, яку запроторять хто-зна куди... У відповідь почув заввагу, що вона вже досить доросла і самостійна, щоб самій вирішувати місце в житті. А якщо йому не подобається з дивних причин її присутність в дивізії, то вони, взагалі, можуть не зустрічатись і не говорити... Це було сказано з ноткою виклику і тому нагадав їй колишні досить близькі відносини, і якщо вона це забула, то і він немає нічого проти... В цьому місці розмови стався вибух, мовляв, ага, якщо так, якщо така байдужість, то нехай він іде в житті своєю дорогою, а вона своєю, і їх колишні,так звані близькі відносини - від сьогодні можна рахувати марно розтраченими... Не встиг щось відповісти, як знову посипалися докори, що він забув про все на світі, крім своїх здичанілих на війні хлопців і таких же диких коней. Взагалі, він нього вже на цілий кілометр відганяє кінським потом... Він на це відповів, що коні тут ні при чому і їй, як козачці, не личить боятися кінського поту... На цьому відкланявся і вийшов з кімнати. І власне, те що відкланявся, найбільше його тепер допікало. Він, козацький офіцер, і раптом відкланявся, ніби якийсь придворний паж. Крім того, не трудно було зрозуміти, що уся її поведінка, усі її вибрики - були ніщо інше, як спеціяльно награне, манірне, властиве усім дівчатам її вдачі. І на-біса, питається, він так по-дурному вийшов тоді з кімнати?..

- Гей-гей! Сотнику!.. - Або грати, або мріяти, - нараз почувся голос лікаря. - Не забувайте, що "пулька" вимагає у відношенні до себе не тільки уваги, а ще й окремої присвяти.

Журба відклав карти і встав з-за столика.

- Даруйте за неувагу. У мене сьогодні "пулька" не виходить...

- У мене теж, - відізвався сотник Джміль.

Лікар вийняв із своєї валізи пляшку німецького коньяку.

- Пропоную розпити цю мікстуру, подобу коньяку...

Тільки витягнув корок, як із суміжного купе з'явився командир аванґардного загону, сотник Шикула.

- Відставити пиятику. Важлива нарада.

- Хіба вже Балкани? - зробив великі очі сотник Джміль.

- І дійсно, чому така гарячка?.. - підтримав лікар.

Хорунжий Наливайко уступив місце сотникові Шикулі і сів біля вікна, проти ветеринара. Той відклав на бік свою гітару і мовив:

- Час би вже й коней прогнати, бо їдемо без перерви дві доби...

Сотник Шикула на це нічого не відповів, сів за стіл,щось побумав і заговорив:

- З доручення штабу дивізії поінформую вас про політичну ситуацію на Балканах...

- І тут політграмота... - зауважив ветеринар. - Мало її було під Сталіним...

- Прошу не перебивати! - сказав сотник Шикула. - А щодо політграмоти, то ви, янгол-охоронець свійських тварин, таки вгадали... Справа в тому, що тепер в Югославії створилася ситуація, з якої наша дивізія, насамперед, наш передовий загін може сухим не вилізти...

- Вибачте, що перебиваю, - відізвався сотник Джміль. - Як це розуміти, що сухим не вилізе?

- В буквальному розумінні цього слова. - посміхнувся сотник Шикула. - Отож, за даними штабу дивізії, на Балканах у тилу німців діють партизани Тіта. Від їх нападів охороняють комунікації пара німецьких дивізій і корпус білих еміґрантів. Більш надійними союзниками німців є хорватські усташі Павліча.Крім того, в Югославії виявляють деяку активність четники сербського генерала Міхайловіча, сторонника короля Петра. Між усташами і четниками істує люта ворожнеча, більш релігійна, ніж політична, бо четники православні, а усташі католики... Уся кумедність ситуації полягає в тому, що аліянти, зокрема Англія, допомагає - і Тітові і Міхайловічеві. Є ще національний уряд Нєміча... Одним словом, як кажуть, балканський котел. І в цей котел мають залізти козаки...

- Дійсно, аховська ситуація!.. - вигукнув сотник Джміль.

- Якщо аховська, то ще питання, для кого, - говорив далі сотник Шикула. - Як відомо, наші козаки не дуже схильні "охати" і "ахати", і опинившись в балканському котлі можуть накапустити кардибалет... Бо це народ, якому пальця в рота не клади. Про відношення козаків до німців, самі знаєте.Нагадаю лише факт, що коли не побоялися майже під носом самого Гітлера кокнути німецького унтер-офіцера, то чого можна сподіватися від цих пройдисвітів на Балканах?.. З усташами, на мою думку, у нас нічого путнього не вийде, бо вони явні пронацисти. Із сербськими четниками генерала Міхайловіча у нас, напевно, буде невтралітет.Що ж до уряду Нєміча, то в теперішній ситуації він великої ролі не відіграє. Отож,лишається охоронний корпус білих еміґрантів. Більшість їх - це наскрізь монархісти. А серед козаків нашої дивізії, я навіть тут можу вказати пальцем, є більшість самостійників, які прагнуть незалежної козацької держави... Така поляризація політичних ідей може дуже легко викликати гострі ексцеси, і я навіть боюся уявити, що лишиться від тих монархістів, з яких вже й так тирса сипиться...

- А як відносно воєнної ситуації? - запитав Журба.

- Не ліпша... Комуністичних партизанів Тіта назбиралася серйозна сила. За даними штабу дивізії, в самих югославських горах зосереджено кільканадцять партизанських бригад. А в кожній бригаді понад тисяча партизанів. Крім того, Тіто почав формувати 20-ти тисячний Долматинський корпус, що його озброюють англійці і вишколюють совєтські інструктори.

В районі призначення нашого передового загону діють дві бригади - 1-ша Пролетарська і 2-га Босанська...

Хорунжий Наливайко підійшов до столика.

- Дві бригади, це понад дві тисячі. А нас в передовому загоні - менше пів тисячі...

- Дійсно, відношення сил не справедливе, - відповів сотник Шикула.

- Ситуація, як кажуть, тільки й тримай око на мушці... - зауважив командир батареї.

- Будь що будь!.. - весело вигукнув сотник Шикула. - А тепер, де заховали той коньяк? Думали без мене розпити? Не вийде, не вийде!..

Біжить потяг. А назустріч - чужа земля. Невеличкі лани, лісочки, річечки. Фільварки серед бідної зелені. Села і містечки під гостроверхими черепяними дахами і з такими ж гостроверхими готичними церквами. Чужий, незвиклий окові пейзаж...

5

Перша довша зупинка потягу - хорватське місто Любляни. Потяг зупинився не доїзжаючи до станції, серед поля, неподалік безименної мілководної річечки.

Звели з вагонів по дощаних кладках застоялих коней, сіли на охляп і почали проганяти. Потім повели купати.

Річечка не широка, мілководна, вода ледь сягає черева. Але коні весело іржуть, б'ють ногами воду, здіймають блискучі бризки...

На березі коні стріпують воду, хватають бідненьку травичку, наставляють вуха на незнайомі звуки чужого краю.

А вище по течії річечки, де не купали коней, кинулися у воду козаки. Хто у підштанцях, а хто - в чому мати народила. І там веселий сміх, летять на всі боки блискучі бризки.

Нараз, все навколо притихло, навіть коні наставили вуха. Потойбік річечки підходило здва десятки якихось військових. Форма чорна, як в есесівців. Хтось зробив висновок, що це мабуть оті усташі, проти близького знайомства з якими остерігали офіцери.

Волю своїх офіцерів козаки виконують, як сам Аллах наказав, бо це ж не німці... І все обійшлося б чин-чином, якби ж з того берега не почали долітати явно задиркуваті завваги під акомпанемент дружнього сміху. Хоч мова була чужа, та не трудно було зрозуміти, що об'єктом глузування були запорозькі серіжки, що блищали у вухах козаків кінної сотні Журби.

Козак терплячий. Та всьому є край. Які образи, така й реакція. І полетіли у відповідь непристойні слівця. Очевидно, був розрахунок, що зміст цих слів добре віломий усім

народам світу... Слово за словом, репліка за реплікою, і атмосфера розпеклася до того, що здесяток козаків не витримали і кинулися на той берег.

За хмарами куряви не можна було розібрати, на чиєму боці перевага. І не відомо, чим би все це скінчилось, якби не надбігли сотники Шикула і Журба. Але їх голосних наказів не чули на тому березі. Тоді вахмістр Тарасенко зловив ближчого коня, скочив наохляп і подався через річку.

Повернувся, ведучи поперед себе сміливців. Вахмістр на коні, а вони бродом. Хто тре боки, хто змиває з обличчя кров...

Козак, що не брав участі в інвазії на той берег, підійшов до одного сміливця і таємничо запитав:

- Чим це вони вас тамечки били, що у тебе така гуля на лобі?..

- Присягаюся, що це робота нашого вахмістра. Використав, холєра, нагоду, що не розбереш, хто кого б'є...

6

Потяг далі мчить. Вже лишилася позаду Хорватія і почалася Боснія. І тут чужий незнаний край. І все ж, він нагадує рідну землю - ланами, левадами, гаями... Бодай якась утіха, якесь звільнення від вражень в непривітній Польщі і суворій Німеччині.

Не зупиняючись, потяг проскочив Сісак і помчав до Баньа Луки - місця призначення передового загону сотника Шикули.

Наближався світанок. До станції вже не далеко і в офіцерському вагоні не сплять. Журба склав до валізи свої речі підійшов до вікна. Поруч став лікар.

- Дивитесь на гори?

- Нагадують Кавказ...

З-за гір почало сходити сонце - червоне, палаюче, обіцяючи ще один теплий осінній день. Стукають колеса, легенько гойдається вагон, біжать назустіч телеграфні стовпи. А далі повільно минають пагорби, ліси, прогалини, недалекі гори - таємничі, похмурі, насторожені. Ось їх верхів'я освітило сонце, почав зникати туман, і тоді на недалеких пагорбах спалахнули вогники... Аж дивно. Такі ж спалахи не раз бачив на фронті... А свідомість вже протяла думка: "Обстріл! Партизани!"...

Стряснувся від перших вибухів вагон. Із суміжного купе прибіг сотник Шикула. Не встиг щось сказати, як дзенькнуло віконне скло і на підлогу посипалися уламки.

Усі присіли. Обережно виглядаючи у вікно, сотник Шикула говорив:

- Ну що ж, не хочете з козаками в миру жити, будемо воювати...

По стінках вагона застукали кулі і решта віконного скла брискнула на підлогу.

Сотник Шикула знову присів.

- Ви дивіться, які нахаби!.. Я думав, що вони жартують, а вони всерйоз... Журба, до телефону! Передай на паротяг: зупинити потяг!.. Ось ми зараз їм пожартуємо!..

Вивантажились на протилежному від обстрілу боці. Досить високий в цьому місці заліничний насип захищав від куль. Пластунська сотня, проскочивши попід вагони, розгорнулася в боєві порядки і пішла в наступ. Кінна тримала коней у поводу, готова допомогти пластунам. Батарейці вискочили на платформи з гарматами, враз їх розвернули і відкрили біглий вогонь по недалеких пагорбах.

Пластуни повернулися усі в пилюці, зіпрілі, знесилені, але веселі, що відогнали партизанів.

Коли потяг рушив далі, сотник Шикула сказав офіцерам:

- Це перше боєве хрещення наших козаків на Балканах... І обійшлося воно нам щасливо. Тільки не думаю, що так буде завжди... А те що козаки такі певні у своїх силах, це добре. Боєвий дух ніколи не зашкодить...

7

Банья Лука - гарне босанське місто. Скрізь на околицях сади - у ту пору вже пожовклі, напів оголені. Неподалік, в напрямі гір, теж осиротілі в ту пору виноградники. А самі гори - мовчазні, насторожені, сповнені ворожих намірів...

Відразу за околичними садами - смуга оборонних укріплень, замляні вали, траншеї, кулеметні гнізда. Перед ними ряди колючого дроту, а далі - мінні поля.

Банья Лука - аванпост козацької дивізії, висунутий в самісіньку пащу партизанів. Тут розташувався зведений загін з кінної та пластунської сотень і батареї гавбиць, під загальним комаидуванням офіцера штабу сотника Шикули.

Інші частини дивізії простягнулися ланцюгом вздовж підгір'я у напрямі Сісаку і далі на північ. У самому Сісаку - штаб дивізії, з усіма органами постачання та управління: дивізіон бронемашин, розвідувальний, саперний, санітарна та ветеринарна частини, відділ пропаганди, школа козаків юнаків.

Повільно, одноманітно почалося життя аванпосту в Банья Луці. Звичайне гарнізонне життя. Ворожі сторони ніби вивчають одна одну, приглядаються, прислухаються, оцінюють сили для навального удару.

Інколи пластунська сотня робить вилазки і розвідує недалекі пагорби. В дальню розвідку, під самі гори, висилає роз'їзди кінна сотня. Бува що й батарейці пішлють в гори пару снарядів.

Партизани теж підкрадаються до козацьких укріплень, та тільки вночі. Серед них трапляються жінки. Вони посилають козакам найбрутальнішу лайку, нечувані соромицькі слова, або закликають вийти з укріплень, обіцяючи палкі обійми...

Козаки прислухаються, дивуються нечуваним досі варіянтам добірної сербської лайки, регочуть і теж запрошують до себе, обіцяючи жменю-дві солі, бо знають, що за браком солі у партизанів випадають зуби...

Повільно, одноманітно тягнеться гарнізонне життя. Звичайна сторожова служба, сяке-таке навчання, обов'язкова чистка зброї і коней, знайомство з місцевим населенням.

У цьому відношенні козакам кінної сотні повезло. Бо за браком відповідних конюшень в місті, кінну сотню розквартирували на околиці, де є хліви та клуні. І коням ладно, і козакам ловко. Що не кажіть, а на приватній квартирі є можливість з'їсти щось домашнє, звичайно, за винагороду у вигляді німецької шоколяди, мила, чи пасти до зубів. Крім того у господарів приватної квартири трапляються дочки. Може тому, що козаки теж православні, сербіяночки відкрито симпатизують козакам. А ті, нема де правди діти, не лишаються в боргу і платять взаємністю...

Щоправда, тут стоїть на чатах невблаганний вахмістр Тарасенко. Але ж і йому, холері, треба колись спати...

Тримає "око на мушці" і сотник Шикула. Цьому справді не спиться, чи то через партизанів, чи то така вже невсипуча натура. Походжає вулицями, вийде на околицю, послухає насторожені ворожі гори і вертається до штабу.

А тут, як на щастя, два козаки перебігли вулицю і сховалися у тіні дерев.

- Ану виходьте, соколики, на місячне світло. Нехай полюбуюся вами, героями... До дівчаток бігали?.. Виходьте, виходьте. Просити вас, чи що.

Один козак вийшов з тіні і витягнувся перед суворим сотником. А другий перемахнув через паркан і був такий...

- Ти хто? - питає сотник козака перед собою.

- Козак першої чоти третьої кінної сотні, Максим Побожій.

- Прізвище у тебе, правда, побожне. Та сам ти баба, а не козак... Отой козак, що утік. Чорта два я його тепер зловлю. А ти баба, а не козак... Геть з моїх очей! І прямою дорогою на три доби гауптвахти!..

У такі відносно спокійні ночі сходиться компанія козацьких офіцерів. Очевидно, такі вечірки, що часто затягаються до зорі, немали нічого спільного із службовими обов'язками.

Почалося з того, що якось командир батареї сотник Дюміль запропонував панам офіцерам - зробити пробу усім наявним у Банья Луці югославським винам. При цьому ще й присягався, що проба вин це його другий, після артилериста, фах, бо ще

до війни працював в Криму дегустатором.

З бігом часу усі вирішили, що югославські вина, хоч і запашні, та слабенькі. Тому варто перейти на міцну ракицю. Потім і вона набридла, і тоді одноголосно постановили віддати належне спогадам про батьківщину і перейти на "єрша", суміш горілки з пивом - що вважалося найвищим мистецтвом уміння пити... А пити уміли, бо не забували про недалекі гори, повні партизанів.

Якось, ні з того ні з сього, в канцелярію сотні прийшов Тарасенко. Відсалютував. Цим разом особливо старанно, навіть, урочисто, і повідомив, що ввечорі в школі сотня відзначає одну подію і запрошує його, сотника Журбу.

Він, не без цікавості запитав, що це за подія. Але вахмістр відразу змінив тему і почав доповідати про наслідки ветеринарного огляду коней сотні...

В просторій клясі, звільненій від парт, стояли довгі столи з закусками армійського походження. Але центральне місце займали спечений цілим баран і велике барило вина.

Тост підняв вахмістр Тарасенко, як незаперечний господар всього, що відбувається в сотні. З його короткої але палкої промови Журба зрозумів, що якраз сьогодні припадає день його народження, про що зовсім забув...

Після вечірки Журба покликав Вахмістра і запропонував пройтися вулицею. Тільки завернули за ріг,запитав:

- Звідки баран і вино?

У відповідь - мовчання...

- Повторюю. Звідки баран і вино?

- Пане сотнику, це питання досить делікатне і відповісти на нього просто, без пояснень...

- А я, власне, вимагаю прямої, без крутійськва відповіді.

Тарасенко почухав потилицю і вішуче мовив:

- Баран і вино від четників генерала Міхайловіча...

- Що?!.. - аж оторопів Журба.

- Кажу ж, у четників виміняли.

- Про яку це виміну говориш?

- Я ж попереджав вас, що без дадаткових пояснень не буде зрозуміла сама суть справи... Дозвольте за порядком?

- Викладай... - зупинився Журба і запалив цигарку.

Тарасенко теж витягнув свого кисета.

- Барана і вино виміняв у четників роз'їзд другої чоти, підчас останньої розвідки в горах... Там зустріли четників, там і відбувся цей, так би мовити, товарообмін...

- Почекай... По-перше, що це за зустрічі в горах, про які я не знаю. А по-друге, ти кажеш: товарообмін. Що ж козаки проміняли?

- Посудіть самі, пане сотнику, це ж не совєтська армія, де кожний патрон на обліку...

- Що-що?!.. - аж кинувся Журба. - Та ви що? Боєві патрони розмінюєте за якісь барани?.. Тарасенко, схаменися!..

Вахмістр знову почухав потилицю.

- На перший погляд, це дійсно виглядає злочином. Але ж ми не проміняємо недоторканий боєвий комплект. Беремо із власних запасів.

Тепер Журба почухав потилицю.

- Ну знаєш, друже, обдарували ви мене сьогодні самими таємницями та несподіванками. Але, щойно почуте... Звідки ж цей, так званий, власний запас? Це ж не сало чи тютюн...

- Кільканадцять скриньок патронів і гранат хлопці потягнули з німецького ешелону, ще в Загребі. Тепер ними й торгуємо, при нагоді. Оце справили ваш день народження.

Журба посміхнувся.

- Ну добре, Бог з ними з тими патронами. Але ж ті зустрічі з четниками, хоч вони нам і не вороги. Це ж неможливо! Якісь таємні зустрічі, переговори, братерство, товарообмін!.. І то, поза моїми плечима. Не годиться так, ганьба.

- Я вже сам думав про це. Та зважте самі, хто про це все знає? Крім того, наші зустрічі та інше з четниками не впливають на воєнно-політичні події на Балканах. Навпаки...

- Годі вже, годі! - зупинив Журба.-Хіба ж з тобою до чого путнього договоришся, коли мова йде про баранів та вино. А за відзначення мого дня народження передай хлопцям низький до землі поклін... Чортяки, і звідки вони взнали,коли я сам забув...

8

Оборонне укріплення,що найдалі висунулося в напрямі гір, козаки охрестили - "Озівським редутом". Правда, це маленьке укріплення, де повсякчас чатує лише вісім козаків, аж ніяк справжнім редутом не назовеш. Це навіть не натяк на клясичну фортифікацію, скажімо, лінію "Мажено", "Зіґфріда", "Сталіна" чи "Атлантичний вал"... Але, це передове укріплення збудовано на власний казацький розсуд, і тому не без здорового глузду, бо тут береться до уваги насамперед життя людини... Редут "Озів" - це два окопчики, на флангах кулеметного гнізда. В окопчику два козаки. Не більше, не менше. Більше, не вигідно, зогляду на статистику воєнних втрат.Бо коли накриє міна, то загинуть тільки два. Одному теж не зручно. Ану зайдуть з двох боків. А вдвох - спина до спини і відбивайся на всі боки. Крім того, одному якось сумно,особливо вночі, коли в голову лізуть всілякі страхи. Вдвох саме враз - і відбиватися від ворога ловкю, і погуторити є з ким, а вразі поранять, є кому перев'язати.

Між двома окопчиками - кулеметне гніздо. Але тут вже чотири козаки. І це має свою причину. Взагалі, козаки нічого не роблять без певної на те причини. Якщо ж причини нема, то її можна завжди найти або вигадати... В даному разі, коли йдеться про кулеметне гніздо під носом ворога,два біля

кулемета постійно на чатах, а двоє під рукою, на всяк випадок, бо ворожі кулі найчастіше стинають кулеметників.

Від двох окопчиків і кулеметного гнізда, що разом творять "Озівський редут", прориті в тил глибокі, у повний ріст, траншеї. Вони, як і окопчики замасковані так, що й лис не побачить. Прориті траншеї попід крайню на околиці клуню, і починаються тут же на току. Таким чином на "редут" потрапиш тільки через клуню. Якщо ж спостерігати з гір, то картина цілком мирна. Ходять собі козаки до клуні і в цьому нічого дивного нема. Може пішли набрати соломи, може постпати на запашному сіні.

За клунею, заховані від гір, вісім коней на припоні. Завжди засідлані, напоготівлі, бо бува, що доводиться наздоганяти партизанів. А вони бігають, як гірські кози, особливо, коли на їх п'яти наступають козаки.

Залога "Озівського редуту" чатує лише свій сектор. Пильно, очей не змикає. Проглянає кожний горбочок, кожний кущик. Прислухається до найменшого шарудіння. А ніч темна, хоч око виколи... Ех, покурити б. Та хіба ж на такій війні, трясця її матері, спокійно покуриш. А все ж, спробувати можна.

Штовхнув кулеметник під бік другого і притишено каже:

- Дивися у чотири ока, а я тимчасом покурю з Побожієм.

Посідали на дно окопа. Скрутили цигарки. Ховають вогники в долонях. Як не кури, а побалакати охота.

- Хіба ж це війна... Оце вчорашня зміна оповідала кумедію, живіт заболить, сміючись... Сидять, як оце ми, придивляються, прислухаються. Ніби все спокійно. Аж, як сійшло сонечко, дивляться, а кілька партизанів неподалік ходять. І то не просто ходять, а походжають собі так статечно, ніби не хто-будь, а самі куми Тіта і свати Черчиля... Наші до них із словом переконання, просять, намовляють, відійдіть люди добрі, не вештайтесь перед очима, бо як сіконемо з кулемета, сама тирса посипиться... Замість послухати доброї поради, один козолуп почав ножами метати в окоп, як циркач кидає ножами у напів голу шахиню... А біля нього, де її нечиста вся-ла, вискочила партизанка. Розхрістана, розпатлана, а очі горять, ніби у вовчиці. Наші дивляться, а вона почала витанцьовувати якийсь печерний танок, та ще й приспівує таке, що соромно подумати. Мало цього, підбігла до самого окопа, і що б ти подумав, вивалила з пазухи своє вим'я і давай тріпати, дратувати нашого брата. Менжелій замахнувся на неї гранатою для остраху, і вона присіла. Гадаєш, набралася розуму? Навпаки. Як присіла, ще й навмисно спідницю задерла. Подумай сам, хіба ж це війна? Це ж якийсь, просто кажучи, бардак!..

9

Тягнеться нудьгою порівняно спокійне гарнізонне життя в Банья Луці. Ні боїв, ні сутичок, ні жертв, без яких не обходиться звичайно війна.

Кажуть: "Бог не без милості, козак не без щастя". Та в козацькому житті бува й навпаки... І ось на козаків аванпосту в Банья Луці звалилося нещастя. А джерелом його було звичайнісіньке безглуздя.

Однієї ночі вартовий біля штабу пропустив до дижурного офіцера місцеву жінку, усю в сльозах. Крізь ридання вона заявила, що її зганьбив козак.

Дижурний тієї доби офіцер, хорунжий Кунда, негайно повідомив про це телефоном сотника Шикулу. Той наказав арештувати виного і післав радіограму в штаб дивізії. А вранці наступного дня, на літаку командира дивізії, вприбув до Банья Луки військово-польовий суд в складі трьох козацьких офіцерів. Коротке розслідування, і такий же короткий вирок - розстріляти...

Виний у злочині - козацький урядник Василь Скуйбіда. З Кубані. 42 роки. Вдома лишив жінку і двоє дітей. Суддям заявив, що був напідпитку і не пам'ятав, що робить. Але вирок суду вважає справедливим, бо свідомий своєї вини...

До канцелярії кінної сотні влетів хорунжий Кунда.

- Журба! Богом молю, зроби щось!..

- Не поможе. Вирок вже затвердив генерал.

- Знаю. Сам приймав радіограму... Я не про це. Зрозумій, мене призначено командувати розстрілом. Я ж не якийсь екзекутор, а боєвий офіцер... Ти ж знаєш, що я не боягуз, але це...

- Я тебе, друже, розумію. Та мої старання за тебе теж не допоможуть. Розстрілом повинен командувати офіцер. А кому це приємно?.. Отже, щоб не було упереджень, призначили тебе, як дижурного по штабу.

Кунда витер з чола піт.

- Хочби ж Скуйбіда заперечував вирок, просив помилувати чи що, а то, розумієш, спокійний, аж моторошно... Зайшов я на вартовню, а він просить принести чисту білизну і бритву підголитись. Потім попросив прислати священика... Поводиться, ніби його чекає щось надзвичайно урочисте... Я тобі кажу, що ніколи в житті мені не було так страшно...

Журба відвернувся і мовчав.

... Розстріл призначено перед заходом сонця. А годину перед тим до штабу прибігла зганьблена козаком жінка і упала на коліна.

- Ой, Боже ж мій! Що я наробила!.. Хіба ж я знала, хіба хотіла... Простіть йому. Я ж прощаю, простіть і ви. Благаю вас!..

Штаб мовчав.

Заходило сонце. Його останні проміння освітили вигон і посумнілий осінній гайок. Чорніли оголені дерева. Чорніла свіжо вирита могила.

Завмерла природа. Завмерла і шеренга дванадцяти козацьких урядників з короткими кавалерійськими карабінами.

До приреченого підійшов хорунжий Кунда.

- Маєш якесь бажання?

- Розв'яжіть руки... Перехрещуся...

Кунда розв'язав.

- Ще щось хочеш? Може зав'язати очі?

- Ні... Нехай так...

- Тоді хоч відвернися від цього... Дивися на сонце.

- І справді... Це ж востаннє...

Кунда відійшов до шеренги урядників. Очі були повні сліз, але крок твердий, як ніколи. Змахнув сльозу і скрегонув зубами.

- Як хтось виявить слабість і стрілятиме поза ціль, ось цими руками за-а-адушу!..

Подав першу команду, тихо, щоб приречений не чув. Підняв руку і махнув.

В ту ж мить гримнув, майже одним пострілом, дванадцяти-карабінний залп... В гаю спірхнули пташки. Посипалася решта пожовклого листття. Підійшов козак і накрив тіло, ще з Кубані, червоною китайкою...

10

Гетьман Хмельницький казав: "Перемога від Бога, а лицарство наше"...

Та дорого ж коштує козакам це лицарство! Вже три дні, як окопався в горах загін сотника Шикули, оточений партизанами. Козаків дві сотні і батарея - пів тисячі немає. А партизанів тисячі - три повністю укомплектованих бригади.

Б'ються козаки. З решти сил. Вже, здається, несила стримати ворога, але позицій не здають, не піддаються - на ганьбу, тортури, смерть... А партизани лізуть звідусіль. Наступають, підповзають, підкрадаються, ніби хижаки, і нараз зриваються в атаку. І тоді в горах лунають їх боєві кличі - дикі, страшні, своєю брутальною лайкою, згадуванням в лайці Бога, матері, сестри - усього найдорожчого для нормальної людини...

Насувається лава за лавою. Тільки передню скосили козацькі кулемети, а тут вже друга. Палахкотять жаром козацькі кулемети. У кулеметників вже попечені долоні. А позицій не

здають, хоч все менше й менше лишається оборонців, хоч вже загинуло половина офіцерів і не видно козака, щоб не був поранений...

Легко поранені не лишають позицій. А тяжко поранених відносять в печеру, що всередині смертельного кола. Тут же і коні. Збилися, ніби дикий табун, іржуть, каженіють,рвуть поводи, вириваються з цього пекла на землі...

Меншає козаків.Звужується вороже кільце. А допомоги нема. Та не вгасає надія, що допомога прийде, бо вже не раз радист приймав заклик з долини: "Тримайтеся... Тримайтеся... Ідемо з допомогою...". Розуміють оточені ворогом козаки,що й допомозі не легко прорвати кільце трьох бригад, і тримаються. Вперто, мовчки, затиснувши зуби...

Це вже не відвага, не героїзм, а неперевершений людський титанізм! А на нього підняло руку божевілля, безглуздя,хижацький інстинкт - знищити, за всяку ціну, усіма засобами, байдуже, чи застрілити, чи зарізати, чи задушити...

Як хвилі з бурхливого моря, линуть партизани на козацькі окопи. Ніби десь у відкритому морі народжуються, котяться до берега, великі, нестримані, страшні. Потім зі всієї сили б'ють до берега, налітають на скелі, гуркочуть, каженіють, піняться, потім улягаються - розбиті, знесилені...

Тихо. Лише чути, як стукає в грудях, завмерле підчас бою серце. Хтось клацає автоматним затвором. Хтось тихо стогне... І нараз, надлітає нова хвиля. Це - Дев'ятий Вал, могутній, ще більший, ще страшніший. Він заливає маленький козацькій острівець...

Це - нова атака, а за нею - рукопашний бій. І дивно, де ті сили беруться в оборонців?.. Знайшлися. Приймають рукопаш хлопці з Кубані і з-над Дніпра. Ось один вискочив з окопу. Там другий. А з дальнього окопу вискочила жменька. Це вже сила!.. В наступну мить, з-за скелі вдарила ворогові у фланг чота пластунів. Ріденька, без офіцера. Але, це вже не абияка сила!..

Найлютіший натиск припав на чоту хорунжого Кунди. Там і вахмістр Тарасенко. Там і Журба. На нього наполігся партизанський командир - бородатий, кудлатий, ввесь у червоних зірках і стрічках. А очі - божевільні... Журба викинув перед собою автомат, натиснув курок, а зброя - мовчить... Відкинув і партизан свого англійського автомата і вихопив ножа. Журба ухилився від удару і, нахилившись, підхопив з землі чийогось карабіна. Схопив за дуло і наотмаш вдарив по руці. Щось хруснуло. Випав з руки ніж. Присів партизанський командир, мотає головою від болю...

Поруч, ах три партизани напосідають на Тарасенка. Ось двоє вже схопили за руки, а третій за горло... І дивно, піддається вахмістр,не відбивається, не обороняє своє життя. Може поранений? Контужений?..

Кинувся Журба на допомогу, розмахнувся карабіном, щоб знову вдарити наотмаш. Та нараз, випростався у всю свою

височинь Тарасенко, тріпонув своїм могутнім тілом - і порозліталиця на всі боки партизани. Той що душив, з такою силою відлетів, що збив з ніг Журбу. Голова вдарилася до скелі. В очах потемніло. Зник світ...

11

За лікарнею, де розташувався дивізійний медпункт, - - старий парк із ставом посередині. Над ставом кілька лавок для відпочинку ходячих хворих і медперсоналу. Найбільш затишний куточок під кучерявою вербою,і Оксана часто приходить сюди. Сяде на лавку і дивиться у воду...

Підпливають качки, тріпають крилами, горготять, чекають з її рук подарунків. Та найбільш забавні каченята. Усією зграєю підпливають до берега, чудернацьою наставляють голівки, роз'являють дзьобики, просять хлібних сюринок...

Посидить над ставом, погодує скоринками каченят, трохи помріє і вертається до лікарні.

Затишна і квартира неподалік лікарні, де живе Оксана разом з Галею. Господарі-серби добрі, привітні. Він лікар, а вона вчителька. Часто запрошують повечеряти разом, подарують - то слоїк варенья, то якесь домашнє печиво.

Першого ж дня дівчата заходилися декорувати кімнату на свій смак. Галя поначіпляла над своїм ліжком всіляких вирізок з іноземних ілюстрованих журналів. В куті повісила іконку, вивезену ще з Кубані, під ноги розіслала також кубанську домоткану повсть. Оксана купила на базарі гарну квітчасту скатертину і заслала нею стіл. А другого дня пішла в поле і повернулася з розкішним букетом осінніх польових квітів. Вкладаючи букет в скляний глечик з водою, говорила:

- Люблю квіти. Без них кімната якась порожня... Пригадався Козелець, це ще на совєтській стороні, так само працювала у військовому госпіталі і мешкала з такою ж подругою, як і ти. Десь йшли бої, а ми лікували від ран наших хлопців. І там я ходила в поле квіти збирати... Якось повернулася з поля, а на софі спить Журба. Потім він знову пішов на фронт, а я подалася на Кубань до тітки. Не бачились два роки. Решту я тобі вже оповідала...

Галя підійшла до подруги і охопила її за шию.

- Ну годі вже. Не побивайся. Чуєш?.. Якогось дня прийдеш з свого поля, а в кімнаті буде твій Журба...

- Який він мій?!.. Пройдисвіт якийсь. Виїхав з авангардом в Баньо Луку і не попрощався навіть як слід...

- Бо сама винна. Хлопці теж не без примхів.

- А ти?.. Теж не попрощалася із своїм Кундою.

- Здуріла!.. Який він мій?.. Навіть не дивиться, хоч очища має, як у того тигра, аж страшно дивитися...

- Ти можеш когось обдурити, тільки не мене. Не раз бачила, як приходив до лікарні. То в нього живіт болить, то ще якась болячка. А сам за тобою очима шукає...

- Може й справді хворий був.

- Ой, Галю-Галочко!.. Ну й чого ти ще впираєшся? Я ж якась твоя подруга, а ти ховаєш від мене свою любов.

- І справді, чого це я ховаюся перед тобою?.. Оксано, люба, скажи, невже це любов?.. Так оце вона така, ота любов?..

- Така, точнісінько така. З тигрячими очима, аж страшно дивитись...

Вечір. Надворі холодний осінній дощ. Періщить по вікнах, наводить тугу. А вони лягуть на одному ліжку, притуляться, гріють одна одну, пошепки говорять, тужать, мріють...

- Якби ти знала, Оксано, як я стужила за домом, мамою. Одна радість, що батько зі мною на чужині.

- А мій батько потойбік фронту. Полком командує. Мабуть вже ніколи не побачимось...

- Я теж думаю, що не побачити вже нам рідного краю... Подумати тільки, скільки ось таких, як ми з тобою, тепер поневіряються на чужині.

- Ми з тобою хоч серед своїх людей, козаків... Ти знаєш, Галю, я ніколи не думала, що хоч і свої люди, а можуть стати такими рідними на чужині. Кожний козак мені, як рідний брат...

- А їх доля, ще гірша нашої... Ось ці гори, повні партизанів, такі страшні. А нашим хлопцям треба туди йти.

- А на долю загону сотника Шикули, мабуть, ще більше припада... Післали їх в саму пащу хижака.

- Журишся за Журбу?

- А ти за Куиду?

- Зовсім ні...

- Журишся, журишся!.. Признанайся, бо залоскочу!..

Почалася боротьба. Порозліталися подушки, ковдри. Потім самі попадали на підлогу.

Переводячи дух, Галя запропонувала:

- Може нап'ємося молока?

- Ліпше чаю. Забула, що господиня нам нову баньку варенья дала?

- Божественно! Пішли пити чай!..

Як були в самих сорочках і босоніж, побігли на кухню. Господарі вже спали. За вікнами періщив дощ. На плиті шумів чайник... Нараз, попід вікнами почулося кінське тупотіння, а потів стук у двері.

- Хто б це міг бути? - здивувалася Галя і кинулася з кухні. - Тікаймо! Ми ж в самих сорочках...

Загорнувшись в ковдру, Оксана пішла відчиняти двері.На порозі стояв ввесь мокрий від дощу козак.

- Вас обох негайно викликає штабартц.

Штабартц відразу повідомив:

- Негайно вирушаємо в Банья Луку. В горах загін Шикули опинився в оточенні. Вже пішла допомога. Але є багато поранених... Їх лікар і санітари не дають їм ради...

12

Минувши Банья Луку, водій повів санітарну машину повільніше. Тут дорога вже була серед пагорбів, кручена, вузька, з частими вибоїнами. Десь на другому кілометрі по машині затарабанили кулі. Кілька прошили кузов, і всі що були там попадали на підлогу.

Ззовні кричав водій:

- Вилазь! Партизани!..

Перший вискочив з кузова санітар, що сидів скраю, і тут же упав, скошений кулями. Другий завагався і загородив вихід. Оксана його відштовхнула і, схопивши Галю за руку, вискочила на дорогу. Наступна черга куль пройшла десь горою. Дівчата враз залягли за заднім колесом.

За переднім лежав водій, заховавши голову в руки. Ось він підняв голову і почав оглядатись.

- Тікаймо в інше укриття!.. Бо як влучить в бензинний бак, усі вилетимо в повітря!..

- Де штабартц?!. - вигукнула Оксана.

В цей час з кабіни вилазив штабартц Крюґер. Все обличчя було в крові, руками мацькав повітря.

- Осліп!.. - вигукнула Оксана і вже почала підповзати до лікаля, як його схопив за руку водій і потягнув в якусь яму біля дороги. Оксана і Галя кинулися за ними.

Вже в ямі почули сильний вибух і гаряча повітряна хвиля пронеслася над головами. Машина горіла. З неї вивалився ввесь в полум'ї санітар і почав качатися по землі. А кулі далі сікли все навколо.

Яма була глибока. Оксана підповзла до лікаря і почала шукати на його обличчі рану. Великої рани не було, але усе обличчя було посічене дрібними скалками від вітряного вікна машини. Санітарна сумка лишилася в кузові, не було чим витерти з обличчя кров. Довго не думаючи, закотила спідницю і відірвала від сорочки смугу тонкого полотна. Коли витерла з обличчя лікаря кров, той слабо посміхнувся і взяв Оксану за руку.

- Дякую, швестер... Вас бачу. Значить очі цілі.

А Оксана мовчки дивилася на лікаря і відчувала. як в нозі наростає біль. Мабуть і на обличчі змінилася, бо лікар запитав:

- Що вам?.. Млосно?
- Здається, поранено в ногу... Коли бігла в яму... Спохвату не боліло, а тепер відчуваю...
- Де? - заметушився лікар.
- У праву ногу. Нижче коліна.
Вже напівпритомна чула, як лікар говорив:
- Куля пройшла навиліт... Кість не зачіпила... Галю, деріть свою сорочку. Треба ж чимсь перев'язати.
Стрілянина почулася зовсім близько. Крізь кулеметні черги строкотіли дрібно автомати. Вибухали гранати.
Оксану пройняла страшна думка: "Партизани... Кінець".
З останніх сил подивилася з ями і побачила, як до палаючої санітарної машини бігли козаки...

13

Журба відкрив очі і побачив над собою темне крона гірської туї, а над нею зоряне небо.
Лежав на чомусь м'якому. Помацькав рукою - кінська попона. Повернув голову і відчув у потилиці біль.
Неподалік бряцнув вуздечкою кінь. З другого боку хтось тихо просив:
- Санітар... Вколи щось... Вже сил нема терпіти...
Догадався, що лежить біля печері з пораненими. Але, чому так тихо? І бою немає?..
Перемагаючи біль в голові і якусь дивну слабість у всьому тілі, встав і пішов хитаючись в намулі окопів.
Вже біля них почув:
- Наш сотник, здається очуняв...
- І хвала Богові, хоч цей живий.
Потім голос Тарасенка:
- Сюди, сюди... Тільки обережно. Тут кулеметне гніздо.
Нахилився над окопом і запитав:
- Яка ситуація?
- Якось відбили останню атаку. Покищо, більше не лізуть... Як ваша голова?
- Здається, в порядку... Які втрати в сотні?
- Ще п'ять вбитих і дванадцять поранених.
- Як Кунда?
- Живий. На правому флангу, біля другого кулемета.
- А сотник Шикула?
- Теж живий. Питався про вас...
Командний пункт примостився у якійсь природній ямі. Тут же польова радіостанція. Коли Журба вліз в яму, радист саме приймав радіограму і вголос повторював її текст.

- Тримайтеся... Вже прориваємося з допомогою... Не легко і нам... Тримайтеся... Тримайтеся...

Сотник Шикула подивився на Журбу.

- Чув?

- Чув... Та скільки ж можна триматися?..

- Хіба ж я сам не знаю, Журба. Якщо допомога прибуде до світанку якось утримаємось. А ні... Сам знаєш, що тоді, не мушу пояснювати...

Перед світанком в напрямі долини знову почулися гарматні і мінометні вибухи. Вони злилися в суцільний гул і тривали кільканадцять хвилин. Потім ближче застукали кулемети, затріскотіли автомати, загупали гранати.

Нараз стало тихо, аж дивно. Потойбік чагарнику, де залягли партизани, почалося якесь вовтуження, а за ним горами полетів бойовий козацький клич.

- Га-ля-ля-ля-ля!..

В чагарнику відповіла сербська лайка:

- Є..м твою майку!.. Сестру!.. Бога!..

- Ось я тебе, козолуп гірський, провчу, як нечестити матір, сестру і Бога!..

- Заходь, хлопці, з флангу!..

- Є..м, козаці, вашу!..

- То ти далі верещиш?!.. Гнат, кинь туди гранату!

- Друга сотня! Слухай команду! За мною вперед!..

- Га-ля-ля-ля-ля!..

А потім, ніби й не було триденного бою в оточенні. Про нього лише нагадували поранені і захололі тіла. Вбиті на війні - звичайна статистика. Інакше поранені. Їх доля зупинилася напів дороги до смерти. Вони живі і їх присутність зворушує.

Стоїть Журба і мацькає на потилиці бинт із засохлою кров'ю. А перед ним Тарасенко і Кунда. Усі втрьох посміхаються. Щоправда, у Тарасенка замість посмішки виходить гримаса.

Журба питає:

- Ну й чому ти, Грицю, відразу не признався, що теж поранений?

- Бо якось не зручно... В таке, знаєте, некультурне місце. Куля хоч тільки під шкірою пройшла, а все ж, хоч сидячки плач, хоч стоячки реви.

- Аж так болить?

- Біль терпима. Але, кажу ж, якось незручно...

- Інакше кажучи, соромно?

- Уявіть собі, оце випадково почув побрехеньки двох з третьої чоти. Один каже, чув куди нашого вахмістра влучило? А другий відповідає, так йому холері і треба. Як почне кричати за всіляку дрібницю, так і відгукнеться в с...і...

Журба тяжко зітхнув.

- Що ж, бути вахмістром козацької сотні, не завжди сама приємність... Ну, а в тебе, Кунда, що з вухом?

- Нема в мене вже пів вуха...

- Як то, нема? Партизан відкусив?

- Уламком міни відірвало.

- А ти ж це вухо так беріг! Все не хотів проколоти для запорозької серіжки... Це не інакше, як тебе Бог покарав за зневагу давніх запорозьких традицій. Уся чота із серіжками, а сам чотовий - відмовляється... Хіба ж так можна!..

- Бо мені, як офіцеру, не личить напів жінкою виглядати. Це ж був би міжнародній скандал у наш цівілізований вік. Подумати тільки, офіцер, хоч і здичавілої, а все ж модерної армії, і раптом - серіжка у вусі!..

- Не личить, не личить, Кунда, зневажати традиції дідів.

- Та вже якось вийде...

14

За вікном безперестанку перішить дощ. Від непривітного осіннього дня і в палаті похмуро, тужно - хоч плач...

Нога не болить. Вона, взагалі, не дуже боліла.Куля пройшла крізь литку навиліт, не зачіпивши - ні кости, ні сухожилля. Ось ще кілька днів і - хоч танцюй...

Але в душі зібралося стільки зла, що часом так і хочеться, щоб нога заболіла: бодай буде нагода вголос застогнати, закричати, завити...

Знає - бо чула від Галі - що виліз він з того оточення без дряпинки. Голова, правда, розбита до каменюки. Та хіба ж це така непоправна трагедія, щоб забути, не прийти відвідати? Ноги ж у нього цілі. І знає, що вона в госпіталі, поранена, може вмирає, а от відвідати, може перед смертю попрощатися - не являється...

І чого це їй в голову лізе смерть? Якась паршива дірочка в литці, а вже вмірати зібралася. Треба запитати у штабартца, може це якась реакція, ускладнення в ділянці психіки? Може стовбняк? Своєрідна депресія, аномалія?.. О ні, цього питати вона не буде, щоб штабартц тільки сміявся. Бо ж, якщо говорити правду, їй нічогісінько не бракує - самі фокуси, вибрики. Але, з другого боку - справедливі, бо де ж таке видно, щоб другий день, як вирвався з оточення, і досі не відвідує... Ось нехай тільки з'явиться, вона теж вміє показати своє "я"! Відвернеться до стіни і - ані гу-гу... Або почне стогнати, щоб подумав, що рана серйозна. Крізь стогони може навіть сказати, що почалаоя ґанґрена...

Знову якісь дурниці в голову лізуть - стовбняки... ґанґрени... Може все це із-за негоди? Вже зовсім дурниця! При чому ж тут негода? У неї ж не старечі кості, щоб ревматизм крутив. І він, отой пройдисвіт, не з'являється, бо є на то своя причина. Там же таке нещастя. Стільки поранених, вбитих. Стільки з'вязаних з цим клопотів. Оповідала ж Галя,що

похорон відбувся за всіма козацькими звичаями. Труни везли на гарматних лафетах, покриті малиновими прапорами. За труною кінь... Цікаво, якби оце вона справді померла, на чому б її повезли?..

- Галько!.. Де тебе носить?.. Тут пацієнтка метається в маяченні, може вмирає, а вона вештається хто-зна де. Військова медсестра, називається!.. Нарешті докликалась. Скажи, що можна прочитати на моєму обличчі?

- Саме зло.

- Без тебе знаю. А ще що? Може якісь психічні симптоми? Кажи прямо. Не бійся. Дряпатись не полізу...

- Щось підозріле є... Я хоч і не психіятр, та підозріваю у тебе ніщо інше,як психічні ускладнення...

- Ну знаєш, цього мені вже досить! Знайшлася експертиза в спідниці... Цілком офіційно, як старша медсестра, заявляю, щоб негайно залишила палату. Чуєш?

- Сама піду, як зміряю температуру. Відкривай рота!

- Хібащо, через мій труп!..

- Невже? Ану відкривай! Бо покличу санітарів, зв'яжемо і клізьму поставимо. Уся дурь з голови вилетить!..

За вікном далі періщив дощ. На душі тоскно, хоч плач.

Відвернулася до стіни і вставилася очима в якусь цяточку. Неподалік лізла муха... Ага! Є нагода поворожити. Якщо муха омине цяточку, то й сьогодні отой пройдисвіт омине госпіталь...

Нараз почула біля дверей чиїсь кроки. Власне, не чиїсь, а його. Бо, по-перше, ніхто з медперсоналу не носить на чоботях остроги. По-друге, у цього одна острога по підлозі волочиться. От ледащо! Досі не проколе додаткової дірочки в тренчику, тому і острога волочиться, як та борона по ріллі.

І бува ж таке на світі, коли в якусь найкоротшу мить - замість зла, приходить сміх. І то такий щирий, веселий, нездоланний!.. Ну хіба ж можна витримати не сміючись, коли перед тобою стоїть уся мокра, як хлющ, людина. До кінчика носа вчепилася дощова краплинка, ось-ось упаде. Голова пов'язана смужкою бинта - ніби стрічка у циганки на лобі. На всі боки тирчить незачісана копиця волосся. Опудало горохове, та й годі!..

- Чого стирчиш опудалом? Сідай, чи що...

- А я думав, ти справді вмираєш!.. Питаю штабартца, як ти себе почуваєш, а він каже: цілком безнадійна, не сьогодні-завтра повеземо на гарматному лафеті, як героїчну медсестру...

- Ось візьму і не вмру, усім вам на зло!

- На це ти майстер. Обов'язково усім у всьому перечити. Як нога?

- Відрізали...

- Невже?!.. Дай подивлюся хоч решту...

Простягнув руку, щоб задерти ковдру і дістав по руці чимсь твердим. Подивився - томик Тичини... І він тут! Ця

невеличка книжечка у твердій блакитній палітурці відразу воскресила в пам'яті довоєнні дні в Західній Україні - тихе містечко Великі Мости, навколишні запашні поля, зелений вигон із ставом посередині і яворами навколо, затишний садок, а в ньому на траві він розлігся з цим блакитним томиком...

- Щось пригадалося?.. Ну годі вже думати. Сядь біля мене. Це нічого, що ввесь мокрий... Я була гнівалася на тебе, за те що не приходиш, а тепер усе зло, як рукою зняло...

- Не приходив, бо не було як. Стільки справ. Похорон загинулих, розподіл нового поповнення, писанина всіляких рапортів...

- Ти ввесь горами пахнеш, як нашими, кавказькими...

- Страшні ці гори, Оксано...

- Облиш. Не згадуй їх. Говорімо про щось інше.

- Як нога? Без жартів питаю.

- Скоро танцюватиму.

- І чого тебе понесло у саме те пекло?.. Завжди лізеш, де не просять.

- Цим разом, був наказ... А медсестрою стала, бо хотіла бути поблизу батька... Доля нас розлучила. А тепер...

- Часто згадуєш його?

- Ліпше не питай. Серце розривається...

- Так... Розлучила ця клята війна багато наших родин. Та й система клята на нашій землі. Я дезертиром став, хоч тисячі таких дезертирів сама ж влада наплодила. Ти була в полоні. За це у нас теж по голові не гладять...

- Облишмо і цю тему. Говори про щось інше.

- Сама ж почала...

- Ти почав!

- Може для різномаїття знову посваримось?

- Чому ні?

- Тоді зачекай. Спочатку я маю для тебе несподіванку. Там у вестибюлі Тарасенко і Кунда чекають-недочекаються побачити героїчну медсестру... Правда, Кунда не дуже поспішає, бо зустрівся з вашою Галею - не розлучиш.

- Тягни їх усіх сюди!.. Побалакаємо разом. А потім виженемо і поцілуємося. Згода?

- Давай тепер. Бо ще передумаєш.

- Іди вже клич, бо справді, візьму і передумаю...

Тарасенко, як тільки переступив поріг, витягнув звідкись пляшку вина. Кунда церемоніяльно вклонився і подав із-за спини букет квітів, пояснивши, що дістав їх буквально з-під землі, у цю пору року. А Галя почала поправляти Оксанине ліжко, вдаючи, що навіть не помічає присутності хорунжого Кунди...

Це ще більше розвеселило Оксану і вона вигукнула:

- Ой, які ви всі любі!..

За вікнами ненажарт розходився дощ. Сіре, набубнявлене небо нависло над босанським містом. У сірій промоклій далі

заховалися гори - чужі, насторожені, ворожі.

А в теплій, затишній кімнаті зібралися за невимушеною розмовою найближчі поранені медсестрі люди. Це все, що лишилося близьке і дороге цій звичайній дівчині з далекого Кубанського краю...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Командир господарчої чоти, хорунжий Перекотій, розбазікався - кінця не видно. Але Журба мовчить. Нехай старий побалакає. Крім того, день припав бездіяльний. Надворі розходилася на всі боки осінь. Сльота, сирість, нудьга...

На розмитих дорогах застрягли німецькі обози. Незвиклі до негоди німці поховалися по хатах. Притихли в горах і партизани. Від нічого робити Журба вирішив перевірити табельне майно господарчої чоти, бо пішли поголоски, ніби хорунжий Перекотій перетворив господарчу чоту на цілу армійську базу постачання...

Йшлося про можливе, з вини Перекотія, перевантаження обозу провіянтом. Поїсти козаки люблять, хто цього не знає. Але сотенний обоз насамперед призначений для боєприпасів. Виникли дві проблеми, діаметрально протилежні, які намагався розв'язати Журба. Перша проблема полягала в тому, що був наказ перейти на самопостачання, у зв'язку з майже повною паралізацією шляхів сполучення між Німеччиною і Балканами. Це означало, що треба брати харчі у місцевого населення. Кожна козацька сотня одержала відповідну суму грошей, але кого вабили у ті часи паперові асиґнації? І Журба вирішив платити за харчі працею козаків та їх коней. Допомагали селянам орати поле, звозити сіно, молотити. Але хорунжий Перекотій хоч і був добрий господар, та міг перегнути, міг перестаратися до того, що обоз від перевантаження - з місця не зрушить... Це була друга проблема.

Та, на диво, в господарчій чаті було все чин-чином, з дотриманням норми, знайшлося місце і для харчового запасу, без того, щоб повикидати якусь частину кінських попон чи вуздечок.

Ревізією лишився задоволений - і Журба і хорунжий Перекотій. Запросив до хати. Наказав одному з їздових смажити яєшню. А поки те та се, налив по чарці.

І тоді почалось оте нескінчене базікання старого хорунжого. Був найстарший роками в сотні, властиво, єдиною літньою людиною серед безвусої ще молоді. Знав життя і любив

досхочу побалакати, особливо, коли співбесідник не перебивав.

З різниці в роках і почав:

- У нашій сотні, пане сотнику, назбіралися самі жовтодзюбики, молоко на губах ще не висохло...

Журба пригадав, що і йому минуло лише двадцять три, але змовчав.

- До чого це я веду? Ось послухайте мене, старого...Бої на Балканах дедалі лютішають. З півдня похапцем відступають німці. Їм наперейми спускаються з гір партизанські бригади. І тоді кидають в діло козаків... Щоб ми мали якусь охоту втручатися у цю колотнечу, навряд буде правдою, самі знаєте. Бо які ж німці союзники козакам? Хібащо, з примусу, у з'язку з ускладненням обставин, для годиться. Тому і йдемо на оперції проти партизанів абияк. І це ви самі знаєте... Та коли партизани самі лізуть, тоді вже - тримайся братва, бо не встигнете оглянутись, як з вас тирса посипиться.Правду кажу чи ні?.. Зрештою, чого тут панькатися? Самі лізуть. Сиділи б у тих печерах і чекали перемоги світового комунізму, так ні, поначепляють на себе всілякого червоного ганчір'я, уявивши, що це символ єдиного людського щастя, і лізуть на козацькі позиції, ще й погрожують, самі ж ви не раз чули, що викупають козаків у власній сечі і висушать на адріатичному сонці...

Журба розсміявся.

- Ось ви, пане сотнику, смієтесь, а посудіть самі, хіба ж це війна? Хіба ж такі умови передбачені якоюсь міжнародньою конфенцією? Сором та й годі... Не маємо ми вірних союзників на Балканах, тому і слід триматися усім за одного і одному за усіх. Інакше цілими з балканського котла не виліземо... Оце як ви були з боєвими чотами в оточенні, стався повчальний випадок... Ви про нього чули, але для ясності повторю з усіма подробицями... Як самі чули, одна німецька частина напоролася на партизанську бригаду. Короткий бій і частина розгромлена, як корова язиком злизала. Та одній батареї якось пощастило врятуватися. Поблукала в горах кілька днів і пристала до козаків. Наш батько, полковник Кононів, покрутив свій білявий вус і каже: "Гості не прошені, але приємні. Гарматки нам не зашкодять... Включаю батарею в склад полку"... Німці на дибки, мовляв, ми козакам не підчиняємося, у нас є своє начальство. Батько знову покрутив вуса і як гаркне: "Ану, мовчать! Бефель є бефель!"... Була операція проти партизанів і командир німецької батареї не виконав якогось наказу. Батько як почув, довго не думав і наказав: "Судити!". Короткий польовий суд і - розстріляли. Решту ви знаєте...

- Знаю. Але ви цікаво оповідаєте. У вас, хорунжий, якось незвичайно образно виходить... Продовжуйте.

Журба говорив це цілком щиро. Хотілося довше побути в хаті, в товаристві цього старшого розумного кубанця.

Сльота надворі зовсім розкисла. В комені завивав вітер. від його поривів деренчали вікна. А в хаті було тепло, затишно. На сковородці шкварчало сало і викликало апетит.

Перекотій налив ще по чарці.

- Кажете, я образно оповідаю. Бо знаю життя. А воно ж і складається із сили-силенної образів, яких ми не помічаємо або не розуміємо... Щоправда, отих гестапівців, що наїхали, ніби татарва в козацький стан, не можна було не помітити. Усі з автоматами, злющі. Бо де ж таке видно, щоб якісь нерасові, некультурні свині-унтерменши розстріляли німецького офіцера? Та це ж небувале явище!.. Роззброїти! В кацет! Прямих винуватців повісити!.. О ні, зачекайте, короткі руки маєте. Забуваєте, що із-за того вашого офіцера, що не виконав в бою наказу, пролилася козацька кров... Поки гестапо метушилося, наші тримали зброю під рукою. Тяжкі німці на думання та рухи, та цим разом скоро зрозуміли, що тут може пролитися і їх арійська кров... Отак, пане сотнику, що значить триматися разом... І союзників на Балканах ми як не мали, так і не маємо. Взяти усташів. Занадто вони вже нацисти і католики. Козаки православні, і більшість нашої молоді вперше побачили церкву в Польщі, а потім тут на Балканах. Але ідуть до кожної церкви. Нема православної, підуть до католицької чи лютеранської. Бо церква є церква, як і Бог один. Тільки ж, не можуть козаки спокійно дивитися, як усташі вирізують цілі православні сербські села і кидають дітей в криниці... Таким союзникам, даруйте на слові, грець в о...ку. Або взяти четників генерала Міхайловіча. Ну що з них візьмеш? Торгаші з них добрі, нема де правди діти. Виміняти барана чи барило вина - раз плюнути. А от воювати - чортма... Взагалі їх політика - самі не знають, на яку ногу стати, чи на праву короля Петра, чи на ліву комуніста Тіта... Не певні вони нам союзники, це факт... Є ще тут на Балканах, самі знаєте, корпус білих еміґрантів. Але все це старички. Боєвих хрестів ще з часів Авраама - до дідька, а боєвого духу чортма. Сотнями, чи як у них, ротами командують давно відставні генерали, а чотами - полковники. Хіба ж вони здатні днями та ночами лазити в горах... А головне, козаки за самостійну козацьку державу, а чі все ще з своєю монархією носяться, як дурень з ступою. Минулося. Було та загуло... Або взяти Власова. Від його празького маніфесту - так і відганяє задріпаною Росією. Таким союзникам - по сто греців в с...у... Ви ось смієтесь, пане сотнику, бо молодий і багато чого не помічаєте... Пригадуєте, як наш полк відвідав Шкуро?.. Звичайно пригадуєте. Бо то прославлений кубанський генерал. Вишикувався тоді, як пригадуєте, наш полк зустрічати дорогого гостя. На козаках і конях все блищить. На правому флангу боєвий прапор. Перед кожною сотньою значковий з козацьким значком на списі. Сурмачі на білих конях... Та й сам Шкуро з'явився - носа не підточиш. У парадній черкесці. На грудях цілий іконостас боєвих хрестів. Козацька шабля виблискує дорогою прикрасою... А що з того? Пригадуєте, як

почав він промову до полку, так за кожним словом - матюк. Наші хлопці, теж не без того, щоб часом кріпко лайиутись. Але щоб генерал, перед боєвим прапором, посіченим кулями і зрошеним кров'ю синів, так розкидався матюками!.. Та ж він промовляв до молоді, до своїх синів... Грець і такому союзникові в с...ку...А тепер, пане сотнику, зважте самі, чи є у нас вірні союзники? Нема! Бо козаки люблять волю і правду, шанують батьків і дітей, чужого не хочуть і своє бережуть... А за це, багатьом сильним світу цього - в печінках сидять!..

Старий хорунжий замовк. Мовчав і Журба. Думав над почутим і дивувався, що раніше на це все мало звертав уваги. Жив, воював - не оглядаючись на пройдений шлях і не заглядаючи в майбутнє. Знав за що воює, та не дуже приглядався до життя. Вірив у долю, свій народ, боєвих побратимів. І це, здавалося, головне. Але виходить, що кожна в житті, на перший погляд дрібниця - має певне значення, суть. І кожна окрема дрібниця тягне за собою інші дрібниці, а разом вони створюють проблему. І якщо її відразу не подолати, вона може обернутися в серйозну подію, яка завдасть лиха - і йому, і його найближчим друзям, і його народові. На війні, завжди вважав себе неважливою краплиною, яка не може змінити ходу подій. Так само свій колишній ескадрон, а тепер кінну сотню, ніколи не зараховував до вирішальної сили на війні. Навіть смішно було про таке подумати. А от виходить, що їх козацький корпус тримається без поразок на Балканах - лише завдяки великому значенню кожного окремого козака, чоти, сотні, які творять полки, полки бригади, з них складаються дивізії, а з дивізій - корпус... Так, правду каже старий хорунжий. Неспроста молодь сотні кличе його "Сковородою в мініятюрі"... Не мають козаки союзників на Балканах. Самі вороги та неприятелі...

І нараз, відчув небувало сильну приязнь до людей свого оточення. Навіть не міг уявити життя без них. А з тим почуттям прийшла і певність, надія на ліпше майбутнє. Мабуть, посміхнувся, бо почув:

- Щось веселого пригадали?

-Розвеселили ви мене, пане хорунжий, напочатку. А потім нагнали страху. Стуливши разом - веселість перемогла!..

- Тоді, може ще вип'ємо по чарці?

- Ні, мабуть годі. Треба ще до канцелярії зайти. Може є якісь новини...

2

Тільки вийшов з хати, а тут з'вязківець конем жене.

- Пане сотнику! Там якийсь наказ в канцелярії є!..

- Злізай!.. Другий раз знатимеш, як за командиром сотні однокінь гнати. Бігтимеш слідом. А як відстанеш, посажу

на гауптвахту!.. У пластуни б вас, абреків чеченських. А то звикли сідла витирати штанами!..

- Дозвольте щось сказати.

- Ну?

- Щодо витирання сідел... Я своє сьогодні гусячим жиром змазав. А у вас шаровари нові. Самі розумієте...

- Хочеш викрутитись? Не вийде. Бігтимеш слідом. Готовий?

- Може спочатку роззуюсь. Бо як відстану і прямо на оту гауптвахту, на сам хліб і воду. Самі знаєте...

О, Журба добре знав, що на ту гауптвахту якимись таємними стежками-доріжками потрапляє борщ із сотенної кухні, та ще й в необмеженій кількості, та ще напів з м'ясом, та ще із сметанкою... Але покарати за неувагу до командира сотні треба. Вирішив дати одну добу, для прикладу іншим.

Та це рішення виявилося безрезультатним, бо козак, хоч і не роззувся, не відстав від коня - ні на крок. Довелося простити. Кинувши йому поводи, пройшов до канцелярії, прочитав наказ і довідався, що його, урядників Бур'яна і Горба, козаків Подгурського, Батлука і братів Юрка та Василя Верещаків - викликають до штабу полку в негайній справі.

В штабі полку повідомили, що їх потребує штаб бригади. Навіщо? Чому саме їх? - у відповідь коротко: "Там пояснять". В штабі бригади та ж історія: "Пояснять в штабі дивізії". А там, ніби усі штаби змовились: "Щось штаб корпусу з вас комбінує"... До штабу корпусу добралися на другий день. А там, як сніг на голову: "Їдете до Німеччини показати своє мистецтво володіти конем".

Почувши таке, урядник Бур'ян - колишній чемпіон всесоюзних кінно-спортивних змагань - кріпко лайнувся і додав:

- Що за йолопи ці німці? Тут вже другий фронт відкрився, земля під ногами горить, а їм давай - цирк!..

Журба зробив зауваження щодо критики начальства, щось подумав і сказав:

- Ну що ж, покажемо цим непоправним йолопам - ще й цирк.

... Один офіцер, два урядники і сім рядових козаків, вибрані з усіх полків, два дні чистились, купались, стриглись, одним словом, наводили вигляд, достойний культурної Европи.

Такі ж муки готування пройшли теж десять коней - ліпші з ліпших з усіх полків. Їх бідних тварин два дні мучили щітками, скребницями, копитними ножами, милом... Козакам видали нову козацьку форму. Журбі, як офіцерові, форму підганяли два кравці. Цілу ніч не спали і Журбі не давали - все пороли, різали, знову зшивали... Десь взялися драгунські сідла, новісінькі, із запахом сириці, ніби щойно з лимарського заводу... Кожному козакові понашивали на сині шаровари широкі червоні лямпаси. Подивишся - самі генерали та генштабісти...

Коротше кажучи, усі живі учасники поїздки до Німеччини і їх екіпіровка - форма, сідла, підсідельники, похідні сакви, вуздечки, чомбури - самий блиск!..

Для супроводі групи козаків призначили перекладачем німецького унтер-офіцера. Якусь суміш німця з словянином. І як перекладач - це була бідненька суміш мов: російської, української, польської, словацької і трохи набрався сербської. Але Журба не журився. Навпаки, був дуже радий, що усі паперові формальності, усі марш-та інші "бефелі" буде полагоджувати перекладач.

І знову біжить потяг чавунною дорогою. Стукають на стиках рейок колеса, легенько хитаються вагони, мчить назістріч чужий ляндшафт...

У товарному вагоні - десять козацьких коней. Біля них козаки. А Журба з перекладачем - у пасажирському вагоні, в окремому купе.

Жити можна. Розгортається перспектива ближче побачити Німеччину. Трохи псує настрій сама мета поїздки. Що не кажіть, а виставляти себе на показ якимсь циркачем, не кожному подобається. Заспокоює перекладач, мовляв, згадка урядника Бур'яна про "цирк", не відповідає дійсності, бо вони показуватимуть своє і кінське мистецтво не цивільним зівакам, а військовим людям, і не для якоїсь там розваги, а виключно з метою обміну теоретичними і практичними знаннями в ділянці... Одним словом, щось вроді тактично-спортивно-ветеринарної науки... Такий "науковий" характер поїздки Журбу смішить, як і сам перекладач своїм намаганням надати усій цій затії - мало що не міжнародного значення.

Веселі й козаки. Будь-що-будь, а трапилась рідка нагода подивитися зблизька лиходійну Німеччину, Третій рейх на глиняних ногах, історичні місця ганебної слави, смердючу від травлення в жлунку культуру, приречених фонів-баронів та іншу німецьку нікчемність... Не журяться козаки, бо вразі краху "нового порядку", запаслися усім необхідним на початок. У кожного в сідельних саквах, крім запасних підков та ухналів, югославське сало, сливовиця, тютюн. Жити можна.

Два дні лазили вулицями Берліну. Дивувалися і людей дивували. Якийсь німецький фельдфебель, з прусськими вусами, побачивши на козацьких шароварах червоні лямпаси, мабуть, подумав, що перед ним генштабісти якоїсь союзної країни, сполученої віссю Берлін-Рим-Токіо. Він витягнувся, мало що не виліз з шкіри, простягнув перед собою руку і як гаркне на всю вулицю: "Хайль Гітлер!"... А Бур'ян у відповідь: "Хай гикне!".

На третій день прибули до міста Люнебурґу, де стояв традиційний кавалерійський полк, і де служба була спадковою - батьків зміняли сини. Козаків помістили у військових казармах, а Журбу з перекладачем у маєтку багатого барона. Сам барон поневірявся на східньому фронті, і господинею лишилася баронеса - типова німка: білява, грубенька і злюща як сатана. Вона відразу зрозуміла, кого дали їй на квартиру і ледве стримувала своє расистське призирство. Прямий вибух обурення, що в розкішних покоях її багатого спадкового

палацу походжає якийсь унтерменш, стримувала особа командира кавалерійського полку, який особисто попросив баронесу прийняти на квартиру козацького офіцера. Псувати відносини з оберстом - таємним відвідувачем баронеси - чистокровна арійка аж ніяк не хотіла... Напружену атмосферу трохи розряджували дві молоденькі німочки-покоївки. Вони відразу виявили симпатію до козацького офіцера, інакше не кликали, як "гер генераль" і тут же мило червоніли...

Два дні козаки спостерігали навчання полку. Порядок, дисципліна - ідеальні. Але виконання усіх маневрів - механічне, мертве. І коні - породи "тракена" - хоч і великі, гарні, але зовсім не верткі. Урядник Бур'ян раз виліз на такого коня, а потім заявив: "Сидиш, як на танку"...

Враження про німецьку кавалерію лишилося у козаків препаршиве. Хіба ж це кавалерія? Взяти козацьку кінноту. Коники верткі, як дзиґи,і швидкі, як вітер. І вершник на такому конику почуває себе певно.

Два наступні дні козаки показували своє мистецтво володіти конем і здібність козацького коня розуміти вершника. Найбільше захоплення у німців викликав урядник Бур'ян із любилою "Зіркою". Це мале і жилаве козаченя - колишній сержант совєтської козацької дивізії - і кобила "Зірка" - вертка як дзиґа - таке виробляли, що німці від дива аж присідали...

Потім офіцери полку влаштували козакам пародний обід. Був навіть шнапс. Німецькі офіцери, здебільше молодь, виявилися не такими незграбними і тупуватими, як їх коні. Вони сміялися, жартували, один за одним підносили тости в честь козаків - наїздників "дикого поля"... Журба не лишився в боргу і підняв тост за усіх добрих солдатів у світі. Не усім подобалось. Хтось з німців запропонував, щоб козаки показали своє мистецтво танцювати. З казармів принесли акордіон. Серед козаків виявився добрий акордіоніст і вдарив гопака. Той же урядник Бур'ян пішов у присядку. Німці за ним. Падали, реготали, плескали в долоні.

Так ще кілька днів - ділові години змінювались веселощами. Та в житті нічого постійного нема, особливо, в житті козаків. Так одного дня сталася подія, в яку втрутилася поліція... Кажуть, що де тільки з'являться козаки - чи в боєвих, чи в мирних обставинах - не обійдеться без переполоху.

В місті Люнебурґу обставини тоді були цілком мирні. Мирний настрій у козаків навіть збільшився, коли вони зустріли на вулиці дівчат-землячок. Радості не було кінця.

- Рідні, любі дівчата!.. Це справді ви? Чого ж ви соромитесь? Що бідно вбрані?.. Та ж, хіба ми не розуміємо! Скажіть, як живете на німецькій каторзі?..

- А ви теж справжні, наші?.. А що це за форма на вас?.. То ви і є ті козаки, що про них все місто говорить!.. Хіба ж ми вас, рідних, встидаємось. А живемо ми поганенько. Не дай Боже ворогам так жити...

Виявилось, що дівчата працюють на фабриці бісквітів, а

мешкають у спеціяльному гуртожитку-в'язниці.

- Ану, ведіть, показуйте вашу в'язницю! - вигукнув урядник Бур'ян.

- Що ви!.. Тамечки і близько не підпускають сторонніх... Нас потім живцем з'їдять за те, що вас привели...

- То вони ще й так, трястя їх матері! - вигукнув другий козак. - Ось ми їх гарненько провчимо, як над нашими дівчатами знущатися. Пане сотнику, дозволяєте?

- Чому ні! У мене теж сверблять руки до такої справи!.. Ходім, хлопці!..

Начальниця гуртожитку здивовано і перелякано дивилася на козаків, бо, мабуть, вперше в житті їх бачила. Бідна - трястя її матері - німка не знала за кого прийняти непрошених відвідувачів - чи за людей, яких треба негайно випроводити, чи за начальство, яке треба боятися.. Збита з пантелику козацькими червоними лямпасами, начальниця гуртожитку вирішила, що прийшла якась інспекція і почала любязно посміхатись.

Урядник Бур'ян, змекитнувши у чому справа, шипонув Журбі на вухо:

- Дозвольте грати ролю старшого інспектора?

На-згоду Журба хитнув головою.

Здесяток німецьких слів - найбільш практичних - Бур'ян добре засвоїв ще в таборі полонених. Довго не думаючи, він вигукнув:

- Кіхен!..

Перелякана німка метнулася коридором і запобігливо відкрила перед Бур'яном кухонні двері. У великому котлі, вмурованому в плиту, щось варилося. Бур'ян жестом Гітлера показав на черпак. Німка заметушилася. Схопила тарілку, столову ложку, налила в тарілку варива, ще й підсунула стілець.

Бур'ян підніс до носа ложку, зробив на обличчі гримасу і як крикне:

- Шайзе!.. Век!..

Очевидно, начальниця гуртожитку "остовок" вирішила переконатися, що то було за начальство?.. А козаки, повернувшись до казармів, довідались, що вже телефонували з поліції і попереджали про бешкетярство козаків...

Кажуть: "переможців не судять". Це поняття тільки й врятувало козаків, бо все місто, разом з поліцією, тільки й говорили про фахову перемогу групи козаків над німецьким кавалерійським полком.

Вже підходив день вороття на Балкани, аж несподівано прийшла телеграма із штабу корпусу з наказом змінити маршрут: замість повертатися на Балкани, їхати до Франції.

Ввечорі того ж дня прийшов додатковий наказ з поясненням, що у французькому місті Безансоні стоїть кавалерійська частина, якій теж треба показати козацьке мистецтво їзди на коні...

3

Безансон - типове французьке місто, із залишками доби середньовіччя. Кам'яні мури, порослі мохом. Столітні дерева. Вузенькі вулички, вимощені бруком. Скверики, де прогулюються няні з дітьми буржуа. Ресторани із столиками на вулиці. Нічні кав'ярні. Якісь підозрілі пансіонати. Брудні готелі, сповнені привидів, таємничих пошептів, зітхань, ріпінь...

Не зважаючи на осторогу Журби, козаки кинулися зазирати на молоденьких "мадмуазель", сподіваючись взаємності, бо хто у світі не чув про такі відкриті можливості у Франції. Та після випадку, коли один козак повернувся з таких нічних мандрів без гаманця, годинника, золотого хрестика і срібної серіжки - охота до "мадмуазель" зникла безповоротно...

Потягнулися дні з такою ж чахардою всіляких фокусів з конем, на коні і під конем - як і в німецькому місті Люнебурґу. Прагнули козаки на Балкани, у свій полк, до земляків, боєвих побратимів. Але, як кажуть, наказ є наказ. Терпи козак, отаманом будеш.

Журба отаманом себе не почував, але, старшим групи був і почував усю за неї відповідальність. Та й у самого не виходило з голови, як би вибратися з цієї Франції. Десь недалеко вже гуркотів другий фронт. Не сьогодні-завтра накриється німецька окупація Франції. А навколо - партизанів, аж кишать, не менш, ніж на Балканах. І не менш вони люті, жорстокі, підступні. Потрапиш до них - шкіру з живого здеруть...

Почав прикидати в голові різні варіянти "самостійної поспішної евакуації". Але усі пляни випередив наказ начальника гарнізону - залучити групу козаків до складу кавалерійського полку, який вирушав на операцію проти партизанів.

Почувши про це, козаки обурились.

- Чи вони мріють,що ми їм якісь попихачі?!..

- Досить того, що на Балканах партизанів приборкуємо!.

- Чи ви бачили щось подібне! Затикати козаками кожну діру... Та пропади ви пропадом!..

Журба заспокоїв. Мовляв, наказ є наказ. При цьому натякнув, що в умовах операції проти партизанів трапляються всілякі можливості, комбінації, виходи... Така арґументація хлопцям подобалась і вони притихли.

З групи Журби зробили полкову кінну розвідку. Німецький оберст аж підскакував від радості, мовляв, сам Бог післав йому таких розвідників.

- Хвали, хвали... - бубонів собі під ніс урядник Бур'ян. Монокль носить і думає, що на нас поїде...

Операція проти партизанів провадилась в горах, що тягнулися в напрямі швайцарського кордону. Гори майже такі, як югославські. І тактика партизанів подібна. Лихо тільки в тому, що німці у Франції, як і на Балканах, безнадійні профани щодо боротьби з партизанами...

Німецький оберст повів свій полк на операцію проти партизанів у кінних ладах. І Журбі наказав вирушити в розвідку на конях. Журба заперечив, заявивши, що наказ він, звичайно, виконає, але як - це вже нехай лишиться на його власний розсуд, бо розвідку партизанів, та ще й в горах, зручніше провадити по-пластунському.

Так і вирушили. Десять козаків, озброєних німецькими автоматами і гранатами, що їх розпорядився видати оберст ще в Безансоні, розтягнулися ріденькими гусачками обабіч гірської дороги. Спереду - на зоровий зв'язок - стежа. А позаду - коноводи з кіньми.

Якби ж оберст колись в своїй службовій кар'єрі поцікавився формами та методами ведення партизанської війни, він теж наказав би своєму полкові позлазити з коней. Але цього не сталося...

Ідуть козаки обабіч гірської дороги, від якої підіймаються положисті схили, порослі віковими деревами і чагарником. Де-не-де дорога проходить відкритою прогалиною і тоді її видно, як на долоні. Ідуть козаки і виду не подають, що приглядаються кожному кущику, прислухаються кожному шарудінню.

Веде Журба жменьку козаків, а в самого метається в голові тривожна думка: "Ось тут, в цьому місці засіли партизани... Ні, ще не тут. Цим разом обійшлось"...

Думає Журба про кінну колону,яка рухається десь позаду, і закрадається тривога за неї. Коні в такій ситуації - тільки перешкоджають, затримують бойове поготівля. Ось, не дай Боже, вдарять із засідки партизани, і в кінній колоні почнеться замішання, паніка. Поки позіскакують з коней і заберуть їх коноводи, багатьох скосять партизанські кулемети...

Без коней в таких випадках зручніше. Просюрчить перша кулеметна черга - а козак вже за горбочком, за каменем, за деревом. І коні, що десь позаду з коноводами, врятовані.

Не турбується Журба за себе і своїх хлопців, бо добре знає, що в таких випадках робити. Партизанська засідка, як звичайно, розвідку пропустить, щоб несподівано обстріляти головну колону. Знає Журба, що розвідка не повинна втручатися в бій, а продовжує рухатися вперед, виявляючи інші засідки. Та й чим може допомогти якась жменька козаків проти незліченої сили партизанів?..

За закрутом дороги - знову прогалина, заллята сонцем. Праворуч - високий пагорб, вкритий мілколіссям і чагарником. А ліворуч - висока стрімка скеля, звідки можна без промаху кидати гранати. Як граната - так і купа побитих на дорозі...

Ідеальне місце для засідки. Ось як вийде колона на прогалину, так і почнеться кадрибалет...

Стискається в тривозі серце Журби. Не дає покою передчуття нещастя. Пройшов з хлопцями вже половину прогалини.

Ще сотню кроків і знову увійдуть у тінь столітніх сосен і дубів. А передчуття нещастя - вже видається реальністю. Сповільнив Журба крок і чекає поки наженуть коноводи з кіньми... І тоді ж, десь позаду, почалось. Торохнотіли кулемети, сипали горохом автомати, гупали гранати.

Оглянувся ще раз в напрямі того пекла і гукнув:

- По конях!..

4

Захопили партизани кілька десятків німецьких коней і пустилися навздогін козаків.

Несуться гірською дорогою козацькі коні - аж у вухах свище. Спритно оминають виступи скель, перемахують вітром ями, звалені дерева, рятують від смерті своїх вершників.

В"ється дорога між скелями, виходить на прогалину, знову поринає під крона дерев. Шмагає низьке гілля. А прогавиш - стьобне гілляка по шапці, і вона вже на землі. Кінь рветься вперед, рятує від загибелі козака, а він натягає поводи.

- Стій, чортяко!.. Шапку загубив!.. Може голову тут складу, а шапки не залишу на сміх червоним макогонам!..

Ой і добрі ж козацькі коники. І шапку козак врятував і від партизанів утік. Відмахали козацькі коники вже не один кілометр гірською дорогою, вже всі у милі, а бігу не сповільнюють, тільки хроп'ять.

Осадив Журба коня і слухає гори. Здається, погоня відстала. Над'їхав урядник Бур'ян і став конем поруч. З другого боку під'їхав урядник Горб. Мовчать. Один дивиться кудись між вуха коня. Другий пестить свого скакуна по шиї. Чекають урядники, що скаже сотник. Чекають його слова-наказу.

Мовчить і Журба, косить очима на обох, вивчає, відгадує думки. Бо ситуація склалася така, що самим званням сотника не допоможеш, голими наказами до пуття не доведеш. Тепер, ось на цьому місці, вирішується доля їх усіх - десятьох в чужих горах, серед ворогів...

Ще раз обернувся в сідлі і подивився в напрямі вже затихлого бою. Послухав, чи нема погоні, чекає, що скажуть хлопці.

Урядник Бер'ян поляскав коня по шиї і мовив:

- Зважте самі, пане сотнику, нема вже нам вороття туди...

- Святе слово каже Бур'ян, - відозвався урядник Горб. - - Самі німці каші наварили, самі нехай і висьорбують...

- Накапустили, що й казати...

Журба змовчав. Щось подумав і тихо наказав:

- Злізай... Усім в кущі... Один біля дороги на чатах.

Поставали в коло вісім козаків. Коней тримають в поводу. Мовчать. А посеред кола примостився на пеньку Журба і вивчає мапу.

Ось він підвів голову і сказав:

- Вирішуйте, хлопці, що будемо далі робити.
Мовчать.
- Уявіть, що я вже не командир ваш. Бо вже і я не маю над собою начальства. Вільний, як козак...
Мовчать.
- Може винен перед вами, що завів у цю біду?.. Тоді судіть козацьким судом.
Урядник Бур'ян зробив крок вперед.
- Вибачайте на слові, пане сотнику, але ви говорите якусь хріновину... Так кажу, хлопці?
- Так.
- Суща правда.
Бур'ян витягну кисета і почав скручувати цигарку.
- Знаю я вас, пане сотнику, ще з боїв на Україні. Потім підчас формування дивізії у Млаві. І останньо на Балканах. Були ви до козаків суворі, але справедливі. Бувало карали, але з нашим братом інакше не можна... Не нарікали на вас хлопці і в бою. Тому нема за що вас судити. Були ви нашим командиром донині і лишайтеся надалі... Так кажу, хлопці?
- Авжеж.
- Ліпше не скажеш.
- Куди ви, туди і ми...
- Аж так... - посміхнувся Журба. - Тоді маю для вас неприємність. Знову буду наказувати, а не питати...
- Та вже якось витримаємо.
Журба зорієнтував мапу на місцевості. Приблизно визначив місце перебування і повів пальцем на схід.
Палець вперся у швайцарський кордон.
- Ідемо в Швайцарію...
- Фью!.. - свиснув хтось.
- Виходить, в самий центр міжнародніх конвенцій, - обізвався другий.
- А чи це далеко? - запитав третій.
Журба зірвав травинку, приклав її до маштабу мапи і відміряв віддаль.
- Звідси до швайцарського кордону кілометрів десять попрямій. А горами - це візьме день переходу, може більше...
Нараз, від дороги почулося шарудіння чагарника. З нього вискочив блідий, закеханий вартовий.
- Партизани!.. Дорогою йдуть!.. Кінця не видно!..
Якусь мить вагання. І знову команда:
- По конях!..

5

І знову несуться козацькі коники гірською дорогою. Але від куль не втечеш. Свічать над головою, збивають гілля,

рекошетом дзенькають до скель, довбають дорогу під ногами коней...

Ой, і припало ж вам, коники, побігати нині! Чи витримаєте цю несамовиту гонитьбу? Чи врятуєте від смерті своїх вершників?..

Спідкнувся один кінь і припав на коліна. З шиї струмочком біжить кров, а в очах передсмертна туга. Застигла туга і в очах козака.

Прощай конику, друже вірний. Низький поклін тобі за службу довгу...

Надлетів другий козак і простягнув руку.

- Сідай ззаду на крупа!..

Упав другий кінь, урядника Бур'яна. Потім козак, що був позаду, зойкнув і схопився за плече. А кулі вже сюрчали з боків.

- Знову засідка!..

- Кінець!..

Нараз, дорога круто повернула і вивела на широку прогалину, а серед неї - якийсь гірський фільварок. Кам'яна будівля, ще дві менші, неподалік криниця. Навколо - ні душі.

- За мною!..

На подвір'я фільварку влетів останній козак. Поруч біг, схопившись за стремено, урядник Бур'ян. Як вихор, зіскочили з коней, зачинили дубові ворота і засіли за кам'яним муром, виставивши перед собою автомати.

Журба почав оглядатись. Навколо могильна тиша. Ні стрілянини, ні вигуків, ні прокльонів. Гори притихли. Та Журба насторожений, не вірить цій зрадливій тиші, знає, що партизани ідуть по п'ятах, може вже десь близько, підкрадаються.

... На нічному небі перекосився серп місяця. Навколо чорні гори. За криницею брязкають вуздечками коні. Де може непомітно підповзти ворог, залягла сторожа. Біля житлового будинку - вартовий, готовий кожної миті повідомити про небезпеку. Біля нього кілька кліток з кролями. Він прислухається. Кролі стукають лапками і нагадують дитинство, коли батько теж мав кролів...

Решта козаків відпочиває в будинку. Тут дві кімнати і кухонька. Вікна виходять на усі чотири сторони, і біля кожного вікна присів козак, готовий обороняти своє вікно.

З кухні вхід в підвал, і там виявилось повно пляшок з молодим шампанським. До нього допалися виснажені спрагою хлопці, і тому всі, крім варти, міцно сплять.

Не спить тільки Журба. Примостився на старенькому дивані, заклав під голову руки і думає. А ті думи не легкі, сповнені тривоги за себе, за хлопців, що довірили йому свою долю...

Метаються думки, не дають спокою, шукають якогось виходу. Треба щось робити, на щось зважитись, бо відчуває, що партизати близько, притаїлися, чекають світанку, щоб штурмувати фільварок...

Ніби якась стороння сила зірвала на ноги.

- Готуйсь вирушати! Лишаємо фільварок!.. Коней - в поводу!

Від фільварку тягнулася далі в гори вузька, ледь прохідна стежка. Слабо світив серп місяця. Навколо лягла тиша. Часом зашарудить необережно зачеплена гілка або покотяться камінчики з-під кінських копит...

Пройшли не більше ста кроків, як ніч протяла автоматна тріскотня.

Все. Кільце замкнулось. Виходу нема...

6

Вже другий день обороняє десять козаків оточений з усіх сторін фільварок. Вже й до думки про смерть звикли. Тільки не хочеться вмирати на цій чужій землі.

А ворог напосідає звідусіль. Безперестанку обстрілює вікна і двері будинку, підповзає, зосереджує на якомусь відтинку оборони вогонь і кидається на штурм.

Вікна до половини затулені перинами, подушками - куля не проб'є, заплутається в пір'ї. Кухонні двері забарикадовані старим дубовим комодом, а на ньому - ручний кулемет. Він обстрілює усе подвір'я і не дає партизанам перелізти через мур.

Стінки будинку кам'яні, завтовшки у пів метра. І вікна вузькі, ніби бійниці. Таку фортецю триматимеш довіку. Та набоїв обмаль... Обережно, економлячи кожний патрон, але влучно, без промаху відстрілюються хлопці. І німецький кулемет, найновішої конструкції, легкий, зручний і січе, як чорт. Тільки ж набоїв все менше й менше...

Допіка теж спрага. До криниці не підповзеш - ні вдень, ні вночі. Пробували кілька разів, та партизани не дають, січуть автоматами, перетинають шлях, не допускають до води. Як поранили одного сміливця, Журба заборонив дальші вилазки. А спрага допікає дедалі більше.

Вже другий день п'ють хлопці - замість води, шампанське. Дорогий напиток,що й казати, але джерельна водиця - куди ліпша. І м'ясо кролів - хоч і біле, ніжне, та солодке, без солі. Хіба ж ним наїсися. Варять хлопці кролів у кухонці в якомусь казанку, і не у воді, а у тому ж клятому шампанському.

Тримаються козаки, борються за життя і побиваються за своїх коней. Як почалася стрілянина, двоє зірвалися з припону, перескочили кам'яну огорожу і зникли серед хащів.

Потім, поранило одного коня, другого... Хлопці ведуть вогонь і - не дай Боже зачепити коней. А ті кляті французи не дивляться, не дбають, пуляють по коням... Як поранило коня урядника Горба, присів на підлозі і застогнав, ніби поранило його. Кінь метається на землі, не може стати на поранену ногу, тіпається головою до кам'яного муру, а козак стогне, рветься рятувати коня.

Двоє навалилися на нього, тримають, не пускають до коня.
- Облиш, Сергію... Не побивайся так... Коня не врятуєш, а сам загинеш...

Пополотнів урядник. Вже спокійно підійшов до дверей. Відштовхнув кулеметника і сам короткою чергою порішив коня, покінчив муки свого вірного чотириногого друга...

Переконалися партизани, що кам'яний будинок штурмом не візьмеш. Кулі тільки у рекошети бавляться, дзенькають, відскакують від стін як горішки. Міни теж не беруть, а гармат у партизанів чорт-ма. Надумали підпалити дах, та оборонці й близько не підпускають, з кожного вікна чекає партизана смерть. Та й навіщо їм поспішати? Цю жменьку козаків можна взяти помором. Не фізичним, звичайно, бо голодом їх не візьмеш. І дух не зламаєш. А от боєприпаси у них кінчаються. Ще день і бери їх - хоч голими руками...

Знає це й Журба. Ой, як добре знає. Обійшов хлопців і перевірив боєприпаси. У кого автомат, лишилося по одному диску, і ті не повні. До карабінів - теж, як кіт наплакав. А кулемет - з вечора мовчить...

Спустився у підвал і напився шампанського. До горла підійшла нудота, а спрага ще більше запекла. У кухні на столі стояла миска з кролячим м'ясом - солодким, хмельним, з'їси лапку і напів п'яний. Відвернувся Журба з огидою і пройшов до суміжної кімнати. Біля вікна прихилився, і саме враз, бо ззовні застукали по стіні кулі. Кілька пролетіли крізь вікно і човгнули по протилежній кам'яній стіні.

Знову тихо. Біля вікон причаїлися хлопці, що були на чатах. Тільки очі блищать. І думає кожний з них, напевно, те ж, що й Журба...

Кожного він знає, як рідного брата. Навіть ті, що з інших полків - рідніші рідного.

Ось біля вікна-бійниці стоїть на чатах Сашко Бур'ян. Кубанець. Колись служив сержантом в совєтській козацькій дивізії. Невеличкий, тонкий, та міцний як сталева пружина, самі м'язи та жили. Розвернеться - з ніг зіб'є. І спритний як рись, і розум меткий. Правда, хитрий як лис і на ввесь світ дивиться з упертою зневагою. А дисципліну знає і шанує. Кожний наказ - вмре, а виконає.

З другого боку вікна, трохи висунувши голову, вдивляється в ніч Петро Батлук. До війни працював на одному сальському кінному заводі. Батьки загинули з голоду в 1932. Поховав їх у садку біля хати і подався із рідної станиці шукати порятунку в інших краях. Ледь живий дотягнувся до кінного заводу в сальських степах, а там знайшлися добрі люди і врятували від голодної смерті...

В куті кімнати, де не досягають кулі, спить Тарас Криворотько - до війни студент краснодарського педінституту. Невеликий, худий, згорнувся клубочком у темному куті, майже не видно. І спить тихо, спокійно, ніби дитина. Та в бою він не має меж відваги. Лізе в самий вогонь, нехтує смертю. І

ніхто за нього не турбується, бо ще на східньому фронті казали, що заворожений від куль...

В суміжній кімнаті вікно охороняють брати - Василь та Юрко Верещаки. Типові степовики. Обидва чорняві, високі і стрункі. Зустрілися в німецькому полні і відтого часу вже не розлучаються. У Млаві, підчас формування козацької дивізії, так і заявили: якщо не призначете в одну сотню, втечемо у ліс, аби бути разом...

У кухні обороняють двері і обстрілюють подвір'я фільварку чотири козаки. Старшим тут урядник Сергій Горб. До війни працював агрономом в якомусь кубанському радгоспі. Спокійний, витривалий, діловий. Не припустить жодного недбальства, зокрема, у відношенні до коней. Козаки так і охрестили його - "конячий батько"... Тут же в кухні біля кулемета - Іван Борисайко і Віталій Найчук. Обидва кияни, і обидва вчились до війни у Київському Університеті. Як почалася війна, Борисайка післали зараз в тамбовську кавшколу, яку згодом кинули на фронт під німецькі танки. Пораненим Борисайко опинився у німецькому полоні. В 1943 році, як тільки пригріло весняне сонечко, утік з полону. З Прусії до Вінниці, перетявши два державні кордони, йшов кілька місяців. Вдень відпочивав в якомусь сховищі, а ночами йшов. Якось вижив на лісових ягодах і сирій городині. А вже в районі Вінниці напоровся вночі на вартового обозу казацької частини. Наївся борщу і заявив, що далі не йде, бо тікав з полону лише з метою -ще раз перед смертю наїстися рідного борщу... Доля Віталія Найчука склалася дещо інакше. Як почалася війна, з групою студентів університету вигнали копати окопи під Білою Церквою. Там і захопили німці. Два роки в полоні. Ледве вижив. Як почув, що в Млаві формується козацька дивізія, пішов добровольцем. На запитання приймальної комісії - з яких козаків, довго не думаючи, відповів - із запорозьких. Хоч такого козацького війська вже давно не було, члени комісії весело переморгнулися і прийняли в дивізію...

Четвертим обороняв кухонні двері і виповзав вночі за кролями - Євген Подгурський. Хто він, звідки - ніхто точно не знав. Казали, що з безпритульних. Інші десь чули, що Подгурський з дитинства виховувався в армії. Потім його усиновив якийсь генерал і полюбив, як рідного сина. Вчив, виховував, возив із собою, де тільки кидала служба генерала. Хоч сам Подгурський ніколи нічого про себе не оповідав, ходили поголоски, що названий батько-генерал возив Євгена навіть закордон, коли генерала посилали спостерігачем на маневри якоїсь іноземної країни. Підчас сталінської чистки в 1937 році генерала розстріляли. Що потім було з Подгурським, лишилось таємницею. У козацькій дивізії з'явився вже на Балканах. Тоді в Євгена красувалися на грудях два боєві ордени. Тепер їх три, і три відзнаки за поранення...

Ходить Журба з кімнати до кімнати, в кухоньку загляне,

бо спокою не дають тривожні думки. Мотаються в голові, шукають виходу, порятунку. Обережно подивиться у якесь вікно, а навколо могильна тиша...

І ця тиша дедалі більше гнітить, чимдуж викликає почуття безпорадності, яке ось-ось перейде в байдужість. А це найстрашніше. Це стан, коли людина зрікається самої себе, викидає на смітник усе пройдене життя, усі здобутки і мету...

А партизани тільки й чекають, щоб довести козаків до такого стану. Виснажити фізично, духовно вкрай, а потім легенько всяти голими руками...

О ні, борці ви за свободу, справжньої ціни якої навіть не знаєте!.. Цю жменьку людий з далекого, незнаного вам краю так легко не візьмете. Це вам не німці, яких ви берете в полон цілими гарнізонами. Для "боша" ваш полон може й вихід якийсь, та не для козаків. Бо ваші французькі голови напхані комуністичною пропагандою, брехнею про світ, про життя, про найвищі духові цінності - про все живе і мертве, зокрема про козаків. Хіба ж ви знаєте історію волелюбного народу широких степів, зелених гір, повноводних могутніх річок? Хіба вас вчили про те, що цей народ найдобріший у світі, бо він навіть з ворогом обхотиться людяно. А ви,запаморочені брехнею, вважаєте козаків якимись нелюдьми, дикунами. Попадеш до ваших, випещених европейською культурою рук - шкіру з живого здерете... Не бути цьому! Пропади ви пропадом!..

За роки війни Журбі не раз доводилось бути в скрутних ситуаціях. Бувало що й доходило до стану безпорадності.Але лише доходило, та ніколи не дійшло. Завжди знаходився якийсь вихід - не ясний, не певний, сумнівний. І все ж, це був вихід. І якщо вже зважився на щось, то на шляху не ставала жодна перешкода. Тоді забувалося все на світі. Усе єство зосереджувалось на одній меті, яка, ніби вогник порятунку, тягла до себе...

Пройшов у середню кімнату і, щоб усім було чути,голосно наказав:

- Через п'ять хвилин вирушаємо!.. Коней лишити. Кулемет знищити. Решту боєприпасів порівно поділити між собою. Виповзаємо через кухонні двері. Перший я, за мною Бур'ян, останнім Горб... Біля воріт зберемося в щільну групу і так вдаримо... Вбитих лишати. Поранених підбирати... Мій заступник урядник Бур'ян...

7

Гори... гори... гори... Колись кавказькі,потім югославські, а тепер швайцарські Альпи... І що за доля припала цим останнім "могиканам" козацького роду? Адже ж, уся історія

козаччини нерозривно зв'язана з широкими безкраїми степами, де простір, вільність рухів і зір далекий ясний, де волелюбній козацькій душі широко, дозвільно...

А тут гори обступили вузеньку стежку, ледь помітну, зарослу дичиною. Скелі стискають душу у своїх холодних обіймах. Перед очима морок, просяклий вологим туманом. Тілом проходить озноб і ледве ступають вкрай змучені ноги...

А гірська стежка все крутіша й крутіша. Сковзаються на глиноземі чоботи, тягнуть до землі виснажене тіло...

Став Журба, перевів дух і оглянувся.

Слідом ідуть дев'ять хлопців. Розтягнулися довгеньким гусачком. Обличчя сірі, земляні. Глибоко запали очі, але в них все ще жевріють вогники завзяття.

Зустрівся поглядом з Бур'яном. Дивиться урядник і посміхається. Посмішка слабенька, надсилу, але щира, як і його душа.

- Таки вискочили з пекла, пане сотнику...

- Вискочили, Сашко, вискочили. Нех йому грець, - теж слабенько посміхнувся Журба і сів на повалене бурею дерево.

Дивиться Бур'ян на роздерту халяву журбининого чобота і далі посміхається. Журба мовчить, а той ніби байдуже:

- Шкода чобота, це правда, але нога, що не кажіть, дорожча

Знає Журба, на що натякає урядник, і відвів очі в сторону Ніби й нема чого соромитись, а все ж якось ніяково. Подумати тільки, треба ж було зачіпитися халявою за колючу огорожу для худоби саме тоді, коли напосідали партизани. Коли кожна секунда, кожний крок вирішували - жити чи вмерти... Тікаючи від партизанів, заплутався у колючий дріт і упав. Лежить горілиць безпорадний і нога тирчить догори. Попри ногу літають світлячки трасуючих куль, а він не може її звільнити. Підрахував Бур'ян і - замість співчувати, допомогти - посміхається, холера... І щойно коли партизани були вже зовсім близько, метнув у них дві гранати, вихопив свого ножа і розпоров халяву...

Надійшла решта хлопців. Хто де зупинився, там і упав безсило на землю. Євген Подгурський тулив до грудей перев'язану вище зап'ястя руку. Це було в нього вже четверте поранення за війну. У Юка Верещаки посиніла уся права половина обличчя, бо якраз у вилиці, майже під самим оком, тирчав уламок партизанської міни. Легко поранений був у стегно Петро Батлук.

Хоч як тоскно на душі, але радіє Журба, що усі хлопці живі. Ще раз обвів їх поглядом і вийняв з нагрудної кишеньки компас.

- Ідемо, хлопці, точно за наміченим маршрутом. За моїм підрахунком, до швайцарського кордону лишилося яких два-три кілометри.

- Ніби, рукою подати... - зауважив іронічно Найчук.

До нього шарпонувся Батлук:

- А тобі що, без коня вже й ноги наперед п'ятами повивертало?.. Звик штанами по сідлу совати, герой...

- Нема вже наших коників, - зітхнув Горб. - Лишилися ворогові напоталу...

Деякий час тривала мовчанка. Першим її порушив Бур'ян.

- А як нас, пане сотнику, прийме Швайцарія?

Журба трохи подумав і відповів:

- Як мені відомо, Швайцарія уклала з Німеччиною невтралітет, і усіх німців, що потрапляють на її територію підчас війни, роззброює і дає статус інтернованих до закінчення війни...

- Але ж, ми не німці! - вигукнув Найчук.

- Не перебивай. Я ще не закінчив, - мовив Журба і продовжив: - З нами, козаками, ніхто ніякої угоди, звичайно,не підписував. Тому у відношенні до нас може бути застосована окрема стаття... Але для нас лишається тільки одне: покластися на традиційний швайцарський невтралітет і гостинність. Надія слабенька, та іншого виходу нема - або вертатися у пащу розпропагованих червоних партизанів, або іти до Швайцарії... Мені пригадується, що ви усі постановили, щоб я далі вами командував. Отож, хлопці, підіймайсь і, без зайвих базікань, в дорогу!.. Порядок буде такий: я з Бур'яном іду попереду. Горб і Криворотько - у тиловій стежі. Передати їм усі гранати.

І знову потягнулася вгору крута стежка. Куди не глянь, скрізь густі, ледь прохідні зарості. А йти треба тільки вперед, туди показує компас. Там швайцарський кордон.

Не легка доля командира, навіть такої ледь помітної жменьки козакі. І водночас - велика честь командувати такими людьми, як Бур'ян, Горб, Криворотько, Подгурський, брати Верешаки... І тут же стоїть на чатах совість - не забувати цього Якби ж він був сам, ліг би ось під цим старим гіллястим кедром, простягнувся б у тіні його зеленої крони і завмер,даючи відпочити вкрай виснаженому тілові... Не знають хлопці - бо не подає виду - що й він вже ледве тримається на ногах. І не соромиться цього. Лише пам'ятає - добре пам'ятає - що він не має права показувати слабість, тільки приклад. Бо інакше - буде лихо...

Навчився Журба за час війни - на собі і на других - що фізичні сили людини невичерпані, поки живе воля. Нема волі - вийшли з покори фізичні сили. А тоді - підходь любий ворог і бери, хоч голими руками...

Старий, незайманий ліс, здавалося, не має кінця і краю. Тільки кінчаться густі зарості і відкриється якась прогалинка - шлях перетинають буреломи. Звалені бурями столітні кедри попереплітав дикий чагарник, якісь колючки та всіляка лісова дичина.

Перелізши через один такий завал, Найчук вскочив серед дурману та жовтозілля і почав кумедно чхати. Раз, в перерву такої нестерпної чхачки, кріпко лайнувся і мовив:

- Несе нас кудись нечиста! Ще якоїсь европейської культурної болячки наберемось.

На нього подивився з призирством Батлук.

- А ти, сама культура, гави не лови і дивись, куди стрибаєш...

Дальшій суперечці Журба не прислухався, бо й так знав, що ці два хлопці, хоч і нерозлучні побратими, та не можуть хвилини прожити, щоб не звести між собою якоїсь сварки.

Так ішов вперед не прислухаючись і не оглядаючись. Аж наздогнав із тилової стежі Криворотько і доповів, що Найчук відстає.

І тоді Журба знову пригадав оту "перевагу духа над матерією". Щось подумав і наказав:

- Вертайся до Горба і передай йому, щоб подалі відстав. А потім, наздоганяючи, підняв тривогу, мовля, партизани ззаду насідають... Зрозумів?

- Такого не зрозуміти!.. - весело вигукнув Криворотько. - Та ще й у відношенні до Найчука. Буде зроблено все чистенько, як ви наказали...

Найчук остаточно вибився із сил. Упав на стежці і зовсім слабим голосом сказав, що далі йти не може. Він лежав і не рухався, обличчя зробилося синє, в глибоко запалих очах стояла туга.

Над ним став Криворотько.

- Підіймайся, Вітько, бо хлопці вже далеко відійшли.

Той мовчав.

- Підіймайсь, кажу!.. Пропадеш за нічію душу. Нести тебе нема кому, бо й так усі ледь на ногах тримаються...

Найчук щось прошепотів посинілими губами, але не рухався.

Криворотько здвигнув плечима.

- Ну що ж, піду доповім сотникові, нехай щось робить...

Відійшов якісь двісті кроків, аж почув позаду швидке тупотіння, а потім серед чагарника з'явився Найчук. Закеханий, спітнілий, але схвильований і рішучий.

- Партизати!.. Їй-бо, партизани наздоганяють! Сам урядник Горб бачив... Мерщій доповідати сотникові.

Випередивши Криворотька, Найчук побіг вперед.

Коли Журба почув від Найчука про партизанів, на його обличчі з'явився переляк. Вдавано стурбованим голосом він вигукнув:

- Невже?!. От лиха година, спокою не дають!.. Ану, хлопці, надати ходу, може встигнемо ще в Швайцарію вскочити. За мною, вперед!..

Тоді непомітно посміхнувся, подумавши: "Виходить, люди правду кажуть, що страх підганяє".

Найчук вже не відставав, ішов слідом за Журбою, крок за кроком, віджилий, бадьорий. Але знав Журба, що ця бадьорість Найчука і всіх хлопців та його самого скоро мине. Бо ж, і сила волі має десь свої межі...

За його підрахунком, до швайцарського кордону лишалося недалеко. В старому, незайманому лісі не міг, звичайно, проходити міждержавний кордон. Отже, цей ліс із столітніми буреломами та завалами мусить скоро кінчитися.

І дійсно, невдовзі натрапили на купи ломаччя. А за ними побачили хатину лісорубів - стареньку, перекособочену, покинуту. Пошукали харчів і не знайшли. Напилися джерельної води і рушили далі.

Згодом увійшли у буковий гайок. Спустилися пологим схилом і вперлися в болото з мачарами...

- Де ж той, до-біса, кордон?! - вигукнув незадоволено Найчук.

Болото виявилось невелике і його скоро обійшли, Але на шляху виникла дротяна огорожа для худоби. Тут паслися кілька юрів і баранів, не звертаючи жодної уваги на непрошених гостей.

- Ну, слава Богові, - з полегшою зітхнув Найчук. - Починається цивілізація... Тільки, щось не видно самого кордону. Пане сотнику, а як цей кордон мав би виглядати?

- Звідкіля я знаю, - незадоволено відповів Журба.

- Може ми його вже перейшли?

- Не думаю. Мусять же бути якісь прикордонні знаки, варта.

Найчук оглянувся навколо.

- Може швайцарський кордон відкритий, не так як радянський - завжди на замку...

Журба махнув рукою і перший проліз попід дротяну огорожу. Його почала допікати злість. Надходив вечір. Мучила спрага і голод. А головне, допікала неясність ситуації. Він розраховував перейти кордон леґально і заявити прикордонникам про бажання козаків бути інтернованими, або дістати якійсь інший статус, згідно з міжнародніми законами. Він вже кілька разів звіряв свою мапу, міряв на ній пройдену віддаль, орієнтував за компасом. І все вказувало на те, що французько-швайцарський кордон повинен бути десь тут.

На хлопцях від втоми вже не видно лиця. Ось-ось попадають і тоді вже не підійме їх жодна земна сила.

Ну й де ж той клятий кордон? Де прикордонники? Може, дійсно, перейшли кордон і йдуть по швайцарській території? Тоді, кожної хвилини можуть затримати, обвинуватити у нелеґальному переході кордону, може, навіть, обстріляти. А тоді що? Відстрілюватись? Воювати жменькою козаків проти цілої держави?.. Дійсно, аховська ситуація. І відступати нема куди, бо позаду лишилися гори, в яких, наче в мурашнику, кишать партизани, люті на німців, а за кумпанію, і на козаків. Попадеш до них - роздеруть на шматки...

Знову якийсь дріт. Та цим разом на ньому висить червона дощечка з білим хрестом.

- Нарешті!.. Це ж швайцарський державний знак!..

Позаду відозвався Найчук:

- Границя на замку, це точно, як сам Сталін наказав!.. Тільки ж, де поділися невсипучі пильні прикордонники?

- Якби ти вже хвилину помовчав, - процідив крізь зуби Журба і проліз попід дріт.

Зелена лука. За нею буковий гайок, а на його тлі чепурний білий будиночок. Перед ним майданчик, висипаний піском

і прикрашений клюмбою квітів. Уся садиба огорожена низьким білим штахетиком. Біля воріт висока щогла з державним швайцарським прапорцем.

- Застава!.. Прикордонна застава!

- Точно. Але, де варта?

- Що за порядки?

- Кумедія та й годі!..

Під стіною будинку кілька військових велосипедів, рядочком, у спеціяльних станках. Оддалік лозинові кошики з яблуками та виноградом. На ґанку відро з водою, якийсь казанок і кошик з куриними яйцями.

- Може це не застава, а якась ферма? - знову обізвався, як завжди невгомонний,Найчук.

- Пить! - гукнув на нього Бур'ян і ступив на ґанок слідом за Журбою.

За ті чотири кроки східцями і ґанком, Журба встиг подумати: "Що за дивна ситуація - не прикордонники шукають порушників, а навпаки"...

Штовхнув ногою двері і переступив поріг.

Швидким поглядом побачив за давгим столом серед кімнати кількох солдатів - молодих, охайних, хто в спідній сорочці, хто голяком. Попід стіну, на залізних ліжках, ще кількох сплять. На столі: карти, шахи, доміно, якісь ілюстровані журнали. А в куті біля дверей - безладно стоять карабіни...

Ті що сиділи за столом,посхоплювались і метнулися до зброї.

- Хальт!.. - наказав Журба і наставив автомат.

В кімнаті стояла могильна тиша. Завмерли на місці ті,що кинулися були до зброї. Не рухалися й ті, що були на ліжках. Лише дивилися на прибулих переляканими очима.

А перелякатись, видно, було чого. Бо у цих прибулих обличчя брудні, аж чорні, самі очі блищать. Козацькі шапки набакир, з під яких тирчать днями не чесані чуби. Мундири розхрістані. Чоботи усі в жовтій глині, до якої поприлипало всіляке лісове зілля. На кожному прибулому цілий арсенал - автомат, пістолет, гранати, ніж за халявою... Хіба ж такого не злякаєшся?!.

Напруження в кімнаті досягало кульмінаційного пункту.Як та натягнута до краю струна - ось-ось обірветься...

Тоді Журба пояснив ламаною німецькою мовою:

- Ми козаки. Перейшли добровільно швайцарський кордон... Я офіцер і хочу говорити з вашим офіцером...

Від столу відійшов старший виглядом, напевно й званням, прикордонник. Обережно поглядаючи на спрямований на нього автомат, він досить доброю німецькою мовою відповів:

- Серед нас офіцера нема... Я зараз пішлю за ним когось на велосипеді. Тут недалеко, за годину буде...

Журба на знак згоди хитнув головою. До дверей пішов один солдат, вдягаючи находу мундир. Крізь відчинені двері було видно, як він сів на велосипед і кудись поїхав.

В кімнаті знову запанувала тиша. Частина козаків, що разом з Журбою зайшли до будинку, тримала зброю напоготівлі. Швайцарці ніяково товклися на місці і обережно поглядали на прибулих.

Перший порушив мовчанку старший прикордонник, заговоривши знову по німецькому.

- Останній час такі як ви часто переходять кордон з Франції...

- Козаки? - здивувався Журба.

- Ні, німці.

- Ми не німці! - рішучо сказав Журба.

- О, ні-ні!.. Певно, що ні, я чомусь плутаю. Вибачте... Можу я щось запропонувати, пане офіцер?..

- Говоріть, - спокійно відповів Журба.

- Поки прибуде наш офіцер, я пропоную вам скласти зброю. Воно якось незручно виглядає... Ми на своїй території, а ви тримаєте нас під зброєю...

Ця заввага викликала у Журби посмішку.

- Ситуація дійсно смішна... для вас. Але зрозумійте наше положення. Якщо не ми а ви погрожуватимете зброєю, то вийде, що ви нас затримали. Я, звичайно, не проти того, щоб вас похвалило начальство за пильну прикордонну службу, але ми хочемо довести, що перейшли кордон лише з добрими намірами...

Біля дверей обізвався Найчук:

- Добре йому відповіли, пане сотнику... Порядки називається! Та ж так їх державу можна вздовж і поперек пройти і ніхто тебе не затримає.

Тимчасом, старший прикордонник щось наказав своїм солдатам, і на їх обличчях з'явилося задоволення. Двоє підійшли до нікелірованої плити, що стояла в куті кімнати, і почали поратися біля неї. А за якийсь час на столі з"явилася величезна сковорода з яєшнею та шинкою, білий хліб, довгі вузькі пляшки з вином і прості алюміньові солдатські кружки...

8

Адютант командувача прикордонної округи Нешатель, капітан Франц Томек, виявився чеського походження і досить добре знав мову своїх батьків.

- Багато забув. Практики не маю, - говорив він Журбі, приємно посміхаючись. - Пройдемось цією поляною, поговоримо... Чи може ви втомлені, хочете відпочити?

- За мене не турбуйтесь, - теж посміхнувся Журба. - Ота яєшня і вино повернули усі сили.

Взявши Журбу за лікоть, капітан говорив:

- Люблю ці місця. Гори, букові гаї, зелені луки. Знаєте,

набридає весь час бути в штабі біля генерала. Як почув від нього наказ виїхати на кордон у вашій справі, ніби на світ народився... Тепер відкрилася можливість день-два побути серед природи...

- Але ж, дозвольте! - перебив Журба. - А як же наша справа? Треба ж якось вияснити.

Капітан Томак відпустив лікоть і вийняв з нагрудної кишені пачку цигарок.

- А куди нам поспішати?.. Ви курите? Прошу-прошу, беріть усю пачку. Я зараз пішлю солдата привезти ще... Бачите, ваша справа з переходом кордону потребує спеціяльної уваги і затягнеться на кілька днів. Щодо німців, які переходять кордон, у нас є певна угода. А ви, козаки, становите окремий винятковий випадок.

- До якої ж категорії нас зараховуєте?

- Власне, затримка з вашою справою й полягає в тому, що для козаків жодної категорії не передбачено...

Журба голосно засміявся.

- Інакше кажучи, козаки не підходять під жодну категорію міжнародного права? Опинились, ніби, поза законом? Так це слід розуміти?

- Ну, я б цього не сказав, - серйозно відповів капітан Томек. - Просто тут винятковий і небувалий випадок. І тепер мій генерал вияснює вашу справу з вищими інстанціями.

Якусь хвилину йшли мовчки. Адютант скинув свого форменого кашкета, а Журба козацьку шапку. Припікало сонце. Під його гарячими проміннями умлівала зелена лука. В повітрі цвірінькали коники. Неподалік з болота, зарослого очеретом, спірхнули дикі качки...

Капітан Томек прослідкував за їх летом і вигукнув:

- Ідея!.. Поки вони там розглядатимуть вашу справу, ми влаштуємо чудове полювання. Я зараз пішлю солдата за моєю дубельтівкою, і для вас привезе. У мене їх дві.

Журба хотів щось сказати, але капітан далі говорив з захопленням:

- Я вже давно чекав якоїсь нагоди вирватися з штабу. І ви тепер є цією нагодою. Полазимо болотами досхочу. А вашими козаками заопікуються солдати. Вони їм сумувати не дадуть... Ви тільки подивіться, скільки тут качок... Дивіться, дивіться! Знову ціла зграя сіла на тому острівку. Такий момент пропадає. Це прямо, скажу я вам, непоправний гріх!..

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Сонячний промінь упав на Журбинине обличчя і він відкрив очі.

Біла стеля з ліпленими візерунками. На стінах ніжно-блакитні шпалери. Під стіною дубова шафа для одягу і таке ж дубове бюрко з чорнильним прибором і купкою поштового паперу. На стіні тихенько стукає годинник. А навколо дивна тиша... Пригадалось, що це готельний номер, куди привів його капітан Томек, помістивши хлопців в казармі місцевого гарнізону.

Вікно відкрите і легкий вітерець колише прозору фірантку й приносить пахощі черемухи... З насолодою потягнувся і подивився на годинник. Дев'ята ранку! Оце так спав, чотирнадцять годин непрокидаючись!.. Повернувся на бік і жахнувся. Бо на чистісенькій білосніжній постелі його білизна виглядала чорною. Чомусь зробилося соромно, ніби був винен, що останніх кільканадцять днів доля носила горами, лісами, болотами - в умовах, коли чистота білизни не в голові...

Так чи інакше, а вставати треба. Почав шукати очима свою форму. Висіла на вішаку біля шафи. Якби в цьому готельному номері був другий постоялець, можна було б подумати, що це його форма, бо ця була вичищена і випрасована так, що годі пізнати. Тут же на підлозі стояли чоботи, вичищені до лиску. Навіть розтята Бур'яновим ножем халява була зашита, навіть не видно. І остроги на чоботах блищать як новенькі...

Диву, здавалося, не буде кінця. Аж раптом почув за дверима тихі кроки. Потім двері обережно відчинилися і в них з'явилася голова в кашкеті швайцарського солдата.

Зайшов. Витягнувся. Відсалютував. Відрапортував по-німецькому:

- Гер капітан, мене призначено бути біля вас для особистих послуг. Можете кликати мене просто Жаном.

Журба був так приголомшений, що не знаходив відповіді. А солдат, тимчасом, кудись зник. За якусь хвилину за стіною суміжної кімнати почулися голоси - солдата і чийсь жіночий. Солдат щось голосно розпоряджався, а жінка доводила щось своє. Досить неспокійна розмова точилася по-французькому і зрозуміло було лише: "козак"... "обшарпаний"... "замурзаний"... "більше мила, Лілі"... "не вчи, Жане"... А потім

у суміжній кімнаті почувся шум води з кранів. Повернувшись, солдат доповів, що зараз буде готова тепла ванна.

Нарешті Журба спромігся вимовити:

- О, дуже дякую, Жане!..

- Може гер капітан хоче, щоб я його перед ванною поголив? Бо дехто з наших офіцерів самі не голяться.

- Ні-ні! Підголюся я сам! - вигукнув Журба, вщерть сконфужений.

У ванній кімнаті його чекали давно небачені речі: прибор до гоління, щіточка і паста для зубів, великий пухнастий рушник і кусень рожевого ароматного мила. Окремо на стільці лежала пара нової шовкової білизни, від якої розходився теж аромат якоїсь, мабуть, французької парфуми.

Той незабутній день як почався дивами, так і закінчився. Від всіляких несподіванок, якби вони трапились відразу, в якийсь короткий проміжок часу, то голова напевно пішла б обертом. Та усі ці дива відкривалися перед Журбою поступово, ніби додержуючись певного порядку, закономірності. Після нової дивини тривала якась перерва, яка давала досить часу збагнути, усвідомити, обдумати події.

Для солдата, приставленого до Журби для послуг, не було нічим незвичайним принести козацькому офіцерові сніданок з готельної кухні. Щоправда, трохи дивним було, що цей офіцер навіть не доторкнувся до шоколядного торта і кави. Зате яєшню з шинкою, білий хліб з маслом і молоко - знищив, ніби корова язиком злизала... І якщо для солдата було цілком зрозуміло, може навіть приємно, запобігливо підсунути масло, долити в склянку молока, або своєчасно подати серветку, то цей дивний офіцер від такої запобігливості чомусь червонів...

Після сніданку прийшов капітан Томек.

- Ну, як відпочивали? Чи готельна кухня вам до вподоби? Може маєте які завваги щодо обслуги?

Питання були досить дивні, і тому Журба лише відповів:

- Все гаразд. Щиро дякую...

- Я тепер від генерала. Ваша справа рухається вперед. Не сьогодні-завтра буде остаточне рішення щодо вашого статусу в нашій країні. А тимчасом, відпочивайте, гуляйте, робіть що душа зажадає.

Журба вже почав звикати до всілякої дивини в цій країні і вирішив, як кажуть, взяти вола за роги.

- Якщо так, то піду знайомитися з цим містом.

- Чому б ні!.. Ідіть, знайомтесь... Правда, далеко не заходьте. І це не заборона, а з уваги на деякі непередбачені випадки... Можуть, приміром, вчепитися за інтерв'ю кореспонденти, або, гм... веселі дівчатка зловити у свої тенети, чи ще щось в цьому роді...

Журба посміхнувся.

- Ну, якщо це вас турбує, то запевняю, що якось відіб'юся і від кореспондентів і від дівчаток легкої поведінки...

- Доречі, якщо бажаєте щось купити, я маю для вас із спеціяльного фонду двісті франків... Беріть, беріть, без церемоній. Це ж державні гроші. Частина, скажімо, вашого статусу.

Передаючи Журбі швайцарські асиґнації, капітан Томек мовив:

- А ваші хлопці чудово влаштувались. Наші солдати від них прямо в захопленні. Уявіть собі, навіть пронесли непомітно в казарму випивку, хоч це, звичайно, заборонено. Але в даному випадку начальство подивилося на таке порушення дисципліни крізь пальці... А тепер, бувайте здорові до завтра. Як тільки ваша справа вияснится, негайно повідомлю.

Журба вирішив з готелю ліпше не виходити, бо розумів, що крім всіляких там журналістів і веселих дівчаток, збере біля себе натовп цікавих обивателів. Вже ота козацька шапка і лямпаси на шароварах - чого варті!..

Почав ходити кімнатою, між дверима і вікном. Аналізував останні події, робив можливі висновки. Зупинився біля вікна, відхилив прозору мережану фіранку і виглянув на вулицю.

Потойбік вулиці - крамниці, перукерия, ресторан, кондитерська із зображенням на вивісці величезного кренделя, трохи далі кабаре, що його теж легко пізнати з афіші біля дверей, на якій красується голівка якоїсь співачки чи танцюристки.

Прохожих майже нема. Лише на розі стоїть жандарм. Там же з-за рогу з'явився ослик, запряжений у двоколку з кошиками винограду...

З другого поверху готелю видно на околиці море зелені. А далі - підноситься пологий схил швайцарських Альп. Там мирно пасуться рябі корови.

Подумав, що це, мабуть, те містечко Шо-де-Фондс, яке не раз бачив на своїй топоґрафічній мапі, ведучи хлопців у цю країну.

Тихо навколо. Дивний спокій сповив цей край. Благословенна країна! Добробут і мир. Окремий острівець серед бурхливого моря війни. Десь постійно бушують війни, революції, державні перевороти, насильство - а ця невеличка країна якось умудряється створити собі мирне затишне життя...

Взяв з бюрка ілюстрований журнал, що його приніс капітан Томек, і почав переглядати. Аж нараз, у кімнатну тишу увірвався звук, стріпонувши усе єство... Ще була в повітрі відхилена від вікна фіранка, коли на підлогу впав якийсь важкий предмет - точно, як падає кинута у вікно граната.

Вироблений за роки війни рефлекс, спонукав вмить підхопити гранату і шпурнути за вікно. Ще й промайнула знайома думка, що граната може вибухнути в руці... Вже рука простягнулася до підлоги, як побачив - не гранату, а пакуночок, у барвистому пакувальному папері, перев'язаний блакитною шовковою стрічкою.

Підняв обережно пакунок, не без цікавості: звідкіля він тут взявся?.. Може не для нього? Може якийсь Ромео помилився кімнатою, подумавши, що тут його Джульєтта?..

Тримаючи в руці пакунок, підійшов до вікна, подивився. А там

зібралася група молоді. Хлопці і дівчата, студентського віку, стояли під вікном, привітно посміхалися і махали руками.

Журба вихилився у вікно і теж махнув з привітом рукою. І тоді серед молоді счинився справжній тріумф. Щось вигукували, скакали, ніби діти, а одне дівча посилало йому рукою поцілунки...

А в пакунку, який на коротку мить повернув Журбу до дійсності війни, було кілька плиток шоколаду і пачок найдорожчих цигарок.

Знову подивився за вікно, але там вже нікого не було.

Якась дивна порожнеча охопила й Журбу. Подивився на недалекі Альпи і пригадав Кавказ. Поступово, ніби підкрадаючись, душу сповила туга за покинутим краєм, впереміж з передчуттям якогось лиха...

2

Вже минав другий день, як в казармах гарнізону містечка Шо-де-Фондс два козацькі урядники і сім рядових козаків відпочивали після поневірянь у Франції. Відїдалися за усі голодні дні і відсиплялися за недоспані ночі.

А Журба, тимчасом, нудьгував, тинявся, як той неприкаяний, у своєму номері фешенебельного готелю. Бідкався своїм званням офіцера, яке хоч і давало певні привілеї, але відокремлювало від хлопців-козаків.

Нарешті, в надвечір'я другого дня, прийшов капітан Томек. Та з першого погляду на нього Журба зрозумів, що їх справа кепська...

Адютант командувача військової округи мовчки дивився у вікно. Мовчав і Журба. Нарешті адютант заговорив:

- Зайшли деякі труднощі... Але, взагалі, нічого надзвичайного не трапилось. Просто, дала себе знати звичайна формальність, інакше кажучи, бюрократія...

Журба вперто подивився і мовив:

- Викладайте, капітане, все до подробиць.

- Я ж кажу, що нічого надзвичайного не трапилось. Вас усіх вирішено зарахувати до катеґорії інтернованих. Але ви не німці і тому від вас вимагається... Як би це ліпше пояснити... Бачите, фомальність вимагає, щоб ви довели на прикладі, що змушені були перейти швайцарський кордон...

- Це не цілком так, - перебив Журба. - Ми перейшли кордон добровільно, на власне бажання.

- Згідно наших законів, це до уваги не береться. Бо бажаючих оселитися в нашій країні знайдеться багато. Власне, вам треба довести, що ви стали жертвою несприятливих обставин, і під тиском їх змушені були перейти кордон.

- Така версія заперечень з мого боку не має. Фактично, так і сталося. Ми опинилися в скрутному, інакше кажучи, безвихідному становищі.

- Так-так! - вигукнув капітан Томек. - Скрутне становище! Я не міг підшукати відповідного слова... В нашому законі є параґраф, який передбачає, що іноземець, який опинився біля кордону Швайцарської Федеративної Республіки у скрутному становищі і його життю є загроза, він має право на притулок в цій країні.

- Тоді я не розумію, що тут негаразд, коли все точно відповідає вашим законам?

Капітан Томек знову пройшов до вікна, подивився на вулицю, знову пройшов кімнатою, щось подумав і сказав:

- Закони наші добрі, справедливі, людяні. Тільки ж у вашому випадку заплуталась, образно кажучи, одна безглузда поправка... Конкретно, уся ця процедура з доводом примусового переходу кордону мусить відбутися тричі... Ви перейшли кордон, а наш закон відсилає назад. Ви вдруге перейшли кордон, а наш закон знову відсилає вас, звідки прийшли. І щойно втретє - вас приймають... Зрозуміли?

Журба, звичайно, зрозумів усе почуте. Та був настільки приголомшений такою бюрократичністю законодавців, що не міг вимовити слова.

Розумів і капітан Томек, що ось тепер ознайомив людину з поправкою до закону, яка позбавлена усякого здорового глузду. Він почервонів, спересердя шпурнув ногою стілець і вигукнув:

- Все це робота наших консерваторів у парляменті. Але ці панове не врахували, що всякий закон може мати свою лазівку, крізь яку може легко прошмигнути спритний, скажімо, порушник кордону...

Капітан Томек підняв перекинутий ним стілець, поставив впритул до Журби, сів і заговорив таємничим голосом:

- Про це мусить знати лише обмежене коло людей. Ваша група козаків і один наш сержант-прикордонник, якому я особисто довіряю... Другого дня, як ви перейшли кордон, ми довідались, що його французьку сторону тимчасово взяли під охорону червоні партизани, ваші добрі знайомі... Попадати вам на їх очі, означатиме самогубство. Тому ми усю цю операцію з потрійним, туди і сюди, переходом кордону обробимо так чистенько, що й комар носа не підточить...

3

На прикордонний кантон Неншатель лягла ніч. Сховалися швайцарські Альпи. Поринули в нічну тишу букові гаї.

Тихо, ніби привиди, йшли полем від містечка Шо-де-Фондс до французького кордону козаки. Попереду сержант-прикордонник. Позаду два солдати несли в лозинових кошиках козацькі автомати, карабіни, гранати. Далі відстали Журба і капітан Томек. Він тихо пояснював:

- Як підійдемо до кордону, мій сержант підкрадеться поближче і розвідає, коли в цьому місці проходить французький патруль. В слушний момент ви проскочите на французьку територію і вчините там переполох... Щось вроді інсценізації бою. Скажімо, дасте кілька автоматних черг, кинете пару гранат. Зможуть ваші хлопці створити таку сценку?

Журба посміхнувся.

- Ще й як!.. На такі веселі витівки із звуковим оформленням вони великі охотники. Вчити не треба.

- Тоді все буде гаразд... Як тільки затихне стрілянина, мершій повертайтеся на нашу сторону. Поки їх патрулі схаменуться, ви вже будете тут... Зрештою, не думаю, щоб партизанські патрулі прибули на місце стрілянини. Вони герої тільки мітинґувати...

Сказано-зроблено. Поки сержант лазив десь на французькій території, козаки розібрали свою зброю і тихцем підповзли до дроту, який позначав міждержавний кордон. Довго не чекали. Почулося тихе шарудіння і з темної ночі з'явився сержант. Він щось тихо сказав своєму капітанові і той подав команду:

- Вперед!..

Десь ще гуркотіла війна. А в цьому куточку пограниччя вже був мир. Західні союзники звільняли від німців решту Франції. Претендент на верховну владу де-Ґоль вже готував білого коня, щоб на ньому в'їхати переможцем до Парижу...

І нараз, в цьому тихому, здавалося, вже мирному куточку - бій!.. Стрекочуть автомати, бухають гранати, сюрчать кулі... Знову тихо... Потім, як зірветься!

Вздовж кордону, куди тільки сягає слух і бачать очі, здійнялася суцільна стрілянина. Ніч протинають трасуючі кулі. Їх вогняні трасери тягнуться в обидві сторони від кордону і зникають над територіями суміжних держав...

Капітан Томек став, перевів дух і весело вигукнув:

- Здорово! Чудово! Неймовірно!.. Власне такий переполох на кордоні був у моїх планах!..

4

І знову той же готельний номер у Шо-де-Фондс. Та ж взірцева чистота і вишукані сніданки, обіди, вечері. Як і раніше, кілька разів на день з'являється пильний послужливий солдат Жан. То чоботи візьме чистити, на яких і без того порошинки не видно, то запропонує ванну, ще й запитає, до якої температури нагріти воду... Хлопці знову живуть в казармі. Пішов їх відвідати і запитав, як живеться, настрій.

За усіх поспішив відповісти Найчук:

- Живемо, пане сотнику, як на французькій рів'єрі, тільки бракує дівчаток...

Так минули два дні і почався третій. Після сніданку до кімнати влетів, як з гармати, капітан Томек. Очі грають веселістю, посмішка лукава. Кинув на стіл кілька газет і далі посміхається.

- Цікаві знати, що накоїли із своїми хлопцями на кордоні?.. Читайте.

На столі лежало кілька швайцарських газет. Була теж німецька, французька і лондонський "Т ймс".

- Читайте, читайте. Ось тут, де обведено червоним олівцем... Найцікавіше пише "Таймс". Я теж не знаю англійської мови, але ось переклад нашого штабу. Послухайте: "Як вказують певні джерела, на франко-швайцарському кордоні мав місце серйозний збройний інцидент"... Знаменито!.. "Франція обвинувачує Швайцарію у порушенні державного кордону. На це швайцарський уряд відповів, що то була недопустима провокація комуністичного крила партизанів почервонілого де-Ґоля". Чудово! Неймовірно!.. Щодо лондонського "Таймсу", то ця газета, як звичайно, намацькує факти, і цим разом робить резюме: "Цей прикордонний інцидент може мати не тільки міждержавне, а й міжнародне значення"... Ну, як вам подобається?..

Журба аж свиснув.

- Дійсно, накоїли добіса!.. Які ж можуть бути наслідки для нас?

- Найліпші!.. По-перше, мій генерал наказав припинити подібні маніпуляції на кордоні. Так і сказав: "Забороняю веселі прогулянки через кордон"... Я тут підозріваю, що генерал розкусив мою організаційну ролю щодо цих шумних прогулянок з фейерверками... Отже, дорогий колеґо, на цьому й кінець. Чекайте розвитку подій у вашу користь...

І знову потягнулися дні чекання. Від нічого робити Журба почав частіше прогулюватись містечком. Навіть зав'язав, цілком випадкого, знайомство з отою "гарненькою голівкою" на афіші біля кабаре. Правда, виявилось чимало конкурентів, старих її знайомих в особах офіцерів місцевого гарнізону і синків місцевих аристократів. Та усі вони відразу відступили перед екзотичним виглядом та магічною силою козацької шапки. Правдою було теж те, що популярна в Шо-де-Фондс співачка і танцюристка Женетт свої симпатії до Журби - вона цього не ховала - обмежувала до зустрічей за столиком кабаре, і то на виду у всіх. Тут мусіла бути якась гра, очевидно, на нервах старих знайомих цієї кабаретної кокотки... А козакові - що? Сьогодні тут, а завтра там... Аби весело використати те що є, наглядне, живе... І нарешті, третьою правдою - щоб вона здохла - було те, що вже біля дверей свого особнячка чудова Женетт лише цьмокне в губи і зникне за тими ж дверима як недосяжна примара...

Серед цих веселощів весь час давало себе знати якесь приховане, тривожне передчуття. Воно справдилось, коли одного дня прийшов капітан Томек. Він довго мовчав, дивлячись крізь вікно на вулицю. Мовчав і Журба, вже певний, що адютант приніс якісь непотішаючі новини...

Нарешті той заговорив:

- Вам відмовили в статусі інтернованих...

Журба мовчав.

- І все це накоїли наші комуністи. Вони якось пронюхали, хто ви і підняли галас, що ви, як радянські громадяни, повинні повернутися на батьківщину. У вашу справу втрутилося теж совєтське посольство і заспівало подібну пісеньку... Кінець-кінцем, справа опинилася в парляменті. Пів дня тривали дебати і перемогли демократи. І все ж, дальше ваше перебування в Швайцарії зустріне деякі ускладнення...

Усю цю тираду Журба слухав абияк. Для нього було головне, що і в цій благословенній країні існують сили, які можуть, як ті жорна, перемолоти жменьку козаків... От вам і щира гостина, подарунки, царські обіди... А на другому важілі терез має перевагу політика, бюрократія. І капітан Томек, як армійський офіцер, нічим не може допомогти. Навіть його генерал, командувач військової округи, не завжди є паном ситуації в межах своїх володінь...

Адютант далі ходив кімнатою, обурювався, заспокоював, висував нові ідеї, пляни. Та Журба вже не слухав. Виникла навіть туга за осточортілими горами, боями, де можна бодай оборонитись від ворога. Нараз, все у цій країні зробилося непривітним, марудним. І тоді засмоктала серце туга за тими вірними друзями, які перебували в солдатській казармі.

- Я іду до своїх хлопців. До цього фешенебельного готелю не повернуся.

- Але ж, дозвольте! - заметушився капітан Томек. - Зрештою, як самі вважаєте. Я вас розумію. Тільки прошу, живіть

з надією. Згадаєте моє слово, все буде гаразд.Я особисто докладу усіх зусиль, щоб вам допомогти. Навіть ризикну своєю кар'єрою.

- Я вам вірю, капітане. І за все щиро дякую...

5

Вислухавши Журбу, хлопці ніби води в роти понабирали. Мовчать. Не подають виду, що їх теж допікають витівки долі. Юрко Верещака відчіпив з вуха свою запорозьку серіжку,дмухає на неї і протирає хустинкою. Його брат Василь бавиться ланцюжком від свого пістолета, що його відобрали швайцарці. Євген Подгурський перегорнув сторінку якоїсь газети з фотографією Сталіна, Рузвельта і Черчіля, і кожному з них домалював олівцем ріжки.

Довгої мовчанки перший не витримав Віталій Найчук.

- Якщо розібратися якслід у цьому всьому блюзнірстві,то воно почалося з призначення нас виконувати ролю циркових наїздників по всій Европі. Питається, яка нечиста принесла нас сюди. Сиділи б у своїх полках, а так, не буде кому навіть помянути...

На виступ Найчука, як звичайно, відразу зареаґував Петро Батлук.

- Годі тобі гундосити, як на похоронах дяк. Тут земля під ногами горить, а він починає історію від Адама...

- При чому тут Адам в товаристві Єви? Коли навколо не пахне райськими яблуками, а тхне нашими захололими тілами.

Журба підняв руку і припинив суперечку. Та розмова якось не виходила. За відкритими вікнами казарми чулися гучні команди сержантів, які провадили на плацу навчання із солдатами. Десь вбстороні полковий оркестр розучував новий марш.

Нарешті Журба заговорив:

- Якщо чекаєте якоїсь моєї поради, то даремна ваша надія. Бо тут все відбувається поза межами моєї волі.. Я особисто вирішив подякувати швайцарцям за їх щиру гостину і повернутися в гори. А там, що Бог дасть...

- Самі?.. - насторожився Найчук.

- Чому, сам? - посміхнувся Журба. - Якщо хтось хоче приєднатись, ласкаво просимо.

- Іншого виходу нема? - запитав урядник Горб.

- Не бачу. У всякаму разі, чекати якогось чуда я не буду, і вам, хлопці, не раджу... Якщо навіть вірити, що нас совєтам не видадуть, то й так наше перебування в цій країні буде неприємне. Не зважаючи на всю гостинність швайцарців, тут теж є ворожі нам сили... Крім того, війна наближається до

кінця...Тому, на мій погляд, наше місце у своїх козацьких полках.

- Але ті полки аж на Балканах! - вигукнув Найчук.

- Не перебивай! - обернувся до нього Бур'ян. - Нехай сотник докінчить свою думку.

Журба трохи подумав і продовжив:

- Насамперед я буду вимагати повернення нашої зброї. Потім попрошу капітана Томека постачити нас провіянтом, медикаментами і мапами районів від швайзарських Альп до Балканів... Дорога далека, що й казати. Може йтимо місяці, та ліпше, ніж чекати з моря погоди...

Урядник Горб взадумі похитав головою.

- Ех, нема наших коників. Нема вірних друзів і допомоги.

- Може роздобудемо вдорозі нових. - сказав Журба.

Найчук обережно вставив:

- Може нам швайцарці дадуть... Якби попросити гарненько.

Батлук підскочив як на голках.

- Ти може ще й спеціяльного літака захочеш?!..

- А чому ні?.. З уваги на можливе повторення міжнародного скандалу. Повітрям зручніше.Там партизанів ще нема...

- Пане сотнику! - змолився Батлук. - Якщо ця холера піде з нами, я лишаюся в Швайцарії. Будь-що-будь!

Журба засміявся.

- Найчука лишити? Та це ж неможливо! З ним веселіше, бо та наша доріженька - ох і довга ж та тяжка буде, хлопці...

6

Кажуть, що Бог не без милости, козак не без щастя.

Життєвість цієї народньої приказки безсумнівна.Та поки Творець надумається змилосердитись над козаком - здійснить свою місію Сатана... Щоправда, козак навчився розпізнавати усі витребеньки Сатани. Особливо, коли цей верховод земного пекла виступає в ролі Політика... Неспроста мудрі люди кажуть, що поки був войовничий Гетьман - була держава,воля, слава. А виявився політикан - все пішло до чорта на болото. Правдою є теж, що навіть з найбільш пекельної ситуації, де сам дідько спідкнеться, козак умудриться вийти щасливо. Та поки суть та справа, поки козакові усміхнеться з неба вірний побратим Святий Юрко - ех, і натерпиться ж бідолаха наш козак...

Точно в умовлений день і час групу Журби посадили на військову вантажівку і повезли до французького кордону. В другій машині був капітан Томек з кількома солдатами. Там же була зброя козаків. Журба із своїми хлопцями мав перейти кордон вночі, маючи свою зброю і провіянт - норму, яка

не обтяжить підчас швидкого і важкого переходу в горах.

Перед самим від'їздом з містечка Шо-де-Фондс капітан Томек приніс комплект військових топоґрафічних мап районів наміченого маршруту. Дві останні мапи, району австрійських Альп і півночі Югославії, були невійськового видання.

Журба посміхнувся і завважив:

- Наглядний доказ, що Швайцарія не плянує далекосяжних аґресій...

Капітан Томек теж посміхнувся і заговорив про інше:

- Послухайте, може ви змінете своє рішення? Ви йдете на дуже великий ризик. Тільки уявити, вирушати у таку далеку і небезпечну дорогу!.. Вам же доведеться обходити усі тунелі Альп великою частиною французької території.

- Дорога далека, це правда. А щодо небезпеки, то де її тепер нема. Ось навіть у вашій мирній країні нема гарантій, що я з хлопцями буду в безпеці.

- Почекайте. У всякому разі, вас совєтам не передадуть.

- Вірю, що тепер не передадуть. А коли закінчиться війна? Коли політика вашого уряду, може, зміниться? Що тоді?..

- Звичайно, ніяких гарантій немає... Ну що ж, коли ви такі вперті у своїх рішеннях, то дозвольте на прощання потиснути вашу руку... Знайомство з вами назавжди лишиться у моїй пам'яті.

Журба міцно потиснув простягнуту руку.

- Я теж пам'ятатиму ваше щире відношення до нас. А щодо ваших законів, то не беруся бути суддею. І лишаюся з найліпшим враженням про цю країну та її народ.

Капітан Томек зняв з руки свого годинника.

- Візьміть на спомин. Ми ж напевно більше не зустрінемось.

Журба зняв з руки свій.

- А ви візьміть на спомин мого. Правда, він не такий дорогий, але військовий, витривалий, служитиме пам'ятю довго.

Прощаючись з швайцарським офіцером, Журба думав: "Чому це ми, різного походження, різних армій, але з однаковими принципами, переконаннями, нас єднають звичайні людські почуття. Чому цього нема серед політиків навіть дружніх країн, серед людей цивільних професій, різних віровизнаннь?"...

Був ще день, коли прибули на прикордонну заставу. Кордон мали перейти вночі, і капітан Томек наказав шоферові в'їхати на заставу з протилежної від кордону сторони.

Пройшли через задні двері, першу кімнату, і зайшли в другу. Вікна з цієї кімнати виходили в сторону кордону, і капітан Томек порадив триматися подалі від вікон.

Згодом, два солдати, що супроводжували капітана, принесли термоси з гарячим шоколядом, бісквіти, виноград. Хлопці жартували, особливо Найчук. Він і тут використав нагоду,щоб почати суперечку з Батлуком, взявши за об'єкт - шоколяд і бісквіти, мовляв, це ніщо інше, як піддобрювання, підкупство, замилювання очей перед фактом наявного випроводження за межі країни... Батлук, видно, не мав настрою вступати в дискусію і припинив її коротким: "Заткни пельку"...

У кімнаті був один стілець, і Журба сів на ньому. Хлопці порозсідалися на підлозі. З глибини кімнати Журба побачив крізь вікно дорогу, що проходила через кордон. Поперек дороги - міжкордонний шлагбаум, помальований червоними та білими смугами. Потойбік, біля самого шлагбаума, "грибок" від дощу чи сонця. Звичайна прикордонна картина...

До суміжної кімнати застави зайшов якийсь цивільний тип. Журба так і назвав його про себе - "тип"... Чому, сам не знав. Двері були відчинені, і почав придивлятись. Де він його бачив? Чи може тільки когось нагадував?.. Думав, думав і пригадав.

Коли був ще хлопчаком-страхополохом, бабуся бувало оповідала байки про всілякі страхіття. У тих її байках точно так виглядав Сатана. Маленький, щупленький, з чорними вусиками і з такими ж чорненькими колючими оченятами. Правда, у бабусиних байках Сатана обов'язково мав ріжки. Журба аж посміхнувся, подумавши, що під модним капелюхом мужуть бути ріжки...

Був тихий день. Яскраво світило сонце. Зеленіли букові гаї. Цвірінькали пташки... І нікому навіть в голову не приходило, що й цей чудовий день може вибрати Сатана, щоб нагадати про свою присутність на Землі.

А тимчасом, у цьому тихому куточку пограниччя Сатана готувався влаштувати маленьке, але потішне, пекельце, вибравши цим разом для потіхи - жменьку козаків. Цей Сатана - в образі Політика чи навпаки - тихцем підвів до міжкордонного шлагбаума французьких червоних партизанів...

Ще до війни, Журба багато чув і читав про партизанів. З партизанською тактикою ознайомили у військовій школі. Знав форми і методи боротьби, "закони лісу". Все це створило колись уяву, що партизани - великі патріоти, політичні бійці, добровольці боротьби за добро свого народу... Та потрапивши на Балкани, замість уяви, відкрилася дійсність, у вигляді розперезаної, аморальної маси людей, позбутих честі, високих принципів, людяності...

Те що Журба побачив потойбік швайцарсько-французького кордону, перевершило усе негативне враження про балканських партизанів. Побачене виходило за межі всякої уяви і реальності. Це могла бути тільки сцена з якогось пригодницького кіноФільма про здичавілих піратів, які довгі роки прожили на безлюдному острові. Це була зграя якихось дикунів, у різному одягу, п'яна, озброєна до зубів. Одні тут же пили з пляшок вино, інші, взявшись в пари, витанцьовували якісь дикі соромицькі танки. Ще інші бавилися ножами. Один партизан, видно перепив, перехилився через шлагбаум і почав блювати...

Журба не відводив очей від вікна. Це зацікавило хлопців. Почали по-одному підводитись з підлоги і обережно дивитися крізь вікно. Спочатку посміхалися, потім обличчя зробилися кам'яними, погляд зосереджений, впертий.

Дивлячись на це все, Журба не відчував жодного страху. Вірніше, страх був. Але він лише з'явився на коротку мить і замість нього прийшло якесь зацепеніння.Десь мозок підказував, що ця дика ватага чекає їх, козаків, щоб вчинити над ними криваву розправу... Потім прийшла полегша, коли промайнула думка, ось тепер, не чекаючи, закласти між зуби дуло пістолета і натиснути курок... У таких випадках дуже швидко і легко приходить усьому кінець... Ще й подумав, що доля чи збіг обставин зробили так, що ще в містечку йому, як офіцеру, відразу повернули пістолет...

Буває ж таке з людиною, коли вже смерть заглядає в очі, а совість твердить своє - жити!.. І власне, не страх перед смертю, не бажання бодай ще трохи пожити, а Совість забороняє зробити фатальний рух... Якби ж був сам, а так соромно перед хлопцями.Це ж така ганьба! Бо вони обов'язково подумають, що він боягуз, утік від дійсності,боротьби...

Ніби тятива натягнулися нерви. Зібралися і напружилися усі м'язи. А мозок вже працював ясно і чітко, зосередившись тільки на одному: "Зброя!.. Вона, здається, ще на машині... Тепер, негайно прорватися гуртом туди, а там... Святий Юрко допоможе"...

Блискавичним поглядом оглянув хлопців. А вони - наче завмерли, тільки очі горять хижацьким вогнем. Журба аж злякався. Він ще ніколи не бачив таких очей у людей, наче у того дикого звіря, загнаного в пастку...

В наступну мить мала пролунати його команда, але так і зупинилася в самому народжені. Бо саме тоді знадвору вбіг капітан Томек і кинувся до телефону...

Поклавши трубку на апарат, капітан подивився у самі очі Журби і рішучо сказав:

- Ані кроку далі! Зараз прибуде генерал!..

Неймовірно довго тягнувся час. А може тільки так здавалося. Хлопці знову посідали на підлогу. Сів і Журба на свій стілець. Мовчали. Кожний думав про своє. Це вже був стан крайньої байдужості, меланхолії, небезпечної депресії у вольових з народження людей. Біля міжкордонного шлагбауму далі чулися п'яні голоси. У суміжній кімнаді бігав з кута в кут Сатана. А біля Журби стояв нерухомо капітан Томек. Ця людина здавалася єдиною надією. Журба навіть витиснув з себе слабеньку посмішку, подумавши: "Може це і є Святий Юрій в людській подобі"...

Потім десь в небі над заставою почулося гуркотіння. Ось воно віддалилося. Знову наблизилося. Над заставою низько пробігла тінь, і Журба побачив у вікно, як на зеленому рівному лузі приземлився маленький літак...

Капітан щось доповідав швайцарському генералові. Його весь час перебивав цивільний. Високий сивоголовий генерал мовчав і дивився крізь відчинені двері в суміжну кімнату. Ось він зустрівся поглядом з Журбою. Що він прочитав у тих очах, лишиться довіку таємницею. Він тільки навідріз щось заперечив і повернувся до вихідних дверей, але до нього підбіг впритул

отой Сатана у вигляді цивільного і почав тицькати пальцем -то в груди генерала, то в напрямі кімнати, де були козаки. Спересердя Сатана не міг вимовити слова. Давлячись словами, він лише випускав з рота слину. Було навіть видно, як кілька слинюків впали на генеральський мундир. Коли маленький пухненький пальчик ще раз розігнався до генеральових грудей, його перехопила ліва рука капітана Томека, а права, наотмаш, вліпила Сатані поличника...

7

Щоб Сатані вліпити такого гучного поличника. безцеремонного ляпаса - та це ж небувало!.. Неможливо!.. Неймовірно!..

Сатата, коли він влазить в шкіру політика - або навпаки - дуже образливий, але й боязкий, якого світ не бачив. Тоді, біля прикордонної застави, вже сидячі в машині із значком депутата парляменту, він лише погрозив комусь своїм маленьким п'ястучком. Бува й таке, що Сатана вміє перетворитись навіть у депутата парляменту. Прибувши де треба, він поперах побіжить скаржитися парляментові. Потім, з тією ж метою, відвідає генеральний штаб. А звідти, вже для дальших консультацій або на знак звичайної ввічливости, забіжить до совєтського посольства...

А тимчасом, козаків знову посадили на військову машину і повезли до міста Невшатель, над чудовим, однойменним озером. Місто майже не побачили, бо машина, ніби очманіла, проскочила його за кілька хвилин. Але озером Невшатель налюбувалися досхочу, бо маленький пароплав - теж "Невшатель" - ніби хотів похвалитися перед козаками своїм озером і ледве посувався вперед...

Шкода, бо й Берну не пощастило побачити. Справа в тому, що Сатана, вже сховавши свої ріжки, знову їх показав, хоч сам, безсоромний боягуз, лишився у тіні... Коли на пристані Берну козаків запросили сісти до закритої машини, якою перевозять в"язнів, усі в один голос вирішили, що це робота Сатани... Кінцевою зупинкою такої машини могла бути тільки в'язниця. І все ж, сірі холодні корпуси викликали у Найчука велике здивування. Він лише спромігся вимовити:

- Ніколи не думав, що в цій благословенній країні є в'язниці...

Ця була величезна, модерна, усі механізми працювали на електриці. Але, порожня - аж гуло. Із суцільного ряду камер, що тягнулися вздовж довжелезного коридору, виглянуло лише дві голови. Це в свою чергу здивувало Найчука.

- Що за марнотратство!.. Це ж все збудовано за народні гроші, а злочинців, як кіт наплакав...

Принесли обід. Був він з кількох страв, навіть морозиво

на десерт. Запитали у наглядача, чи це усіх в'язнів годують тут такими царськими обідами. У відповідь почули, що в'язнична кухня не гірше готує, але цей обід з ресторану, спеціяльно замовлений одним армійським офіцером.

З цього виходило, що тільки армія на боці козаків. Виходило, та не зовсім, бо наступного дня посипалися всілякі подарунки теж від людей, непосвячених у споконвічну солідарність серед солдатні.

На запитання:

- Звідки?

- Хто?

- Чому?..

Наглядач здвигнув плечима.

- Якісь люди передають. Видно, мають до вас симпатію.

На столі у козацькій камері росли купки шоколяду, дорогих цигарок, різних кондитерських виробів. Якась бабуся передала делікатну паліровану скриньку із заводною музикою.

Вона викликала у Найчука справжній тріюмф.

- Хіба я не казав, що це гнила Европа з відсталою цивілізацією!.. Ви тільки послухайте цю музику!.. Та ж під таку кадриль танцювали ще маркізи у перуках!..

Тільки но музикальна скринька витиснула із себе останній акорд, як наглядач приніс роскішний букет квітів.

- А це звідки?

- З якої нагоди?

- За які заслуги?..

Євген Подгурський зірвався з місця.

- Ось я нажену наглядача і запитаю.

Довго не повертався. А повернувшись розповів, що шукав наглядача по всій в'язниці і не знайшов. Оскільки ж у цій в'язниці усі двері відкриті, вибіг аж на вулицю довідатись, хто передав квіти.

- Ну і що? - запитав Журба.

- Якась студентка.

- І це усе? - в свою чергу запитав Найчук.

- Усе. Студентка та й годі...

- Про політичні переконання не питав? - не відступав Найчук.

- А хіба це має якесь значення? - втрутився Батлук.

Найчук простягнувся на ліжку і,дивлячись в стелю, спокійно мовив:

- Не інакше, як монархістка...

- З чого це видно? - підійшов до ліжка Батлук, готовий вступити в черговий словесний двобій.

- Бо квітів не даруватиме козакам комуністка...

Така влучна арґументація переконала навіть Батлука і він притих...

Обіди з ресторану, подарунки, скрізь відкриті двері, хоч виходь на вулицю - на всі ці дива Журба перестав навіть звертати увагу. Лежав мовчки на ліжку, заклавши за голову руки,

або ходив між вікном і дверима, думаючи над пережитими подіями. Та не легко було щось тут збагнути. Сама нісенітниця, розгардіяш, нагромадження контрастів, заперечень. Ні системи, ні закономірності, якась плутанина, що й сам дідько навіть спіткнеться... Говорячи про дідька, або, культурніше, сатану в шкірі політика - чи навпаки - то тут виринає цікавий факт. Взяти приміром цю благословенну країну. Тихий,мирний край, букові гаї, зелені луки, чарівні озера, і люди добрі, симпатичні. Навіть в'язничний наглядач поводиться як рідний брат. А от сатана і тут знайшов собі притулок для ґешефту, у вигляді маленького цивілізованого пекла. Його пекельні справи йшли поганенько, аж з'явилася жменька козаків. Товар кількісно мізерний, та якість - висока! Такий товар продати новітнім рабовласникам - раз плюнути. Ґешефт привабливий, та щось перешкоджає... І оце, власне, найбільш цікавить. Шкода, що не можна побачити капітана Томека, може він щось знає. Цікаво , де він тепер? Напевно дістав добру прочуханку за те рукоприкладство у відношенні до сатани, вибачайте, члена парляменту...

- Пане сотнику, про що мрієте? Ось вже на прогулянку запрошують.

Але цим разом наглядач повідомив, щоб збиралися з речами. А які речі у козака? Все його добро на ньому. Взяли хлопці свої козацькі шапки і мовчки пішли до дверей.

На порозі сталася затримка, причиною якої був Найчук.

- Почекайте хлопці. В такій ситуації треба розібратися якслід... Якби сказали виходити без речей, то це означало б, що ведуть на прогулянку або на розстріл. А так, видно, ще трохи поживемо.

Вернувся до столу і почав згрібати у свої кишені шоколад, бісквіти, цигарки.

Батлук єхидненько посміхнувся.

- Що за ненажера! Звик жити нашармака...

- Зажди, зажди, чесна душа. Ось як повезуть на швайцарські Соловки, зубами клацатимеш...

8

Знову машина для в'язнів. Куди, навіщо везуть? - мовчать. І питати якось ніяково. Ану, напросишся сам на якусь нову чахарду... Коли вийшли з темної машини на світло дня, побачили залізничну станцію. Десь чулися сюрчки залізничників, скреготання вагонів, звичайна на станціях метушня.

Підійшли двох у цивільному. Костюми - сама мода, а капелюхи - випередили усі крики моди. Морди червоні, відгодовані, аж вилискують. Один мовчки махнув рукою, щоб йшли слідом.

Пройшли будинок станції. Вийшли на перон. Той самий,що вважав непотрібним тратити слова на розмову з козаками, лише жестом показав, щоб зайшли до вагону. А там розмістили у двох окремих купе. М'які сидіння-дивани, делікатний столик біля широкого вікна з гарненькими квітчастими шторами.

Найчук потягнув за китицю шторм, і від порога відразу почулося погрозливе: "О,о!", що на мовах усіх народів світу могло означати тільки одно: "Не руш!"...

Найчук здвигнув плечима на знак покори і мовив:

- Еталом везуть. Бо навіть у вікно не можна подивитись.

Коли потяг рушив, та ж цивільна морда принесла кожному пляшку пива і бутерброд. І так на кожній зупинці - пиво, кава, всілякі солодощі, кренделі-менделі...

Вранці потяг зупинився. Відчинилися двері купе і на порозі став якийсь інший цивільний тип.

Він коротко сказав:

- Раус!

Найчук ніби прикіпів до сидіння-диванчика.

- Їй-бо, хлопці, Німеччина!.. Що б з цього місця не рушив...

Тут же в залізничній комендатурі якийсь німецький майор, нагороджений мабуть усіма орденами вермахту, але без руки і на штучній нозі, коротко пояснив Журбі, що він має наказ везти свою групу козаків - прямою дорогою на Балкани...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

За околицею Баньа-Луки тягнуться луги. Але спочатку треба минути кучеряві верби. Де верби - там вода. Справді, ось вже й осока шарудить, а за нею підіймається стіною очерет. Ще пройти - і трясовиння з мочарами. І нараз - блакитне плесо. На ньому зеленіє латаття і біліють лілії.Тягнуться до сонця білі пелестки, посміхаються жовтенькі денця. За плесом починаються луги. Де-не-де видно стіжки сіна. А там - вже безкрайя далечінь...

Дивиться Оксана у ту далечінь і бачить минуле життя.Як живі встають образи, пропливають події... Цей тихий затишний куточок над плесом знайшла, збираючи польові квіти. Потім забула, бо знову почалися бої з партизанами і прибували поранені козаки. Потягнулися дні, сповнені обов'язків військової медсестри...

Пригадалося це тихе плесо, коли надійшла страшна вістка про загибель "циркачів" десь у Франції в бою з червоними партизанами. Тоді знову прийшла у цей тихий куточок,сіла на запашній траві, охопила руками коліна й нерухомо дивилася на блакитне плесо... Пвіли білі лілії. Кучерявилися верби. В очереті хлюпалася качка з виводками. Плесо жило своїм життям. А для неї це життя вже не існувало. Нездоланна туга лягла на душу... Посміхнулася слабенько каченяті, що підплило до ніг, і десь далеко в безкраїй далечині за плесом зажаврілa надія - маленька, слабенька... Може все це неправда?Може штаби переплутали, змішали з кимсь іншим? Може "циркачі" ще живі і повернуться?..

Бігла додому, зупинялася, рвала квіти, оглядалася у поле, де на краю жаврілa далі надія.

Галя зазирала в очі.

- Що тобі, Оксано?

- Нічого. Оце нарвала свіжих квітів...

Підходила до вікна, брала з лутки глечик із засохлими квітами і йшла на кухню рихтувати новий букет. Поверталася сміючись.

- Знаєш, Галю, що я надумала? Давай усю кімнату прикрасимо квітами... Будуть у нас ще жоржини, троянди, чорнобривці, кручені паничі...

- Оксано, подруго дорога, що з тобою? Таке горе, а ти надумала кімнату у квіти вбрати, ніби жалібне весілля...

- А я не знала, що й таке весілля буває. Яке ж воно? Суджений у домовині, а молода, замість у білому - у всьому чорному?.. Але ж і тоді скрізь квіти. Вони ж завжди прикрашують людську радість і горе...

2

Чула Галя від поранених козаків, як змінився хорунжий Кунда, відколи надійшла вістка про загибель у Франції групи сотника Журби. Оповідали, візьме ручний кулемет і ніби звір кинеться в саму гущу партизанів, січе на всі боки, аж тирса летить, і вигукує: "Це вам, козолупи печерні, за Журбу, Бур'яна, Горба, Подгурського!"... Та й сама Галя бачила на власні очі ті зміни. Відвідає поранених козаків своєї сотні, потягне її в якийсь темний куточок, пригорне, поцілує, як завжди, але сам злющий, тільки тигрячі очі горять.

Щодо вахмістра Тарасенка, то до нього ліпше не підходь. Щоправда, в козацьких полках заборонено під страхом польового суду рукоприкладство у відношенні до молодших званням. Та чим дідьмо не жартує, навіть вахмістр може стати цяцькою.

і козаки оминають його десятими дорогами. Бо чим дідько не жартує - за якусь дрібницю, за не так надіту шапку, не так сказане слово - розверне свого залізного п'ястука і зіб'є з ніг. І те що в козацьких полках суворо заборонено рукоприкладство, ніхто й уваги не зверне...

Була неділя. В горах притихли партизани. Вже тиждень, як не турбують козаків. І козакам перепочинок. Що не кажіть, кожна людина має право на якийсь відпочинок від повсякденних обов'язків. Правда, таке неозначене слово,як "обов'язок" до козака аж ніяк не притулиш. Це щось неясне, посереднє, зручна лазівка для лінюхів і боягузів. Козак ліпше розуміє і шанує: конкретне - "добра воля" і "наказ"...

Відпочинок для козаків на Балканах означав - насамперед добре виспатися, змити з себе усі бруди останнього бою, надіти чисту білизну і наїстися після голодування в горах. А якщо відпочинок припадав у неділю, усі, крім варти, йшли до церкви. Тільки та неділя для козаків у Банья-Луці не була весела. У місцевій православній церкві, як і кожної неділі, відбувалося богослуження. Після літургії мала відправитись панихида за упокій душ загиблих в боях козаків. Панихиду замовив командир чоти постачання третьої кінної сотні, хорунжий Гнат Перекотій. Цей похилого віку кубанець, досить статечна людина, крім того глибоко релігійна, був щось вроді козацького старости при місцевій церкві. Цим своїм позаслужбовим обов'язком хорунжий Перекотій дуже пишався, вже не кажучи про безмежну посвяту цій справі. Кожної неділі вранці, якщо не було боїв і його чота постачання нудилася без діла, козацький староста ішов до церкви. Ішов непоспішаючи, статечно, вимитий, вичищений, підголений до лиску - як це й належиться людині, яка шанує церкву. У такі урочисті дні відкладалися на задній план усі службові обов'язки. А свою доньку Галю-медсестру хорунжий відвідував шойно після церкви, ще й казав, що першу половину дня неділі слід присвячувати Богові.

Та тієї неділі хорунжий Перекотій зайшов до доньки ще до церкви. Від такої небувальщини Галя аж очі вирячила.

- Тату! Що це вас принесло, ще не сказавши Богові добридень?

- Грішиш, дочко, грішиш... А зайшов довідатись, чи й ви з Оксаною ідете до церкви чи може сьогодні дижурите в медпункті.

- Ніколи не цікавились... Збираємось. Ось Оксана зачеше коси і підемо.

- Я готова! - обізвалася Оксана від стінного дзеркала.

- Тоді пішли разом, чи що, - сказала Галя. - Мені тільки з голови не виходить,чому це ви,тато,зайшли до нас до церкви.

Перекотій пройшов до вікна, подивився на вулицю і якось непевно заговорив:

- Правду кажучи, зайшов до вас про дещо порадитись... Бо якось незручно виходить самому вирішити таку важливу справу, як панихида... Я хоч і староста і розбираюся у заплутаних звичаях, та все ж чиясь порада не зашкодить...

Галя, що вже була біля дверей, швидко оглянулась.

- Ви, тату, поради у когось питаєте? Ну й новина!..

- А ти, дочко, перед батьком не вибрикуй, як молоде лоша! Бо як візьму...

- Не буду вже, не буду. Кажіть з чим прийшли?

- Так би відразу, а то... Я оце міркую, дівчата, чи не пора й по наших циркачах панихиду відправити. Воно якось не личить, що ще й досі не пом'янули їх... геройських душ.

Галя, як стояла біля стільця, так і сіла, ніби підкошена. Зібралася щось мовити, але тільки крутнулася на стільці і відвернулася до вікна.

Оксана закусила губу і відвернулася до стіни.

- Чого повідверталися, мо не правду кажу?!.

Галя знову крутнулася на стільці.

- Еге ж, тому і повідверталися, бо мелете бо-зна що.

- Зажди но, зажди батька навчати! - вигукнув Перекотій. - Бо як принесу віжки...

Галя зірвалася з стільця.

- Ну хто таке чув, щоб по живих людях панихиду справляти!

- А ти звідки висмоктала, що вони живі?

- А ви звідки видудили, що вони вже на тому світі?

Старий хорунжий зупинився серед кімнати явно спантеличений. Щось подумав і вже примирливо мовив:

- Ну й бісової віри дитино! Відразу видно, що батьків розум має... Доведеться пом'янути душі хібащо тих, що на очах наших поховали.

3

У церкві було переповнено. Старенький священик відправляв тихим лагідним голосом. Гарно співав хор. Після літургії помолилися за душі поляглих в боях козаків. Одним словом, все відбулося чин-чином.

Та коли почали виходити з церкви, у виході сталася якась затримка. Ті що були в церкві, не могли вийти у притвір. Ті що були в притворі, не могли вийти на паперть.

До виходу почав обережно проштовхуватись вахмістр Тарасенко.

- Поступіться, поступіться, люди. Треба навести порядок. Жіночко, я ж вас прошу поступитися, а ви штовхаєтесь під боки. Хіба ж так можна...

Був вищий за всіх на голову. І тому було видно, як проштовхнувся до притвору і вийшов на паперть. Але там чомусь став, як укопаний.

А всередині церкви вже наростала нетерплячка.

- Та проходьте ж! Чого поставали!..

- У мене ще й обід не готовий. Чим частуватиму козаків постояльців...

- Хто там гави ловить! Цигани ведмедя привели, чи що!..
- Цигани?.. Дайте ж і нам подивитись! Ща за безсовістний народ!..

Поступово церква спорожніла. Та на вулиці ніхто не розходився. Козаки поставали вздовж живоплоту, що відгороджував церкву від вулиці. А цивільний народ був цікавий, чому це затримались козаки, і великою юрмою зібралися встороні.

Тарасенко повільно зійшов з паперті, пройшов до середи-майдану і став. Підійшов хорунжий Кунда і став поруч.

А потойбік майдану стояли, ніби з неба звалилися, "циркачі". Цілісінькі, без дряпинки, ще й посміхаються зануди.

Хіба ж не пізнати сотника Журби у своїй чорній шаппі з червоним шликом і золотою китицею. А біля нього кривоногий, ніби народжений на сідлі, урядник Бур'ян. І другий урядник, Горб, стоїть, як завжди, спокійний, поважний. Там і брати Верещаки. І Батлук, Борисайко, Подгурський цілісінькі, як були. Навіть Найчук, холера, базікало, варивода на ввесь полк - стоїть, ще й ногу виставив...

Ну й харцизи! Ну й розбишаки чеченські! Ну й бісової віри діти!.. Уявити тільки! Тут вже штаби представили їх до посмертних нагород. Мало-що панихиди не відправили по їх героїчних душах - а вони, хочби-що. Ще й посміхаються,холери!

Тарасенко і Кунда, чи то з пересердя чи з радості, ніби по-команді скинули шапки і об землю - бах!.. А старий хорунжий так і лишився стояти на паперті з роз'явленим ротом. Ось він перехрестився, прошепотів "свят-свят" і непомітно зник у бічній вулиці. Тут же на паперті напів лежала зімліла Оксана. Над нею схилилася Галя і махала хусткою над блідим обличчям.

4

Цікаво, де межі витівкам козацької долі?

Здається, вже скрізь поводила, всього показала - і доброго і злого. Натішила досхочу, назнущалася до краю. Так ні, все їй мало, все шука нових нагод.

А питається: за що?

Назвати козака грішником - вже саме це гріх. Щоправда, козак, з усіх святих, найбільше довіряє Святому Юрієві. Бо інші нічого не роблять тільки потуряють козаком - то перехрестився несвоєчасно, то лайнувся не впору, то попа оминув другою вулицею, аби шапки не скидати...

Інакший Святий Юрко. Він козака розуміє, бо сам козацького роду, не боягуз, не ховається за хмарину, а все стоїть на чатах і охораняє свого земного побратима від злої долі.

Та бува прогавить. Бо ця козацька доля, ця вичепурена,

на всі боки вередлива та зрадлива, даруйте на слові... Ех, ліпше змовчати...

Отак, переслідуваний по-п'ятах своєю долею, Журба розташувався в босанській хаті, на околиці, де квартирувала його третя кінна сотня. Проспав непробудно усю ніч, а коли відкрив очі, у вікно вже зазирало раннє сонце. Потягнувся, аж хруснуло поперек, і вдихнув на всі груди пахощі хати. А ті пахощі - такі приємні, знайомі!.. Хіба ж рівня отим всім французьким та швайцарським ароматам... А пахощі поля, що линуть крізь відчинене вікно? Та це ж сама насолода, благодать!..

Почав намічати в голові плян першого дня появи в сотні. Спочатку треба подивитися коней, сідла, бо ця бадна без нього... Зрештою, Тарасенко тут не прогавить. А зброю треба оглянути, і то кожний автомат, карабін, кулемет, щоб знайти бодай цяточку іржі і цим нагадати, що в сотню повернувся її законний командир... Потім зайде до сотенної канцелярії. Там напевно щось без нього накапустили "штабісти" - писарі, телефоністи, зв'язківці... А ввечорі піде відвідати Оксану. Чудна, отак гепнути на паперті, хоч водою відливай. І Галя теж із своїми вибриками. замість дивитися на речі реально, накинулася: "Ви теж простягнулися б на паперті, якби побачили живого мерця"... І придумає ж таке - живий мрець...

Ось прийде ввечорі до дівчат, Гальку делікатно випроводить з кімнати, а Оксану схопить в обійми, аж голова піде обертом! Благодать!..

Зірвався з ліжка, схопив рушника і,як був без сорочки, вибіг надвір.

- Брр!.. Холоднувато. І тут гори даються взнаки!..

Витягнув з криниці відро води, почав комбінувати, як це облитись, щоб не попало в штани.

Вулицею проходив козак.

- Пане сотнику, може допомогти?

- Давай лий.

А той, довго не думаючи, усе відро на голову.

Журба аж присів.

- Може ще відерце, щоб і в штанах прохолодити?..

- Мовчати!.. Бо за непристойне поводження з офіцером на гауптвахту посажу!..

А в хаті, господиня з сотенним ординарцем вже готували сніданок. Та ще й який!.. Справжню босанську яєшню. Означало це - чверть копи яєць, смажених на рожевому, ніжному салі. А зверху - люта паприка!.. Подумайте самі, хіба ж рівня такій яєшні всілякі швайцарські кренделі-менделі.

Тільки озброївся виделкою і ножем, щоб атакувати яєшню, як на вулиці почулося кінське тупотіння. А за хвилину на порозі став козак-посланець.

- Пане сотнику, вам наказано негайно бути в штабі бригади...

Якби Журба мав здібність бачити крізь стіни, то побачив би, як в запічку сховалася його доля і єхидно посміхалася...

5

Начальник штабу бригади відразу запропонував сісти, підсунув пачку цигарок і вийшов до суміжної кімнати. Повернувся з двома чарками коньяку.

- Вип'ємо за ваше благополучне повернення з далеких, пригодницьких мандрів.

Журба подумав: "Куди це він гне?".

А той пройшов кілька разів кімнатою, зупинився біля столу, постукав по ньому пальцями і вимовив неясне "Гм"...

Журба знову подумав: "Щось затіває проти мене".

- За усі ваші поневіряння та невигоди, включно з духовним переживанням - за все це вам, звичайно, належиться добрий, тривалий відпочинок... Але тепер війна, самі розумієте, і усі курорти для таких як ми закриті... Правда, перед вами відкривається одна можливість... Як би це недвозначно висловитись... Ну, скажімо, на певний час позбутися оцих непривітних гір і того, що з'язане з ними...

"Невже знову якийсь цирк!" - мало що не вигукнув Журба.

- Почну з початку, як кажуть, від Адама... В литовському місті Маріамполі... Чули таке? Бо я ніколи. Там є офіцерська школа РОА. Вони там відкрили якісь кавалерійські курси для підготовки командирів кінної розвідки. Але потрібного інструктора не мають, тому звернулися до нас, щоб прислали когось з козацьких офіцерів...

- Але ж, дозвольте, - делікатно перебив Журба. - При цьому не малося на увазі когось конкретно... При чому ж тут я?

- О ні! Звичайна річ, ніхто на вас пальцем не вказав. Я навіть сумніваюся, що там в Маріуполі... чи Маріамполі знають про ваше існування... Я мушу признатися, що на вашій кандидатурі зупинилося наше начальство... Бачите, наші взаємовідносини з власовцями, самі знаєте, досить неясні. Я маю на увазі взаємовідносини політичного характеру. Але, в даному разі питання суто професійне. Бачите, наше начальство - і я з ним цілком згідний - не хоче перед власовцями ударити обличчям в грязюку... Це цілком зрозуміло.

"І для цього вибрали мене" - зло посміхнувся про себе Журба. - "Співай, співай далі свого Лазаря"...

Начальник штабу бригади зупинився, бо, мабуть, прочитав на обличчі Журби його думки. Нараз випалив:

- Я зовсім забув!.. Там у вашому полку вже чекають на вас і вашу групу нові нагороди. Я вважаю, що це піддасть вам настрою виявити бажання їхати тимчасово в школу РОА.

А що міг відповісти Журба, всупереч бажанням начальства?

Весь шлях від Балканів до Литви був новим випробуванням. Налети авіації, зруйновані залізничні станції, розкидані рейки, обгорілі диспетчерські будки, перекособочені семафори і скрізь пригнічені люди - все це справило на Журбу пригнічене враження...

Якось, з горем пополам, дотягнувся до того незнаного Маріамполя. В штабі офіцерської школи РОА висловили щире задоволення прибуттям інструктора кавалерійських курсів. Ознайомили в загальних рисах з програмою навчання, розкладом, пояснили, де знайти квартиру, і Журба пішов знову до казармів, де лишив свою валізу.

Ідучи, приглядався солдатам і офіцерам РОА, їх формі,поводженню. І були вони якісь інакші, чужі... Не те що хлопці його кінної сотні. Теж майже сама безвуса молодь, та які ті хлопці привітні, щирі, веселі. Завжди бадьорі, життєрадісні. А ці власовці чомусь непривітні, похмурі, ніби залякані чи що... Цікаво, що ці люди майже не змінилися, відколи лишили батьківщину. Що за морока? Невже підсовєтське життя так вплинуло на них, що й тут не можуть позбутися почуття пригнобленості, безпорадності, приречення долі... Тут щось не так. Бо ж і хлопці його сотні теж народилися і виросли в Совєтському Союзі, а які вони інакші. Виходить, що й тут стверджується історична правда, бо справа не в режимі, а в людях.Уся історія свідчить, що росіяни завжди самі для себе створювали тиранію, рабство, ніби без гніту не можна жити. І в цю деспотію тягнули інших, під плащиком слов'янофільства, православ'я, великодержав'я...

Пригадалося відношення його сотні до РОА. Зрідка виникали балачки на цю тему - байдужі, нехотя, від нічого робити, ніби мова йшла про якесь потустороннє життя... Та коли почули про так званий Празький Маніфест - взяло за живе! Подумати тільки, тут козацтво мріє про самостійну козацьку державу, і зненацька - Празький Маніфест!.. Та ж дурневі безнадійному ясно, куди гне Власов своїми соціяльними та економічними реформами, закордонною та внутрішньою політикою, демократизацією суспільства та іншими обіцянками-цяцянками на папері...

Почувши про цей підступний, ганебної слави "маніфест", сотня, як один, постановила, що від цього папірця тхне нічим іншим, як матушкою Росією...

Ось назустріч десь взялися, як брати однакові, два поручники РОА. Що за дивина! Навколо ніби посвітлішало, ніби сонце виглянуло з-за хмар! Обидва посміхаються, відсалютували чітко і дивляться сміливо, як і належить в армії. Стали і далі посміхаються, чортяки. Чорняві, смугляві, не інакше, як степовики. І що їх загнало під спідницю матушки Росії?.. А вони вже вибачаються, що затримують козацького сотника, бо мають до нього одну делікатну справу... Виявилось - земляки, обидва з-над Дніпра. Слово по слову і питають поради, як вирватися звідси і прямою дорогою - до козаків.

А що міг порадити Журба?.. Довго не думаючи, сказав:

- Тікайте,хлопці,на тому й кінець. Шукай вітру в полі...

Кажуть, людські шляхи невідомі. Це правда.Коли ж йдеться про козака, то його шляхи-доріжки - ще й тернисті...

Ех ти, доле-доленько козацька! Зрадила, підступна, і тепер.

Вибіг Журба сходами казарми, щоб забрати там свою валізу, зайшов у коридор, а там побачив власовських солдатів, що вишикувались двома шеренгами вздовж стін.

Дорогу загородив офіцер РОА.

- Ви арештовані. Прошу здати зброю.

6

Вели якимись вулицями, провулками, перетинали майдани, сквери. Прохожі зупинялися і дивилися у слід.

І тоді пригадалося, як був ще хлопчаком у рідному місті.

Такий же ясний сонячний день. На вулиці чекали сусідські хлопці-однолітки поганяти у футбола. Вже кілька разів свистіли, щоб скоріше виходив, а він ніяк не міг знайти однієї буци. Коли знайшов, підбіг до вікна, щоб заспокоїти футбольну нетерплячку, і тоді побачив, як вулицею вели в'язня.

Руки з'язані. На голові мішок. З усіх боків наїжачились довгі багнети. А позаду - ще дві вчені вівчарки.

Явище було цікаве. Тільки у дитячій голові ніяк не могло вміститися - чому одну людину, зв'язану, з мішком на голові, безпорадну, ведуть аж десять енкаведистів?

Покликав до вікна батька і запитав. Він подивився у слід тій сумній процесії, поклав руку на голову і сказав:"Ліпше не дивися, сину, на таке людське безглуздя"...

Було це давно. Тепер і його ведуть, серед білого дня, людними вулицями і під такими ж довгими наїжаченими багнетами. Цікаво, чи це випадок, чи історична закономірність? Бо ж і ці роашники озброєні російськими гвинтівками з довгими багнетами. Що це - символ і знаряддя влади? Навіть посміхнувся, подумавши, що й отой "Празький Маніфест" мали б підпирати традиційні російські багнети... Посміхався, а в голові все товклася думка: "За що арештували?"...

Маріампольська в'язниця була стародавня, збудована, мабуть, ще в часи зародження російської імперії, коли почали вживати титул "Божою милістю, Ми, Імператор і Самодержець Всеросійський, Московський, Київський, Володимирський, Цар Казанський, Астраханський, Польський, Сибірський, Таврический, Грузинський, Великий князь Фінляндськи, Литовський, і прочая, і прочая, і прочая"...

В'язничні наглядачі, литовці,відобрали усі документи, пас, остроги з чобіт. Хотіли забрати шапку, та Журба мовив:

- Шапка хоч і має довгого шлика, та не такого, щоб вистачило повіситись.

Жарт подобався наглядачам. Один навіть порадив:

- Візьми під голову, замість подушки.

У камері було набито, як гороху в торбі. Лишався тільки вузький прохід між дверима та вікном. Не встигли зачинитися позаду двері, як від вікна пішов назустріч здоровенний чолов'яга. Напів голий, зарослий, чорний, з вовчими очима.

Став, взяв руки в боки і досить чистою російською мовою вигукнув:

- Козак!.. Що за дивина! Сиджу я тут вже третій режим, а козака бачу вперше!..

Журба стояв і не рухався. А той підійшов впритул і запитав:

- Маєш щось закурити?

Журба мовчки віддав пачку німецьких цигарок. Чолов'яга, поки відкрити пачку, підніс її до носа.

- Хоч німецький бур'ян, а волею пахне...

Журба подумав, що цигарки вже не повернуться до нього. Але той взяв одну цигарку до рота, другу заклав за вухо, а решту повернув.

- Я - Дубровскас. Довічний тут житель і незмінний староста камери... Сиджу тут вже третій режим - наш республіканський, совєтський, а тепер - гітлерівський... За що? Бо за часів Республіки, підчас налету на банк, вбив поліцая...А тобі, як новичку, спочатку місце біля дверей. Але візьму до себе, біля вікна. Бо, як чув, козаки не можуть жити без неба і сонця...

Журба хотів протестувати, мовляв, обійдеться без таких привілеїв. Але почув у відповідь:

- Багато не розмовляй. Ти - козак. Захищаєш свою правду зброєю, а не словами. А таких людей я шаную, хоч сам бандит і вбивця...

7

Вранці камеру виводили до вбиральні. Потім приносили сніданок: кусник хліба і каву-ерзац. Після сніданку починалося миття підлоги. Чотири в'язні мили, а решта, щоб не заважати, вилазили на нари. Староста ставав на столі і, як справжній полководець, командував процедурою миття.

Скрябання і змивання кожної дощечки - згідно з Новим Порядком в Европі - тривало майже до обіду. Решта мізерного часу лишалася на прогулянку. На обід - сама баланда,рідонька, несолена, смердюча. Того дня Журба не доторкнувся ні до сніданку, ні до обіду. Староста сказав, що так буває з кожним новичком, але, рано чи пізно, в'язничний голод дасть про себе знати.Комплекцію Журби оцінив витривалою на три дні.

Розпитував, звідки з дому, чи давно в козаках, які новини на волі. Зазначив, що не цікавий, за що Журбу посадили, бо кожний новичок заявляє, що сам не знає, бо ні в чому невинний... Журба на це відповів, що у його випадку, він дійсно не знає, за що арештували.

Дубровскас посміхнувся.

- Якщо не знаєш, то на першому ж допиті довідаєшся...

Тієї ночі взяли на допит двох литовців. Один повернувся з побитим обличчям. Другого приволокли наглядачі непритомного... Дубровскас кинувся приводити його до притомності. Змив з обличчя кров, якось перев'язав чимсь побиті пальці на руці. Журба йому допомагав...

Потягнулися одноманітні дні і ночі. Та ж обов'язкова процедура миття підлоги, короткі прогулянки у чотирикутнику внутрішнього подвір'я, те ж нікчемне харчування з в'язничного пайка. Правда, допомагали передачі з волі, що їх діставали литовці. Сам староста передач не мав, але чужі передачі забірав і ділив на чотири частини. Три чверті розподіляв між усіма в'язнями, а решту - порівно між собою і власником. При цьому приповідав:

- Ви, запоморочені ідеями політики, не сьогодні-завтра підете на волю або на шибеницю. А я тут сидітиму довіку. І не думайте, що сидітиму на в'язничній баланді. Так і запишіть у своїх напханих політикою головах.

Поклавши перед Журбою чужі харчі, староста говорив:

- Їж, козаче,скільки хочеш.

Журба протестував, вказував на несправедливість, називав комбінацію старости явним грабунком. А той наполягав, переконував, доводив непрактичність Журби, мовляв, якщо Журба відмовляється, то він усе сам поїсть... В це можна було повірити, і Журба вже не протестував. Крім того, в'язничний голод вже давався взаки, а тут перед ним лежали з волі:хліб, сало, яблука...

Взагалі, відношення Дубровскаса до Журби було якесь дивне. Не дозволяв мити підлоги, виносити параші, частував цигарками, що їх діставав від наглядачів якимись таємними шляхами. У цього непоправного злочинця не раз виявлялася чесність, справедливість, навіть доброта. Не боявся вступати в суперечки з в'язничним начальством, допомагав хворим і побитим на допитах в'язням. Все це - тільки імпонувало Журбі.

Якось Дубровскас присів до Журби на нари і сказав:

- Тебе, козаче, теж скоро поведуть на допит, бо вже довгенько сидиш. За що арештували, не моя справа, але, як поводитись на допиті, навчу... Ти, очевидно, політичний, бо не повірю, щоб напав на банк чи ограбував потяг... Політичних допитує гестапівський слідчий. Здоровило - не менший від мене. І б'є, гад, не дивлячись куди, вже не одного калікою зробив. Кажуть, сам він з юристів чи що, і справи довго не розтягає - на шибеницю чи на волю. Крім того має свою тактику

биття... Ось слухай уважно. Там в його кабінеті стоїть біля стіни книжна шафа, а за нею висить гумова палиця. Інколи цей кат вдарить п'ястуком, інколи палицею. Якщо палицею, то битиме поки не впадеш, а якщо п'ястуком, то, спочатку, тільки раз. Встоїш, більше не битиме, а впадеш, затовче чобітьми, повідбиває усі нутрощі... Тому вважай, як тільки підійде ближче, розставляй ширше ноги, щоб встояв від першого удару...

Ця порада добряги старости камери незабаром виявилася доречною. За писемним столом сидів огрядний, вже сивоголовий гестапівець. На Журбу навіть не подивився.

Переглядаючи якісь папери, заговорив чистісінькою російською мовою:

- Розкажіть про ваше перебування в козацькому корпусі.

Журба саме думав і дивувався, що серед німців багато знають російську мову, бо таке ж було з ним на Кубані...

Схаменувся від думок і вирішив трохи затриматись з відповіддю по-суті, щоб виграти час для обдумання конкретного питання.

- Вибачте, який козацький корпус ви маєте на думці?

Гестапівець швидко подивився на Журбу.

- Що за морока!.. Хіба цих козацьких корпусів є більше?

- Я особисто знаю два. На совєтські стороні 17-й козацький, в якому я мав призначення служити, але не встиг, бо ви, тобто, німці відрізали до нього шлях... Хібащо питаєте про цей, що на Балканах. антикомуністичний...

Слідчий зупинив на Журбі довгий погляд

- Якщо так, то мене цікавить цей, що на Балканах. Тільки без подробиць, головні моменти.

Журба розповів коротко, як міг.

- Ви чомусь не розповіли про свої стосунки з зубним лікарем Ольгою Нестеренко...

Журба щиро здивувався.

- Бо я її майже не знаю. Був кілька разів, як лікував зуба...

- І це все?

- Якщо ви підозріваєте тут якісь інтимні стосунки...

- Ха!.. З цією старою і негарною жінкою! Ви що, за дурня мене вважаєте?!.. Відповідайте, про що були розмови?!..

- Ні про що спеціяльно. Так, буденні теми...

- Точніше!..

- Вона дуже розумна і начитана жінка. І з нею, кажу ж, просто приємно поговорити.

- Спеціяльно про український націоналізм. Правда? - іронічно посміхнувся слідчий.

Журба подумав: "Так ось воно що" і відповів:

- Про український націоналізм я чув, але розмов на цю тему з Ольгою Нестеренко ніколи не було...

- Неправда! - вигукнув гестапівець і вийшов з-за столу. - Вона на допиті призналася, що післана керівництвом ОУН

в козацький корпус для зв'язків.

- Якщо це навіть правда, то я нічого про це не знаю...

Гестапівець підійшов впритул. А Журба непомітно відставив праву ногу, щоб, як вдарить, була ліпша опора.

- Кажете, нічого не знаєте... Тоді я підозріваю, що ви й зуба ніякого не лікували, а ходили на таємні зустрічі... Може той зубний кабінет був конспіративною квартирою?..Ану, покажіть но, де той зуб, що лікували.

Такий зуб справді був, і Журба сміливо відкрив рота, ще й посміхнувся про себе такій смішній сцені... І тоді ж в очах замиготіли зірки. На ногах встояв, але виплюнув на долоню вибитого зуба...

Буває ж в житті, коли вже стоїш на слизькій дорозі і шия вже відчуває на собі зашморг, не забуваєш якусь пунктуальність. Таке ж трапилось з Журбою. Не подумавши, чи здуру, зауважив:

- Шкода, що помилилися і вибили цілком здорового зуба...

Гестапівець, видно, був вірний своїй тактиці биття і не вдарив вдруге. Лише байдуже подивився і гукнув солдата, щоб забрав підслідчого...

8

Мало уявити, треба бути свідком чи самому пережити, коли отак ні з того ні з сього - людині вибивають цілком здорового зуба... Якщо вже на те пішло, то грець з ним, із зубом, їх в роті ще досить. Але ж, оті всі поневіряння!..Як згадати роашників з їх російськими багнетами, або допотопну в'язницю, аж мурашки побіжать за шкірою. Ненажарт налякали і гестапівські допити. Щоправда, обійшлося лише одним вибитим зубом. А все ж, перспектива відкривалася досить смутна, якщо не фатальна, у вигляді петлі на шию...

І нараз - ні з того ні з сього - звільнили!..

На другому допиті був інший слідчий. Підстаркуватий, маленький, з жовтим порепаним обличчям, ніби печене яблуко. Одним словом, якесь старе стерво у гітлерівському мундирі. І цей слідчий володів російською мовою. Правда,не відомо,як багато, бо здебільша сипав, як горохом, матюками. Якось зрозумів, що йдеться не про нього, а якогось недосвідченого інформатора, який не подав матеріяльних доказів, свідків тощо.

Крізь щілинки маленьких оченят подивився на Журбу і зазначив, що він для гестапо не лишається чистим, як сльоза,бо лікування зубів, чи що, у таємної української націоналістки є фактом нелояльності до нового порядку в Европі... Шкода теж, що він цілий місяць сидів у в'язниці без діла, як і всі тутешні в'язні. Але, це вже вина литовської адміністрації вязниці, яка не враховує німецького гасла "Труд - шлях до волі"... Крім того, з огляду на те, що козаки не були причетні до замаху на життя фюрера, Журбу вирішили звільнити. Взагалі, німці люблять порядок у всіх відношениях. З огляду

на це усе, і явну націоналістку Ольгу Нестеренко не заморгнули за шию, а запроторили до концентраційного табору. Бо німці, не те що словяни, народ практичний, цінять всяких спеціялістів, навіть зубних лікарів. Вони ще стануть в пригоді. Ось війна скоро закінчиться, завдяки новій німецькій зброї...

Але Журба вже не слухав всього цього базікання. Думки були вже на Балканах, у своїй сотні, серед вірних друзів, боєвих побратимів. А одна думка відлучилася від інших і зупинилася на роздоріжжі. Стала, круть-верть, і ні взад ні вперед. Щось надумала і метнулася до вередливого дівча з далекого Кубанського краю...

Що не кажіть, війна-війною, а жити варто.

І знову, вже котрий раз за роки війни, побіг потяг чавунною дорогою. Стукають колеса на стиках рейок, гойдаються вагони, тривожно гуде паротяг... І це тривожне гудіння передається Журбі. Якась неясна тривога не дає спокою, насторожує, відвертає увагу від білих Альп, блакитного неба, зелених, жовтих, фіялкових ланів...

Далі Загребу потяг не пішов. Поповзли чутки, що Сісак захопили партизани. В комендатурі Журба довідався, що козацький корпус, разом з калмицькою бригадою, вирушили на східний фронт, на рубіж Ворождин-Копривниця-Вирьс...

Шукай вітру в полі...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

1

Напочатку вересня 1944 року козацький корпус зіткнувся з радянськими військами. І в перших же боях розгромив 133 гвардійську імени Сталіна стрілецьку дивізію. Розгром був повний. Один полк цієї дивізії майже повністю опинився в козацькому полоні. Полк був виключно добірний, єфрейторський і нижче звання єфрейтора в полку не було. Визначався він ще й тим, що майже чверть його складу були дівчата. Подія небуденна і вона викликала серед козаків справжній переполох...

Хоч полк був сталінської та ще й тричі червонопрапорної дивізії, але дівчата були свої, з далеких рідних країв. І треба було мати залізне серце, щоб дивитися на них спокійно.

Щоправда, відношення полонянок до козаків вийшли за межі найгірших сподівань. Зрозуміла річ, ніхто не чекав якогось там братання, радісного захоплення, обіймів, бо все ж,

довелося воювати на протилежних сторонах. Хлопці-полонені поводилися здебільшого спокійно, хоч дехто шарпався, мовляв, не радійте так, що захопили нас в полон, всеодно перемога буде за нами. Але й це шарпання було порівняльно спокійне, без матюків, особистих образ.

Дівчата ж полонянки - кидалися, як видри. І то не так з політичних мотивів, як із суто жіночих. Хоч були ще молоді, та вже знали споконвічний вплив жінок на чоловіків. Крім того, відразу розкусили етику козаків, які - що б там не було - не наважаться підняти руки на дівчину, та ще й землячку. На цьому конику і поїхали.

Козачня до них людяно, приязно, може навіть з любов'ю, а вони, видри, гопки, всілякими словами ображають, кидаються дряпатись. Козаки на це - спокійно, мобляв, поскачіть, побрикайте і заспокоєтесь... І ми знаємо, що найбільше вас допіка. Бо кого б не припекло, коли гвардійський, єфрейторський, тричі червонопрапорної дивізії полк - опинився у полоні якихось там козаків. Усім же відомо, що для жінки бути переможеною - ліпше вмерти...

Та вмирати ніхто з цих дівчат - у совєтській формі, з орденами на пишних грудях і комсомольськими квитками за пазухою - навіть не думав. Як і годиться розумним людям, все обійшлося чин-чином...

Полонених хлопців і дівчат, що найбільше шарпалися - а такі здебільшого мають сміливу вдачу - до табору полонених не віддали, а лишили в обозі, біля кухонь, картоплю чистити, інакше кажучи, для ідеологічного перевиховання... І, уявіть собі, помогло. Минув тиждень, почався другий і вже кільканадцять хлопців-полонених заявили про бажання служити в козацьких полках. А з дівчатами-полонянками вийшло ще більш імпозантно...

В той день, коли Журба віднайшов біля Копривиниці свій полк, там гуляли чотири весілля. Урядник Бур'ян і рядовий козак Батлук - цікавий збіг обставин - побралися з дівчатами, які мали стільки ж боєвих орденів, що й їх суджені. А свої комсомольські квитки наречені, ще перед весіллям, урочисто спалили...

І знову почалися бої з партизанами, які напосідали з усіх сторін. Бої жорстокі - на життя і смерть. Партизани дістали наказ від Москви через Белград - доконати козаків до одного. А козаки, обороняючись і вириваючись з кривавої пашеки партизанських бригад, не дуже ремствували з приводу наполегливости самих партизанів, бо розуміли, що все це робота - Верховного сатани в Москві...

Днями й ночами сотня Журби не мала перепочинку. Добра була сотня, найліпша в полку, і її кидали в кожний бій. Бо начальство знало, що в третій кінній сотні підібралися хлопці - всі як один!.. З кожної найскрутнішої ситуації випутаються - хочби що. Тяжкі були бої і були втрати, але в основному сотня збереглась. І то завдяки отому - один за всіх, усі за одного. Добре знали про це й самі хлопці третьої

кінної сотні. Вони теж добре знають про те, що їм допомагає в бою Святий Юрій. Всілякі пусто-порожні базікання, мовляв, ніякого Святого Юрія на небі нема, це те саме, що товкти воду в ступі. Може для когось Святий Юрій істує лише в уяві або намальований - підійде до нього, вклониться, перехреститься, відвернеться і забуде... Але для козака цей святий існує в образі непереможного небесного козака Юрка, який і сам воює і завжди, коли крайня потреба, посміхнеться підбадьоруючо з неба земному побратимові...

Лежучи під нищівним мінометним вогнем партизанів, притулившись кожною клітиною тіло до святої землиці, Батлук не то стогнав, не то молився.

- Може хоч ти, Святий Юрій, допоможеш...

Поруч висунув з корчів голову Подгурський.

- Зажди, не гарячись. Ось нехай хмари розійдуться. Бо йому, хоч і святому, крізь хмари не видно тебе...

- А ти в бою не гріши.

- Який же тут гріх?.. Я ж визнаю, що навіть за всіма законами діялектичного матеріялізму, хоч круть хоч верть, а на небі є козак Юрко.

- Ой, не гріши, холера... І відповзи від мене, бо через тебе, грішника, і мене міна накриє.

- Чи ж я коли бажав тобі смерті насамоті?.. Якщо вже так недовіряєш, переповзу до Юрка Верещаки. З ним і мені безпечніше, бо він тезко небесному Юркові...

Юрко Верещака як побачив, що до нього підповзає Подгурський, аж засичав:

- Тебе що, припіка непосидячка? Лазиш, тільки позицію перед ворогом виявляєш...

- Не гнівайся, Юрчику, бо це тобі не до лиця. Крім того, у кумпанії з тобою веселіше вмирати... Маєш димку потягнути?

- Ось ти жартуєш, а партизани переб'ють тут нас до одного... Хочби вже сотник віднімав в атаку, або показував дорогу відступати. Бо так лежачки без діла, та ще й під такий концерт, можна всцятись...

- А ти потерпи, Юрчику. Ось партизани зловлять і допоможуть штани розстібнути...

Нараз стало тихо, аж дивно. Звиклий до суцільного гуркотіння слух, ще не встиг пристосуватись до раптової тиші і у вухах далі гуло. Те що припинився мінометний вогонь, зосереджений на невеликому клаптику поля, Журба зрозумів щойно побачивши, як заворухалися козаки ланки управління сотні. Потім з тилу з'явилися з ношами санітари. Когось підбирали, когось накривали з головою ковдрою і лишали в полі... Перед фронтом, в напрямі гір, тікали партизани, бо на лівому фланзі пішла в наступ сотня пластунів. Журба підняв руку, махнув і пішов. Мовчки, не оглядаючись, бо знав, що хлопці і так підуть за ним,хочби шо. Іде в наступ кінна сотня - спокійно не поспішаючи, під дзвін сотень острог, ніби на параді. І віддаль та інтервали дотримують належну, як досвід навчив.

Дзень-дзень, чути позаду, і на душі спокійно. Бува пролетить над головою куля - вклониться їй, як чужій. Про свою не думає і не виглядає, бо свою хіба ж впізнаєш. Стукне в лоба і добридень не скаже...

Оглянувся, щоб переконатись, чи телефоністи тягнуть слідом зв'язок. І далі на душі спокійно, бо телефоністи не відстають, тягнуть свої катушки з кабелями - ледве ноги волочать, і не ремствують на свою кабелеву долю, навіть горді, бо це не карабінки легенькі чи автомати. З цим кабельним тягарем не побавишся у цюцюбабки...

А санітари відстали. І не тому, що бояться. Вони теж надивилися на цьому світі усяких страхів. Відстають, щоб не бути на очах сотні, бо навіщо псувати людям настрій ношами, сумками з бинтами, йодоформом, шприцами та всіляким іншим втручанням у живе тіло. Вже й так тільки чути, мовляв, чого слідом плентаєтесь, вісники нещастя? Не було б вас, недокінчених медиків, може й поранених не було б... Санітари на такі образи - мовчать, бо з досвіду знають, що прийде час, коли і на їх полі будуть жнива, і на їх вулиці буде свято.

Вбиті в бою - звичайна статистика, неминучість, бо навіть Святий Юрій тільки розведе руками, мовляв, така вже воля Божа... А от поранений, хоч теж входить в окрему рубрику статистики, але зворушить хоч кого. Взагалі, поранена людина робиться смиренною, як немовля, і ті ж ненависні санітари стають рідніші рідного брата, мало що руки не цілує... І де в людини береться така доброта? Взяти, приміром, Найчука. Збитошник, базікало на всю сотню, слова не скаже, щоб не збрехати. А дряпнула куля шкіру, і репекує на все поле бою: "Санітари! Братці рідні! Поможіть! Рятуйте!"... Оглянувся Журба, бо ж може козак тяжко поранений. А санітари зневажливо тільки махнуть рукою, мовляв, дряпнуло, ніби комар укусив, а вереску на ввесь світ...

Далеченько відстав і вахмістр Тарасенко. І теж не тому, що боїться. Про нього навіть подумати таке гріх. Іде позаду наступальної сотні її вахмістр тому, що таке його призначення в бою. Ще перед боєм, треба доглянути, щоб кухар заклав у котел бодай пів барана, бо інакше не вийте справжній кубанський борщ. А козак після бою такий голодний, що, як нема борщу, кухню з'їсть... Обов'язком вахмістра є теж прослідкувати, щоб кожний козак мав належний комплект боєприпасів. Бо в сотні не без лінюхів, які вважають недоцільним нести на собі зайвий тягар, мовляв, яка може бути стрільба врозсип та ще й здалека. А підеш в атаку, рукопаш, тоді найпевніше - прикладом в зуби або чоботом межиноги. Від такого, навіть слабенького удару, кожний кине зброю і схопиться за те нецензурне місце. Тримається вахмістр Тарасенко подалі від вогневих рубежів ще й тому, що він командує коноводами з кіньми. Це велика відповідальність, бо трапляються моменти, коли козак без коня, що кінь без ніг. Бува ситуація складається так, що партизанів треба наздогнати, поки вони не вскочили у свої гірські печери. А бігають вони, як дикі кози, без коня - втечуть. Бува, що

самим доводиться тікати, а від дикої кози не втечеш без коня.

В цьому бою тікали партизани. Новиною це не було. Таке траплялося вже не раз, зокрема, в смузі наступу третьої кінної сотні. Начальство голову собі ламало над такою таємницею, бо ця сотня, хоч і була підібрана, як один, та не була аж такою героїчною, щоб гнати перед себе майже цілу партизанську бригаду. Таємниця виявилась, коли третя сотня якось зловила партизанського політрука.

Козаки люті тільки в бою, і то до ворога, який огризається. А що візьмеш від полоненого?.. Неозброєний, безпорадний, тихий, і хоч політрук, та все ж якась людина. Щоправда, з цим політруком, заки відправили до табору полонених, вийшла морока. Справа в тому, що цей партизанський проповідник надумав прочитати козакам лекцію на тему діялектичного матеріялізму. Попервах козаки поставили питання руба: або, чоловіче, замовкни, або дістанеш в зуби...

Втрутився Подгурський, мовляв, нехай людина поговорить, а ми послухаємо. Якщо варто уваги, розгорнемо широку дискусію. Сказано-зроблено. Дискутантів знайшлося чимало, бо в сотні майже половина колишніх студентів і кілька агрономів, учителів, інженерів, коротше, народ, який вивчив отой діялектичний матеріялізм від слова до слова, і пережив його на практиці.

Дискусія могла б пройти на високому науковому рівні, бо й полонений політрук, виявилось, був з учителів. Та не було досить часу і козаки вирішили обмежити дискусію до конкретних фактів, базованих на тому, що козаки в жоден матеріялізм не вірять.

Взяти, приміром, козацького коня. Має хвіст, гриву, холку, круп, черево і що там біля нього - все те, що ветеринари називають екстер'єрами коня. Може для когось кінь - це сама шерсть і копита, матерія, але для козака кінь - це духовний фактор, бо коли козака вб'є, то кінь плаче... А хіба ж може плакати якась матерія?.. Або взяти козацьку шапку. Може вона для когось матерія, шмата, але для козака вона - як те сяйво, що його малюють над головами святих... Навіть козацький учкур, зашморг для штанів, має - якщо не духовне, то моральне значення. Бо вразі доводиться тікати від вдесятеро вильнішого ворога, не треба тримати штанів у руках...

Чи переконали полоненого політрука такі приклади переваги духа над матерією - не знати. Та коли представник штабу поцікавився, чому партизани часто тікають, власне, перед третьою кінною сотнею, той пояснив це суто психічним фактором, а не матеріяльною базою чи передумовою. Виявилось, що партизанів нервує і дратує отой козацький боєвий клич: "Га-ля-ля-ля-ля!". І чомусь наводять страх блискучі серіжки у вухах козаків кінної сотні. Хоч югославські партизани виховані в дусі марксизму-ленін'зму і їм заборонено вірити у всілякі забобони, проте, на практиці, в житті, трапляються моменти, коли...Одним словом,

серіжки у вухах козаків видаються партизанам якимись талісманами, ворожбою, магічною силою... Одним словом, добалакався, чоловіче, до того, в що й самі козаки не вірять.

Звичайно, хлопцям потіха з такого "матеріяліста", регочуть, аж в горах відгукується. А на радощах, почастували полоненого цигаркою, налили добру чарку і нагодували кубанським борщем. Правда, перед тим як почати їсти, ввічливо попросили помолитися Богові, у якого не вірив, що опинився у полоні козаків, а не німців.

... Мабуть, із-за тих запорозьких серіжок, що особливо виблискували на сонці того дня, і цим разом показали свої п'яти - партизани. Журба подав знак Тарасенкові, щоб подавав коней, бо підійшла нагода побавитися з партизанами у цюцюбабки. Як тікає якийсь, нахилитися з сідла і схопити з голови шапку, або, звільнити ногу із стремена і штовхонути легенько в плечі, щоб не упав коневі під копита і ще побігав...

А тимчасом, сотня залягла в чагарнику, щоб не стати випадковою ціллю для якоїсь випадкової кулі. Журба, замість лягти, став за дубом і почав стежити в бінокль, куди тікають партизани. Заважала гілляка,і він ще трохи висунувся з-за дуба. І тоді щось вдарило в коліно, ніби камінчик.Навіть уваги не звернув. Та коли подали коней і встромив ліву ногу в стремено, у правому чоботі відчув теплу мокроту...

2

Рана була на-виліт. Куля вдарила у чашечку коліна і вийшла ззаду. Перев'язував сам штабартц Крюґер. Дивувався, що поранений рухає ногою, але, обережно натякнув, що рана серйозна. Надбігла Оксана і підняла дебош. Вимагала - не відомо від кого - щоб за Журбою прислали спеціяльного літака і забрали до найліпшого хірурга, ніби поранений був якийсь фельд-маршал... Вранці почулася поблизу медпункту стрілянина і почалася поспішна евакуація поранених. Коли Журбу винесли з шатра, побачив козаків своєї сотні. Тут же стояла тачанка, в запрязі пари коней - сильних і лютих, як зміїї. На тачанці сіно, заслане кубанською повстю. Під голову і поранену ногу - подушки. З лівого боку пляшка вина і кошик з яблуками, а під праву руку - автомат. Біля козака їздового теж автомат і дві гранати.

Навколо обступили хлопці, пропустивши на перед Кунду і Тарасенка. Обидва перевіряють збрую на конях, колеса тачанки, інструктують козака їздового, де зручніше проскочити небезпечні місця з огляду на партизанів.

Бій поступово віддалявся в напрямі гір. З наметів медпункту виносили решту поранених.Коло козаків пропустило

до тачанки Оксану - схвильовану, розчервонілу.

- Малощо не пропустила трагічний момент розлуки!.. Ану, поступіться, хлопці, дайте доглянути пораненого!

Хлопці стоять мовчазні. суворі, а Оксана бігає навколо тачанки - то подушку поправить, то руку прикладе до лоба.

Журба сів зручніше, вирішивши виголосити прощальну промову.

- Ну що ж, бачу, що виряджаєте в дорогу, ніби самого наказного отамана. Коні-змії, подушки, тільки сліз бракує... Та усі ваші турботи даремні, бо дуже радий позбутися вас бодай на час. Осточортіли ви мені, гірше партизанів...

Кунда почухав потилицю.

- Та і ви, пане сотнику, нема де правди діти, вже сиділи у наших печінках...

- Знаю. Особливо вам, пане хорунжий. Я вже давно помічав, що тільки й чекаєте слушної нагоди, щоб захопити владу в сотні... Але я людина не дуже злопам'ятна, тому передаю командування сотнею тобі, Кундо.

Той знову почухав потилицю.

- Бачите, тут справа не у вашій доброті, пане сотнику. У вас іншого виходу нема... Та я теж людина не дуже злопам'ятна, тому дозвольте на прощання обійняти... Цілувати, правда, не буду. За мене це зробить Оксана. А обійняти боєвого друга, щиро, по-козацькому, не посоромлюсь...

Підходили козаки. Мовчки тиснули руку і відходили. Довше затримав руку Тарасенко. Журба подивився йому в очі.

- Пройшли ми з тобою, Грицю, довгі й тяжкі дороги війни, від Галицького поділля аж до цих чужих гір... Але ми ще зустрінемось, чує моє серце... Наказувати тобі не буду, бо вже маєш нового командира сотні. Але просити-прошу, слухайся хорунжого Кунди, як слухався мене. І допомагай йому своїми розумними порадами, як допомагав мені...

Тарасенко щиро посміхнувся.

- За це не турбуйтесь. Все буде зроблено, як Аллах наказав!..

Оксану, видно, допікав нетерпець.

- Ану, відступися, Аллах!.. Попрощатися з людиною якслід не дадуть. І відверніться від цієї сцени прощання, бо може цей наказний отаман полізе цілуватись...

Козак-їздовий гукнув на коней. Тачанка винеслася на широкий шлях. Вгорі попливло блакитне небо. А позаду лишилася частина пройденого життя...

3

До санітарного вагону зайшла німецька медсестра і почала обходити поранених німців. Зупинилася з цікавістю біля Журби, і нараз побачила у його ногах чорну шапку з червоним

шляком. Обережно доторкнулася до неї і відійшла.

Поруч лежав німецький майор і голосно оповідав якийсь веселий анекдот. Медсестра показала пальцем на Журбу і щось тихо запитала.

Майор, видно, був у піднесеному настрої і так же голосно, на ввесь вагон, відповів:

- Оцей?.. Та ж це козацький офіцер!.. Дуже небезпечний. Походить із степових піратів!..

В очах медсестри застиг жах. Ще раз подивилася на Журбу, на його шапку і вибігла з вагону.

За вікном вагону, в надвечірніх сутінках, видно якесь містечко. Чепурні будинки, кірхе посередині, через річку місток. А далі височіють австрійські Альпи...

Тихо. Ні стрілянини, ні зойків поранених, ні кінського іржання. І ця дивна надвечірня тиша у альпійському підгір'ї сповиває тугою душу. У вагоні самі німці. Ні словом перекинутись, ні покурити в товаристві. Сам із собою - чужий, як сирота... степовий пірат.

Нестерпно свербить рана. Та почухати,гіпс не дає. Його наклали лікарі понад два тижні тому, ще в Клагенфурті.Поки був там, не почував себе зовсім самітнім, бо евакогоспіталь охороняли сербські домобранці. Добрі хлопці. Заходили, приносили вино і тютюн, оповідали про останні події.

Потім, на філлахський напрямок, через Лойбль-Пасс, пройшли останні війська балканської групи, і цей санітарний потяг загнали аж сюди, в тихий куточок альпійського підгір'я.

Вночі сверблячка до того довела, що вирішив, будь що будь, розрізати гіпс. Дістав із своєї польової сумки мисливського ножа, ще з Кубані, і його гострим лезом розтяв гіпс. А там, нічого не побачив. Присвітив сірником - нічого. Зіпсувши кілька сірників, побачив, де увійшла куля, ледь помітну білу цяточку. Аж злякався - була рана і нема... Оце так дивина! Зажило, як на собаці, як на... степовому піратові.

Вранці, та ж медсестра, як побачила розтятий гіпс, сплеснула руками і втекла з вагону. Повернулася з лікарем, ховаючись за його спиною. Той спокійно глянув місце поранення,покрутив на всі боки коліном, запитав, чи болить і, почувши, що ні, наказав медсестрі, щоб принесла козацькому офіцерові милиці, щоб спробував ходити.

І він пішов. Обережно, боязко, бо ніколи в житті не ходив на милицях. Лікар побачив і порадив робити довші маціони.

Наступного дня Журба вийшов з вагону на світ Божий.Мабуть від свіжого гірського повітря, голова пішла обертом. і довелося сісти на горбочку. Біля санітарного потягу зеленів весінньою травичкою лужок. Його і вибрав для тренування ноги.

Минали одноманітні дні. Поранені німці, які вже могли ходити, складали свої мізерні солдатські пожитки і кудись йшли. А Журба лишався. Куди підеш? Що шукатимеш?.. Ні дому, ні якоїсь рідні - сам, як бездомний собака... Вийде на зелений лужок, дивиться на Альпи, і вони нагадують Кавказ. Та не ті

це гори. І небо, і сонце, і люди не ті. Чужий край, чуже усе...

Наполегливо, затято тренував ногу. Потім закинув у кущі милиці і вирізав своїм ножем букову палицю. А одного ранку і палицю закинув. Радів, як дитина, що нога діє, ніби й не була поранена. Радів теж весні, ще одному народженню природи. Скрізь вже рясніли ранні польові квіти, бруньки на деревах набирали весняного соку, життя...

Сів на своєму горбочку і почав обдумувати - що ж далі робити?.. Кінець війни зустрів спокійно,байдуже, ніби це була звичайна, буденна подія. Німці в санітарному потязі заметушились, а йому байдуже, наче все це не стосується його, відбувається в іншому світі... Бо уся увага зосереджена на одному - знайти свій корпус, поділити з козаками одну долю. Заспокоювала певність, що козацтво складе зброю тільки західнім союзникам. А що буде далі - байдуже, аби бути із своїми хлопцями козаками.

Походив лужком і вийшов на дорогу. В синюватому тумані, під зеленою горою, притулилося містечко. Вже знайомі здалека: чепурні будинки, кірхе, місток через річку. Подумав, що в цьому містечку повинна бути якась комендатура, де,може, знають про козацький корпус.

Йшов польовою дорогою і дивувався, що ось вже тиждень з лишком, як кінчилася війна, а переможців ніде не видно.Ось він, козацький офіцер, у повній формі, з усіма відзнаками та медалями, іде вільно дорогою і ніхто не зупиняє, не затримує. Аж смішно...

Пройшов якийсь кілометр і відчув перевтому пораненої ноги. Пошкодував, що вирушив у таку далечінь без палиці.Обізвав себе дурнем, але ж, не вертатися тепер. Побачив придорожній пеньок. Сів, закурив.

Пеньок якраз біля перехрестя доріг. І на дорозі, що виходила зза гайочка, з'явилося двоє дівчат.

Дівчата - як дівчата. Якісь австрійки. От лихо! Неминуче справить враження своєю дивною формою. Ще й почнуть розпитувати: хто, звідки, куди?..

Та ні. Тут щось не так. Европейки не ходять так широко, розгонисто, твердо. Так можуть ходити степовички. І косинок европейки так не носять. У цих зав'язані на кавказький манір - з відкритими вухами.

Невже, свої? Землячки? Де вони тут взялися?..

Ось дівчата сповільнили крок і приглядаються. А він і виду не подає, що слідкував за ними ввесь час. Сидить на пеньку, курить і пускає дим кільчиками...

Нараз почув рідну мову:

- Цікаво, хто б це сидів на пеньку? Німець - не німець, турок - турок...

- Ніби штани козацькі... І шапка чорноморська...

- Тю!.. Та це ж наш! З козаків!

- Якби не штани і шапка, подумали б хто-зна що!..

Журба посміхнувся.

- Я теж спочатку подумав, що це за дивина з'явилася з того гаю... Що ж ви тут робите, дівчата?

- Війна загнала, - відповіла білява, з блакитними як небо очима. - Працювали на молочній фермі, щоб вона згоріла!

- А ви звідки? - запитала чорнява і враз почервоніла.

Журба засміявся.

- З неба упав! І влучив прямісінько біля землячок...Куди так розігналися?

- На фермі гроші дістали, - знову відповіла білява. -За усю дворічну працю. А тепер ідемо додому.

- Це куди, додому? Аж на батьківщину?

Чорнява подивилася кудись в поле.

- І не думаємо навіть... Може колись...

У білявої аж засвітилися очі.

- Хоч яка тут каторга була, хоч як стужили за домом, та нема дурних, лізти з вогню та в полум'я!

- Скажіть, дівчата, чи в цьому містечку є якась комендатура?

- Аж три! - вигукнула білява. - Як була, лишилася німецька. Крім того, є тепер американська і совєтська.

- Совєтська? - насторожився Журба.

- Еге ж, совєтська... Але, вам нема чого її боятися.Вони тут не мають великого права. Один з їх офіцерів до нас теж заходив, намовляв вертатися додому...

Гуртом вирушили до містечка. Дівчата взяли Журбу межисебе. Правда, ввесь час говорила білява. Встигла виявити перед Журбою усю свою і подруги біографії, і випитала майже усю його. Коли почула, що Журба з санітарного потягу, рішуче заявила, що він мусить у них пообідати, бо німецькі норми харчування відомі на ввесь світ...

Із-за того безперервного цокотіння, непомітно пройшли решту віддалі до містечка. Щойно на його околиці Журба схаменувся, що вони ще не представились один одному.

Назвав себе. Білява назвала себе Ніною, а чорнява - Тамарою. Як Ніна не старалася заволодіти увагою Журби своїм цокотінням, він з цікавістю придивлявся рідкому типові Тамари. Мовчазна, замислена, смуглява, з тонкими рисами обличчя і великими чорними, як у кавказців очима. Вона й запропонувапоказати німецьку комендатуру, а потім, почекавши біля комендатури, показати їх квартиру.

4

У німецькій комендатурі був скрізь порядок, все на своєму місці. Аж дивно, що ось закінчилася війна, німці її програли, а поводяться, ніби нічого й не сталося. Дежурний фельдфебель при кожній нагоді і без нагоди стукав підборами

і вигукував "яволь!"... Уважно вислухав намір Журби знайти свій козацький корпус, але це візьме кілька днів, бо до цього часу ніхто про цей корпус не питав... Обережно натякнув про можливість повернутися на батьківщину, але, почувши у відповідь заперечення, знову стукнув підборами, вигукнув "яволь" і повідомив, що Журбі належить офіційно демобілізуватися. Ось зараз йому видадуть спеціяльний документ для окупаційної влади, харчові картки на місяць наперед і певну суму грошей, поки знайде цивільну працю...

Біля комендатури, як умовились, чекала Тамара. Коли вийшли на вулицю, взяла під руку. Журба пожартував, що йому, як офіцерові, заборонено так ходити вулицями. Дівчина завважила, що він тепер вже майже не офіцер і ще ближче притулилася.

Зустрівся американський солдат негр. З цікавістю подивився на Журбу і на його шапку. Кілька кроків пішов поруч і обережно доторкнувся до золотої китиці на шлику, що її носили офіцери кубанського полку. Потім посміхнувся своїми білими зубами, моргнув оком на Тамару, сказав якийсь жарт і пішов своєю дорогою...

5

Дівчата займали один номер місцевого готелю, куди їх влаштували американці. Тільки Журба переступив поріг кімнати, відразу побачив себе в дівочому царстві. Скрізь килимчики, рушники, якісь вазочки, картинки, фотографії. На столі біля скатертина і обов'язковий букет свіжих квітів. Біля одної стіни канапа, біля другої старомодній комод, за квітчастою ширмою видно краєчки двох ліжок. Скрізь чистенько, затишно, пахне парфума...

Дівчата заходилися накривати стіл. Виявилось, що працюють офіціянтками у клубі американських офіцерів, і тому мають досхочу всіляких харчів та ласощів. Знайшлася навіть непочата пляшка віскі.

За столом точилася невимушена розмова. Все було просто, приємно, навіть не вірилося, що це дійсність, що недавно була війна... Тепер це лихо минуло, а майбутнє - про нього не хотілося думати.

Віскі пили і кривилися. Дивувалися, як американці можуть любити цей смердючий напиток з присмаком ліків. Та на безриб'ю і рак риба. Кривись не кривись, а випити хочеться. Правда, дівчата випили по одній, а потім лише пригублювали. Зате Журба наполягав як слід. І дивна річ - майже не п'янів. Правда теж, що дівчата навипередки підкладали у тарілку, припрошували, намовляли, переконували, що він на німецьких

харчах схуд, аж світиться. Спочатну він тактовно відмовлявся, а потім відкинув всілякі церемонії і їв за двох...

Непомітно минав час. Не зчувся, як підійшов вечір і потреба вертатися до санітарного потягу. Дівчата як почули про такий намір, почали в один голос відмовляти, бо хто таке бачив, щоб іти передночі світ за очі... Знову почав тактовно відмовлятись, а вони своє. Так і намовили.

Постелили на канапі. Поклали подушку і ковдру. Журба ще й подумав, що довелося йому вже спати під всілякими ковдрами - родинною, червоноармійською, студентською, кубанською, німецькою, сербською, французькою, швайцарською, а тепер - - під американською. Цікаво, під яку ще ковдру зажене його доля?..

Ніна поправила ще раз подушку і сказала:

- Ви тут роздягайнеся, а ми з Томою вийдемо подихати свіжим повітрям.

Коли повернулися,заявили, що йому, взагалі, нема чого тирчати у тому санітарному потязі. Замість нього, може знайти в містечку квартиру. А покищо, пару днів, може у них перебути.

Вранці Журба пішов до санітарного потягу, забрав свою польову сумку і кавказьку бурку, подивився на зелений лужок, де тренував поранену ногу, і вирішив сюди не вертатися...

6

Того ж вечора у клубі американських офіцерів відбувався бал, на який запросили дівчат.

Журба як почув, що дівчата запрошують і його, аж оторопів.

- Я? У такому вигляді?.. Та ж мене звідти виженуть або арештують!..

- Навіть не думайте відмовлятись! - категорично заявила Ніна. - Ви маєте офіційне звільнення з армії. Крім того, ці американці не дуже звертають увагу на вигляд...

Журба вже всього міг чекати від своєї долі, але, щоб вона, відразу з боїв, із санітарного потягу, повела на бал - - аж ніяк не чекав... Навчила його доля, щоб ліпше їй не перечити. Покаже свої вибрики, посміється і, кінець кінцем, змилосердиться. А коли так, коли, як кажуть, вмирати, то з музикою... І вирішив іти на той бал - як був, у повній козацькій формі, і з усім іконостасом відзнак та медалів.

Решту дня дівчата нічого не робили, тільки готувалися на бал. Накрутили одна одній модні зачіски, десь дістали довгі сукні, взули туфлі на високих каблучках, і виглядали так, що й рідна мати не пізнала б...

Заля, де відбувався бал, була велика і яскраво освітлена. Середина звільнена для танців, а попід стінами столики, вже майже усі зайняті офіцерами і їх дамами.

Ніна відразу побігла шукати якийсь вільний столик.Потім помахала рукою з протилежного кута. Тамара взяла Журбу під руку і тихо сказала:

- Пішли...

І вони пішли. Прямісінько через усю залю, наваксованим блискучим паркетом, під цікавими поглядами усіх присутніх. Зробилося так тихо, що були лише чути стукотіння Тамарених каблучків і дзенькання Журбинених острог...

Потім заграла музика, і дівчат взяли до танцю два американські офіцери. Журба лишився біля столика сам. Та нараз, від сусіднього столика, до нього підсіли дві молоденькі американки у військовій формі, медсестри чи якийсь технічний персонал. Наввипередки щось говорили, про щось питали, а Журба, не розуміючи, тільки ввічливо посміхався...

Нараз одна американочка потягнула танцювати. Того дня, це вже була друга витівка його долі. Бо останній раз танцював, не пригадував й коли. Та й ноги вже звикли за час війни - не до такого гладенького та слизького паркету, а до сідла і стремен... Але, якось пішло, спочатку боязко, потім сміліше, а коли протанцували пів кола, вже зовсім вільно вів свою партнерку під звуки віденьського вальсу... А потім наступив їй на ногу, бідолаха аж ойкнула. І це сталося саме тоді, коли побачив за окремим столиком групу совєтських офіцерів... Вони не зводили з Журби очей.

Щоб настрій пропав - не сказати. Навпаки, з'явилася охота подратувати, мовляв, ось перед самим вашим носом гуляє на балу "враг... предатель... казацкая сволоч...", а схопити його - руки закороткі.

В перерву між танцями, вийшов на терасу покурити. І слідом вийшли два совєтські офіцери. Старшого віку майор і зовсім молодий лейтенант.

Він відразу запитав:

- Ну як там воювалось проти свого народу?

- Маленька поправка, - посміхнувся Журба. - Не проти народу, а проти сталінської тиранії...

Лейтенант хотів ще щось сказати, але його перебив майор.

- Здоров, земляче! Не слухай цього підлітка... Молоко ще не висохло на губах, а вже людей судить...

- Товаришу майор!.. - спалахнув лейтенант. - Я протестую проти...

- Ви просто перепили, лейтенант. Підіть,ліпше, виспіться. А перед тим, принесіть нам по чарці. Вип'ємо із земляком.

- Я з ним пити не буду! - кинув ворожий погляд лейтенант на Журбу.

Майор посміхнувся.

- Не думаю, щоб і він з вами пив...

- Я протестую!..

Журба зробив крок вперед.

- Дозвольте пройти. Мені тут нема чого робити.

- О ні!.. Зачекай, козаче. Це він піде, а ти лишишся... Правду кажу, лейтенант?

Той ще раз спалахнув, круто повернувся і вийшов з тераси.

- Так ліпше, - посміхнувся майор. - Ну, то як? Вип'ємо по чарці?

- Мабуть, ні... На мене чекає товариство.

- Затримувати не буду. А от щось порадити-пораджу. Ти, козаче, ліпше звідси шивайся... Бо американці на безглуздість здібні. Вони можуть ще й цю територію нам віддати...

- Дякую за пораду, якщо вона щира.

- Чому ні?.. Ми ж земляки. А те що наші долі розійшлися, то ще питання, чия ліпша. Я, приміром, заздрю тобі. Ти ось тепер вільна людина, а я... Ех, давай ліпше потиснемо один одному руки, якщо не гордуєш...

Журба потиснув простягнуту руку.

...Бал кінчався. Звідкись надбігла Ніна і повідомила, що її попросили допомогти прибрати після балу. Тому що це може тривати до світанку, їм нема чого чекати, можуть іти додому без неї...

На вулиці Тамара ввесь час голосно говорила і сміялася. Журба дивувався такій зміні. Дівчата, мабуть,помітила і призналася, що забагато випила.

Вдома, відразу постелила Журбі на канапі. Відвернулася і почала роздягатись. Скинула сукню і розпустила коси.Потім згасила світло і підійшла до канапи.

Журба зловив її руку і потягнув до себе...

7

Портове місто ховалось у вечірніх сутінках. З моря повз сирий солений туман, проникав у кожну щілинку, проймав до кісток.

Накрапав дощ. Вздовж набережної поодинокі ліхтарі кидали на мокру бруківку синювате тьмане світло.

Життя на вулицях завмирало. Кудись поспішали останні прохожі. Поверталися на пристань іноземні моряки.

Тьмано... Мокро... Мертво... Лише десь в тумані на рейді відзиваються тривожними гудками кораблі.

Біля вуличного ліхтаря притулилася жіноча постать.До неї підійшов моряк.Щось поговорили і зникли у темному провулку. Звідти вибіг собака - мокрий, худий, брудний. Підкрався до дверей таверни і тужливо заскавчав. Відчинилися двері, на темну вулицю впала смуга світла і чийсь великий чобіт вдарив собаку. Він заскавчав і побіг вздовж вулиці, припадаючи

на одну лапу...

Таверна у напівпідвалі. Низька мокра стеля. На кам'яних стінках виступила сира слиз. Підлога брудна, заяложена чобітьми моряків. На столиках брудний посуд, кришки, пляшки, недокурки. За кількома столиками догулюють моряки з повіями.

Бруд... п'яна байдужість... безпросвіття...

За шинквасом позіхає горбун. Рот великий. Голова велика, тирчать великі вуха. Горбун нагадує якусь неземну потвору. В куті біля шинквасу тягне тужну мелодію саксофон...

В протилежному куті, за окремим столиком, тихо розмовляють два іноземці. Той що з чорними вусами, але ще зовсім молодий, відпив з кухоля пива, витер піну з вус і зупинив задумливий погляд на недогарку свічки. Другий, теж зовсім молодий і безвусий, відсунув непочатий кухоль пива і подивився на співбесідника.

- Чому замовк, Грицю? Оповідай, що було далі.

- Далі було таке, що ліпше не згадувати...

- Розповідай. Я хочу все знати. Бо від кого ж іншого почую.

- Це правда. Лишилося нас небагато, і ті подалися світ за очі... Як прорвалися наші козаки через Лойбль-Пасс, зустріли англійські війська. Вони до нас мирно, і ми до них з миром. Ні стрілянини, ні будь-яких ворожих намірів. Пішли від нас парляментарі, вони теж прислали свою делеґацію. Почалися переговори, обмін привітаннями і всіляка там дипломатична чахарда... Відвели для розташування нашого корпуса район містечка Лієнцу, в долині Драви. Там і отаборилися полками, козацькими станами, як були - зі зброєю, кіньми, обозами. Виставляли свою варту, виганяли коней на пашу, купалися в Драві. Провіянт діставали вже англійський, навіть цигарки, вино та всілякі ласощі. Пішли навіть чутки, що й зброю дістанемо англійську. І так, цілим корпусом, перекинуть в Індію, як іноземний леґіон... Одного дня, усіх козацьких офіцерів викликали до сусіднього містечка Шпіталю на наради з англійським генералом. А тих наших офіцерів назбиралося з усіх полків понад тисячу. Та ніхто вже з них не повернувся... Того ж вечора козацькі стани об'їхали два англійські автомобілі з гучкомовцями, повідомляючи, щоб усі козаки готувалися добровільно повертатися до Совєтського Союзу. А ранком другого дня, серед майдану в Лієнці, хтось влаштував польовий вівтар, і десь взявся піп, а над козацькими станами піднялися чорні прапори. Багатотисячний натовп козаків став на коліна і почав молитися. Потім, серед козаків почав ходити отой піп і щось промовляти. Я думав, що він буде закликати до опору, повстання, до зброї, а він лише гундосив щось миролюбне та миротворне... Тоді ж з'явилися англійські війська з танками. Дали в повітря залп і кинулися хватати нашого брата. Там же прибули вантажні машини, і неподалік, на залізничній станції, чекав довгий товарний потяг. Комендант Лієнцу, теж англійський майор, не то

командував, не то заохочував солдатів до їх брудної роботи. На це місце нечуваного насильства прибули теж ірляндські стрільці. Вони теж виконували наказ. Але. ці сильні духом солдати. загартовані в боях, плакали, як діти...

Тарасенко замовк.

Мовчав і Журба. Нарешті тихо мовив:

- Кажеш, загартовані в боях, а плакали, як діти...

В таверні вже майже нікого не було. Горбун шукав серед сміття на підлозі загублені монети. Біля дверей руда повія сперечалася з смуглявим моряком із якоїсь південної країни. Крізь відчинені двері хлюпав дощ. В гавані гуділи кораблі.

Журба зітхнув і мовив:

- Оповідай далі.

- Багато козаків чинили опір. Особливо юнацька сотня.Наші козачата взялися за руки і створили міцний кордон, не розірвеш. Англійські солдати пробували виривати по одному, а ті не даються. Зробилися люті, як вовченята. Страшно дивитися. У тій колотнечі згуртувалася і наша сотня. Офіцерів серед нас вже не було. Усі хорунжі, Кунда, Перекотій, теж не повернулися з тих нарад з англійським генералом... Я й гукнув хлопцям, відступати до Драви. Хто погано плавав чи зовсім не вмів, допомагали інші. Вночі знову переплили Драву, тихцем прокралися до коней, засідлали і в гори... Там зустріли одну чоту наших пластунів, багатьох батарейців і козачат юнацької сотні, які вирвалися з того пекла, всі як один... Вони, бачите, вирішили, не приклад батькам, що боротися за волю, стоячки на колінах, безнадійна справа. Я, самі знаєте, пане сотнику, людина віруюча. Та у такий пасивний опір, у таку слабку боротьбу навколішки - не вірю!..

Тарасенко знову замовк. Журба трохи почекав і мовив:

- Де ж тепер ті, що врятувалися?

- Подалися світ за очі, хто куди... Про декого чув. Найчук і Борисайко записалися до французького іноземного легіону. тепер десь в Індокитаї. Урядник Горб, з парою коней, пристав у прийми до якоїсь австрійки. Євген Подгурський,кажуть, знайшов якусь родину в Канаді і виїхав. А брати Верещаки в Австралії. Оце прислали гроші на дорогу і їду до них. Пишуть, що влаштувалися у одного скотаря. Живуть у преріях, і вони нагадують їм рідні степи. Вітер жене перекотиполе, тирса шелестить, коні табунами ходять, і вони щасливі...

- Так. для людського щастя багато не треба. Головне воля. Тільки ж, за ту волю треба боротись...

- І не дарувати ворогові його знущання над нами... Якось випадково здибав кількох наших козачат з юнацької сотні.Казали, що їдуть до Англії заробити гроші. А один загадково підморгнув і відкрився, що взяли на себе одну велику і відповідальну місію. Я тоді ще й пожартував, мовляв, місія велика, що й казати, бо чесно зароблені гроші мають подвійну вартість... Минув, не пригадую, місяць чи два, як один наш козак в Баварії показав мені коротеньку замітку в газеті,

де повідомлялось, що в одному лондонському готелі знайшли вбитого... майора Дейвіса. Хто його там порішив, лишилося таємницею.

Журба посміхнувся.

- Ну а ти як думаєш?

- Думаю я так, - і собі посміхнувся Тарасенко. - Якби це було вбивство якогось міліонера, то тут були б заміщані гроші. А так, це мусить бути політичне вбивство. Питається, кому найбільше досолив отой майор, як не козакам...

- Думаєш правильно, Грицю, як завжди. Якщо це дійсно робота наших козачат, то честь їм і слава...

Знову мовчали, кожний думаючи про своє.

На столику догорала свічка. Горбун за шинквасом рахував гроші. В куті підстаркуватий музикант ховав у футляр свій саксофон.

Перший порушив мовчанку Журба:

- Це всі,про кого чув?

- Знаю, про кого питаєте... Сам не згадував, бо не міг вимовити перед вами її імени... Спідкала її і Галю та ж доля, що й багатьох козаків в долині Драви...

Журба мовчав. Потім покликав шинкаря і замовив ямайського рому. Подивився на міцну рідину і одним духом випив.

- Пішли проводжу до пристані. Твій корабель скоро відпливає.

... Далі накрапав дощ. В густому соленому тумані ховалася гавань, кораблі на рейді і безкрайй океан.

Потім від пристані відчалив великий океанський лайнер. На його кормі тускло світилися сигнальні вогні. Все далі й далі, і зникли...

8

У долині Драви чиїсь добрі руки насипали козацьку могилу. Самітню, мало кому знану.

Її спокій пильнують недалекі Альпи. Бува, відвідає гірський орел.

На могилі невеликий скромний пам'ятник. Його сірий холодний граніт ховає в собі велику таємницю Життя, і таємницю слів:

ІМЕНА ЇХ ТИ ВЕСІ ГОСПОДИ

Був день. Звичайний календарний день. І незлічимий день існування Світу. Життєва метушня заволочила сліди останньої війни, і заросла бур'яном стежка до козацької могили.

Того дня могильну тишу стежки порушили чиїсь кроки. Хтось, у европейському капелюсі і з маленькою валізою, підійшов до забутого людьми пам'ятника, став і завмер... Потім зняв капелюха, припав на коліно і поцілував сірий холодний граніт.

Підвівся, вийняв з валізи якусь барвисту річ і поклав під пам'ятником. Коли відійшов, з гір надлетів орел Покружляв на могилою і повернувся в гори. А під пам'ятником лишилася лежати чорна козацька шапка з червоним шликом і золотою китицею.

Вона досі там лежить, і лежатиме довіку. Може колись відродиться козаччина, і ця розкішна шапка ще послужить якомусь молодому козакові.

А покищо, її спочинок пильнує гірський орел...

В. Остапенко

автор "Вершників в житах"

... Це правда, читачі не читали таких літературних творів, в яких автори писали б так про Другу світову війну,як це зробив Валерій Остапенко... Пригадаймо собі прославленого в Україні Олеся Гончара і його трилогію "Прапороносці"... В.Остапенко майже ровесник О.Гончара, який здобуває за свої твори нагороди та медалі. Та він не пішов слідами Гончара...Він подарував нам повість про те, як воювали і що думали українці...

"Вершники в житах" читається з дійсним зацікавленням. В нас мало писань про останню війну. Нема в нас літературних творів про ті великі події, нема таких і спогадів, які служили б матеріялом письменникам молодшого віку.

"Свобода" 19 вересня 1975